

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ  
ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ  
«СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ»

АРХЕОЛОГІЯ  
УКРАЇНИ  
ЗА РОКИ  
НЕЗАЛЕЖНОСТІ

КИЇВ  
2022

УДК 902(477)“63/65”(0.027.3)  
А874

**Відповідальні редактори:**

*Я. П. ГЕРШКОВИЧ*, доктор історичних наук

*Д. С. ГРЕЧКО*, доктор історичних наук

**Редакційна колегія:**

канд. іст. наук *С. А. Горбаненко*, канд. іст. наук *Ю. О. Пуголов*,  
канд. іст. наук *С. В. Синиця*, провідний бібліограф *І. В. Черновол*,  
канд. іст. наук *Т. М. Шевченко*

**Рецензенти:**

*О. В. КОЛИБЕНКО*, кандидат історичних наук, професор

*О. Є. ФІАЛКО*, доктор історичних наук

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Інституту археології НАН України  
(протокол № 1 від 25.01.2022 р.)*



**Видання здійснено за підтримки  
Німецького археологічного інституту  
(Deutsches Archäologisches Institut, DAI)**

А874 Археологія України за роки Незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022, 448 с.

**ISBN 978-617-7810-29-1**

Увазі шановного читача пропонуємо видання про здобутки української археологічної науки часів Незалежності нашої держави. Під одну обкладинку ми зібрали для Вас найцікавіші результати археологічних досліджень на пам'ятках від найдавніших часів — заселення людиною теренів сучасної України, до ранньомодерного часу. Тож, книга складається з кількох основних частин, що відповідають окремим хронологічним періодам, до яких увійшло майже 50 нарисів.

Для археологів, істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться минулим нашого краю.

УДК 902(477)“63/65”(0.027.3)

ISBN 978-617-7810-29-1

© Автори, 2022  
© ВГО «САУ», 2022  
© ІА НАН України, 2022



---

## СЛОВО ДО ЧИТАЧА

---

**Ш**ановний читачу! Перед Вами незвичайна книга. Незвичайна вона тому, що тут українські археологи у максимально доступній формі викладають багато з результатів своїх досліджень за останні тридцять років. Від 1991 року, часу відновлення Незалежності нашої держави, було відкрито нові археологічні пам'ятки різних епох, отримано тисячі унікальних знахідок, у тому числі й таких, які стали своєрідною культурною візитівкою України.

Автори цієї книги переважно є співробітниками Інституту археології Національної академії наук України. І це не випадково. Саме ця установа, згідно з чинним законодавством, є провідною в галузі археології й давньої історії України, координує археологічні дослідження різних наукових установ та організацій, розробляє методики вивчення археологічної спадщини, рецензує звіти про польові дослідження, комплектує й зберігає звітну документацію. Зрештою, в цьому Інституті працює більшість українських професійних археологів.

Зміни у законодавстві та активізація господарчої діяльності (будівництво, сільське господарство тощо) загострили проблему збереження археологічних пам'яток. Для її вирішення у складі НАН України було створено декілька організацій для проведення науково-рятивних робіт. У 1991 році у Львові — Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба». У 2001 році у Києві було створено державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»», яке має представництва фактично у всіх регіонах нашої країни.

Протягом останніх тридцяти років потужні наукові археологічні осередки продовжували свою роботу в університетах Києва, Харкова, Чернігова, Львова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя, Сімферополя, Ужгорода, Миколаєва, Чернівців та інших міст. Залучення студентства до польових археологічних до-

сліджень завжди сприяло підготовці майбутнього покоління фахівців.

Активні дослідження проводили експедиції Одеського археологічного музею НАН України, Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Донецького обласного краєзнавчого музею, Запорізького обласного краєзнавчого музею, Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Тиводара Легоцького та інших.

Плідну працю з охорони, дослідження й популяризації археологічної спадщини України проводили Національний заповідник «Киево-Печерська лавра», Національний заповідник «Софія Київська», Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія», Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Історико-культурний заповідник «Більськ», Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьк, Історико-культурний заповідник «Давній Пліснеськ», Історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський», Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», Національний заповідник «Херсонес Таврійський».

Активною, різноплановою та вкрай ефективною була співпраця вітчизняних вчених з колегами зі США, Німеччини, Польщі, Франції, Австрії, Туреччини, Литви, Швеції, Данії, РФ (до подій 2014 року) та інших країн світу. Деякі результати виконання міжнародних проектів можна знайти й у цьому виданні.

Ініціатором підготовки книги є Всеукраїнська громадська організація «Спілка археологів України». Створена у 2010 році, вона діє на засадах добровільності, рівноправності своїх членів, саморегуляції, законності, виборності та відкритості. Спілка об'єднує всіх, кому не байдужа доля археологічної спадщини, хто бере на себе зобов'язання дотриму-

ватися принципів професійної етики та зацікавлений в отриманні реального знання про віддалене минуле.

Формат книги не дозволив надати детальну інформацію про всі досліджені за тридцять років пам'ятки. Ми відмовились також від відбору найцікавіших з них, бо критерії «цікавості» дуже розмиті, майже завжди — суб'єктивні. Вибір залишений за авторами. Всі вони без винятку — науковці, безпосередні учасники розкопок тих пам'яток, про які йдеться у цій книзі. Географія пам'яток охоплює всю Україну.

Звісно, що таке розмаїття пам'яток різних періодів, котрі розкопували впродовж 30 років сотні науковців (майже 50 з яких є нашими авторами) спричинив і різнобарв'я стилів публікації самих нарисів, запропонованих шановному читачеві під обкладинкою цієї книги. Що, як ми вважаємо, і на краще, оскільки науку в цілому творять окремі особистості.

Сподіваємося, що завдяки цій книзі незаангажований читач зрозуміє, що українським археологам є чим пишатися та чим звітувати. Вони отримали інформацію про сотні пам'яток, які б могли безслідно зникнути під ковшем бульдозера на будівництвах або під плугом на полях, під впливом численних природних факторів, а також через нелегальні грабіжницькі розкопки.

Археологічна спадщина України є невід'ємною складовою світової культурної спадщини. Вона потребує об'єктивного вивчення без застосування «привабливих» псевдонаукових теорій чи відвертих пропагандистських перекручувань і фальсифікацій, які отруюють свідомість суспільства та компрометують державу.

Наукові здобутки неможливо отримати без дбайливого ставлення до археологічної спадщини, системних пам'яткоохоронних заходів, а справжні наукові відкриття здійснюються виключно за проведення досліджень професійними археологами із використанням найсучасніших методик і засобів.

Сучасні археологічні студії немислимі без тісної співпраці з науковцями природничих напрямів, що

суттєво поповнюють наші знання про минувшину. Це антропологи, зоологи, ботаніки, представники фізико-хімічних наук, наук про Землю та ін.; археологи широко використовують результати біологічних визначень, а також абсолютного датування, спектрального, трасологічного, металографічного аналізів... Над цим працюють вчені з десятків різних наукових установ по всій Україні: в Дніпрі, Запоріжжі, Києві, Львові, Полтаві, Сумах, Харкові, Чернівцях тощо. Співпрацюють наші археологи і з провідними світовими науковими центрами в Бельгії, Великобританії, Іспанії, Італії, Литві, Молдові, Німеччині, Швеції, Польщі, США, Франції, Японії та ін. Результати цієї співпраці шановний читач може побачити у багатьох нарисах цієї книги.

Ідея цього проєкту постала не одразу. Вона виникла через все більш зростаючий запит суспільства на знання про здобутки вітчизняної науки. Отож, кілька років тому з пропозицією підготувати книгу для широкого кола читачів виступив Д. Гречко, а до реалізації ідеї Спілька археологів України приступила минулого року. Ми впевнені, що це видання не лише продемонструє масштаби доробку українських археологів, а й допоможе привернути увагу суспільства до потенціалу археологічної спадщини.

Ця книга побачила світ завдяки праці багатьох людей, які долучилися до роботи на різних етапах — від формування концепції до редагування текстів та ілюстрацій. Звісно, основою основ є праця наших шановних авторів, але це лише вершина «айсберга». Команда редколегії опрацювала й упорядкувала усі авторські нариси, поєднавши їх в окремі блоки відповідно до часу і простору. А також маємо відзначити працю багатьох інших людей, без яких ця книга не стала б саме такою, яку шановний читач тримає в руках: О. Дяченка, Л. Залізняка, В. Івакіна, О. Коваленко, О. Козак, В. Колеснікової, А. Корвіна-Піотровського, О. Манігди, О. Осаульчука, А. Панікарського, О. Петраускаса, В. Рудя, О. Симоненка, В. Чабая, К. Чуєвої.

Археологічні дослідження в Україні тривають.

*З повагою,  
РЕДКОЛЕГІЯ*

НАЙДАВНІШЕ  
МИНУЛЕ УКРАЇНИ:  
ЕПОХА КАМЕНЮ



---

## ГОРТАЮЧИ ПЕРШІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ: ДАВНІ ЗБИРАЧІ ТА МИСЛИВЦІ

---

Україна є найбагатшою на пам'ятки кам'яної доби країною Східної Європи. Пояснюється це її географічною позицією на шляху із Середземномор'я на східноєвропейські рівнини. Саме цим шляхом через територію України рухалися на схід Європейського континенту найдавніші людські істоти, перші Homo Sapiens, носії різних культурних традицій палеоліту, мезоліту та неоліту Європи. З Балкан через Україну поширювалися навички землеробства та скотарства, розселялася людність славетного Трип'їлля.

Багатюща джерельна база кам'яної доби зробила Україну своєрідним полігоном для вивчення найдавнішого минулого Східної Європи для кількох поколінь не лише українських, а й зарубіжних археологів. Не випадково саме в Україні біля м. Лубни у 1873 р. була відкрита перша в Російській імперії палеолітична стоянка Гінці, вивчення якої заклало підвалини палеолітознавства Східної Європи.

Провідну роль у вивченні кам'яної доби України вже понад століття відіграють дослідники київської школи археологів-первісників. Її фундаторами були видатні науковці початку ХХ ст. — Вікентій Хвойка, Федір Вовк, Петро Єфименко, Микола Біляшівський, які першими застосували передові на той час методики європейської археології до вивчення пам'яток кам'яної доби України. З тих пір первісна археологія України була і є органічною складовою загальноєвропейської археологічної науки.

Разом з тим, на розвиток археології в Україні суттєво впливав політичний режим СРСР. Жорстка адміністративна система сприяла чіткій організації науки, регулярному фінансуванню польових досліджень та публікацій, що мало позитивний вплив на вивчення найдавнішого минулого Східної Європи. Однак, «залізна завіса» утруднювала контакти з єв-



*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нариси розділу*

ропейськими колегами, занадто жорсткий бюрократичний контроль стримував ініціативу науковців, а періодичні репресії проти інтелігенції нищили науковий потенціал. Усе це стримувало розвиток археології в УРСР, зокрема й археології кам'яної доби, спричинюючи певне відставання від європейської науки.

Затяжна економічна криза доби Незалежності суттєво стримує вивчення кам'яної доби України, оскільки дослідження на сучасному науковому рівні потребують значних фінансувань. Разом з тим, відкрилися широкі можливості співробітництва з колегами з Європи та Америки та залучення зарубіжних коштів для археологічних досліджень в Україні. Спільні дослідження пам'яток кам'яної доби України разом із колегами з Польщі, Німеччини, Франції, Бельгії, Британії, США, Японії коштом західних грантів стали потужним стимулом розвитку археології кам'яної доби в незалежній Україні.

Попри згадані негаразди, Україна належить не лише до найбагатших на пам'ятки кам'яної доби ре-



гійонів Європи, але й до країн із досить високим розвитком археології епохи каменю. Більш ніж столітні зусилля кількох поколінь дослідників у галузі польових досліджень, типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів зумовили розробку визнаної за головними параметрами культурної періодизації палеоліту, мезоліту та неоліту України. Вагомим внеском до вивчення складних соціально-економічних проблем кам'яної доби є запропонована українськими дослідниками оригінальна методика реконструкції мисливських суспільств шляхом етно-археологічного моделювання.

Археології кам'яної доби України присвячено тисячі статей і понад 60 монографій, більшість яких написали співробітники відповідного відділу ІА НАН України. Завдяки їхнім зусиллям протягом останніх двох десятиліть виходить друком періодичне видання ІА НАН України «Кам'яна доба України», 21-й випуск якого побачив світ. Безумовно великим досягненням у вивченні найдавнішого минулого України є вихід в Оксфорді (Великобританія) колективної фундаментальної монографії англійською мовою. Усе це — результат наполегливої праці кількох поколінь дослідників. Провідну роль серед них ось уже понад століття відіграє київська школа археології кам'яної доби, осередком якої є відділ археології кам'яної доби ІА НАН України, а також Археологічний музей ІА НАН України, кафедри археології НаУКМА та КНУ ім. Т. Шевченка.

Останніми роками з різних причин, зокрема і внаслідок російської агресії в Криму і на Донбасі, дезінтегрувалися п'ять регіональних осередків ар-

*Розкопки стоянки неандертальців поблизу с. Андріївка на Кіровоградщині*



*Розкопки стоянки  
Бармаки у м. Рівне*



хеології кам'яної доби — Кримський, Луганський, Донецький, Одеський, Львівський. На сьогодні Київ став єдиним потужним центром з вивчення епохи каменю країни, де сконцентровано 90 % фахівців. Поза межами столиці у відповідній проблематиці працюють лише поодинокі дослідники, яких можна перерахувати на пальцях рук.

Разом із тим, за 30 років Незалежності маємо суттєвий прогрес у вивченні кам'яної доби України. Він став можливим завдяки напрацюванням кількох генерацій українських дослідників другої половини ХХ ст.: П. Єфименко, С. Бібіков, І. Шовкопляс, В. Даниленко, Д. Телегін, Ю. Колосов, В. Гладилін, В. Станко, В. Непріна, С. Смирнов, М. Гладких, О. Кротова, Л. Залізняк та ін.

Попри економічні негаразди доби Незалежності в різних регіонах України тривають щорічні польові дослідження пам'яток палеоліту, мезоліту та неоліту. Зокрема майже 20 років тривали масштабні щорічні розкопки різноманітних пам'яток кам'яної доби у Центральній Україні, в басейні р. Велика Вись поблизу Новомиргорода.

За два десятиліття щорічних польових робіт комплексної експедиції відділу кам'яної доби ІА НАН України та НаУКМА на чолі з Л. Залізнякам досліджено 1350 м<sup>2</sup> стоянок, на яких виявлено понад 170 тис. крем'яних артефактів. Завдяки

цим роботам ліквідована біла пляма в центрі палеолітичної карти України. Це дозволило синтезувати в єдину культурно-хронологічну періодизацію верхнього палеоліту України численні регіональні періодизації палеоліту басейнів Середнього Дніпра, Дністра, Десни, Криму, Донбасу, Надчорномор'я.

У Криму тривали інтенсивні дослідження багаточисельних стоянок Сюрень I, Старосілля, Кабазі II, Кабазі V, Чокурча I, Буран-Кая III, Карабі Тамчин, Заскельне V, Карабай I, які проводила міжнародна Кримська палеолітична експедиція. Результати цих багаторічних розкопок інтернаціональним колективом вчених на чолі з В. Чабаєм, що тривали до 2014 р., разом з матеріалами численних стоянок поблизу м. Білогірськ, стали підґрунтям для розробки хроно-стратиграфічної схеми середнього палеоліту Криму.

Важливі результати у вивченні епіграветської культурної традиції верхнього палеоліту України отримані в процесі розкопок міжнародними експедиціями ІА НАН України стоянки Бармаки на околиці м. Рівне.

В. Степанчук дослідив унікальну стоянку ранньої пори верхнього палеоліту Міра під Запоріжжям. Дослідник активно займається проблемою первинного заселення території України людиною, а також вивчає питання культурно-хронологічної періодизації нижньої й середньопалеолітичних пам'яток України, господарської та соціальної специфіки неандертальського населення, взаємин давньої людини і довкілля, проблематику технології кременеобробки в ранньому палеоліті тощо.

Велике наукове значення мають багаторічні дослідження нижньопалеолітичних пам'яток біля смт Меджибіж на Хмельниччині. Тут знаходяться унікальні, одні з найдавніших в Україні археозоологічні пам'ятки із залишками вогнищ, рештками впольованих тварин, кам'яними виробами віком між 1,2 і 0,4 млн. років.

Упродовж багатьох років на Донбасі поблизу м. Амвросіївка О. Кротова розкопувала унікаль-



*Гінці, розчистка  
решток жителів з  
кісток мамонтів.  
Кліше  
Л. Яковлевої*

ну стоянку палеолітичних мисливців з розташованим поруч кістковищем забитих 19 тис. років тому сотень бізонів. Отримані матеріали дозволили не лише провести культурну диференціацію верхнього палеоліту Донбасу, але й реконструювати важливі деталі способу життя мисливців на бізонів азово-чорноморських степів у палеоліті.

Л. Яковлева разом з французькими колегами багато років досліджує поблизу с. Гінці на Полтавщині унікальну стоянку мисливців на мамонтів з житлами з кісток гігантів льодовикової доби. Вона ж підготувала фундаментальне дослідження мистецтва верхнього палеоліту України, в якому витвори первісних митців з України проаналізовані на широкому тлі мистецтва кам'яної доби Європи.

Великі польові роботи на палеолітичних пам'ятках заходу України за доби Незалежності розгорнув львівський археолог О. Ситник разом з польськими колегами. Добуті ним матеріали та яскраві колекції з Подністров'я з багаторічних розкопок О. Черниша лягли в основу перегляду культурно-стратиграфічної колонки палеоліту басейну Дністра. Значний



прогрес маємо у вивченні палеоліту Подністров'я завдяки багаторічним дослідженням Л. Кулаковської, В. Усика разом із зарубіжними колегами.

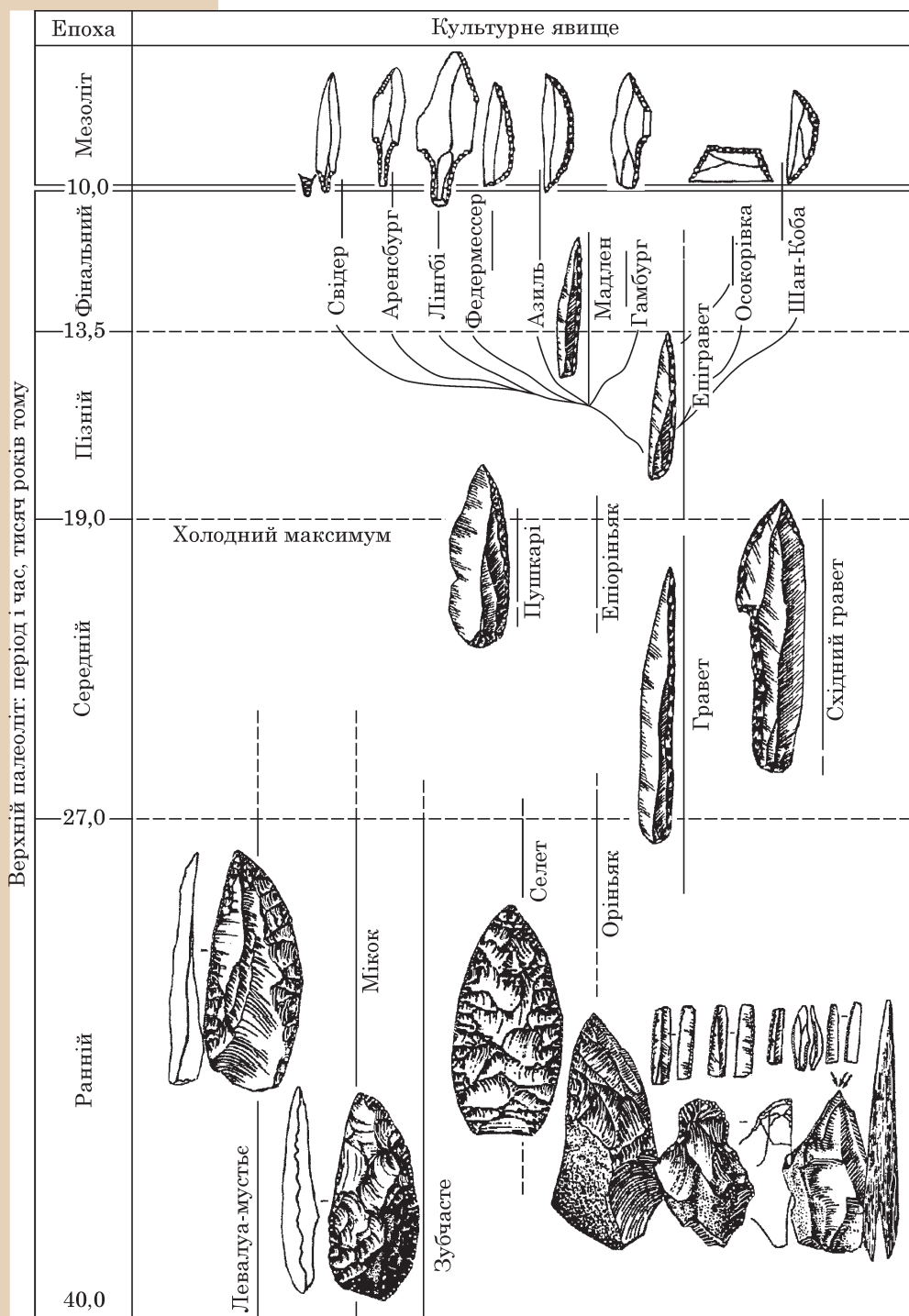
Кількома поколіннями українських дослідників кам'яної доби більш ніж за сторіччя створена критична маса археологічних матеріалів, що за доби Незалежності дозволила синтезувати напрацювання попередників у сучасну цілісну культурно-хронологічну періодизацію кам'яної доби країни. Зупинимося на головних її етапах, сучасні уявлення про які склалися саме в часи Незалежності.

Відповідно новітнім дослідженням палеоліт України ділиться на три послідовні фази розвитку: ранній (1 млн. — 300 тис. років тому); середній (300—40 тис. років тому); верхній (40—10 тис. років тому). Кожному етапу властивий свій тип людських істот — гейдельбержці, неандертальці, сапієнси відповідно. Перші людські істоти (скоріш за все, пізні архантропи або гейдельбержці) просунулися на територію України близько 1 млн. років тому (стоянки Королево, Меджибіж, Гаспра, Артек) з Балкан та Центральної Європи. Схоже, що відвідини Південно-Західної України архантропами були спочатку спорадичними і в періоди похолодань людські істоти надовго полишали регіон. Лише в середньому палеоліті, приблизно 130 тис. років тому в горах Криму, на узвишсях Правобережжя, передовсім у Подністров'ї розселилися постійні мешканці неандертальці (палеантропи). Низинні рівнини півночі та Лівобережжя України, зокрема Полісся, судячи з даних археології, були заселені значно пізніше — наприкінці палеоліту.

Палеантропи полишили на півдні та заході України пам'ятки з крем'яними виробами трьох головних типів (індустрій) — муст'є двобічне (мікок), муст'є одnobічне (левалуа-мустьє), муст'є зубчасте. Вважається, що перший з них генетично пов'язаний із середнім палеолітом Центральної Європи, другий — з Балканами. Усі три зазначені мустьєрські індустрії продовжили свій розвиток і на початковій фазі наступного верхньопалеолітичного періоду.

За тридцять років Незалежності українські вчені провели фундаментальні дослідження верхнього

## НАЙДАВНІШЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ: ЕПОХА КАМЕНЮ



*Періодизація верхнього палеоліту України*

палеоліту Надчорномор'я, Центральної України, Подністров'я та Поділля, Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя, Волині, Подесення. За доби Незалежності сформувалася сучасна схема періодизації та культурної диференціації верхнього палеоліту України.

**Рання пора** верхнього палеоліту (далі ВП) в Європі розпочалася 40 тис. років тому з приходом на заселений неандертальцями континент *Homo sapiens* і закінчилася вимиранням палеантропів близько 30/28 тис. років тому Співіснування двох типів людських істот із різними традиціями обробки кременю початкової пори ВП відбилося на культурній строкатості. Археологічні джерела дозволяють виділити на території України три основні типи пам'яток.

Перший представляє типові неандертальські технології середнього палеоліту; другий тип демонструє верхньопалеолітичні новації, які асоціюють з *Homo sapiens*, а третій напрям по суті є синтезом двох перших. Середньопалеолітичні традиції представлені стоянками Криму, матеріали яких належать до мікоксського та левалуа-мустьєрського технокомплексів, а також зубчастим мустье материкової України. Класична верхньопалеолітична технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи сапієнсами, або кроманьйонцями, представлена оріньяком. Синтез архаїчних середньопалеолітичних технологій з технологіями кроманьйонців демонструють колекції кременю зі стоянок селетського типу.

**Середня пора** ВП України (27—19 тис. років тому) збіглася з різким похолоданням, у заключні етапи якого відбулось максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі. Протягом усієї середньої фази ВП в Україні розвивалася гравецька традиція, а на її заключних фазах — пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньяцькі. Наприкінці середньої фази ВП 20—19 тис. років тому гравецькі мисливці на прильодовикову мегафауну середньої смуги Європи, рятуючись від різкого похолодання, відійшли на південь на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови та у Пів-

нічне Надчорномор'я. Внаслідок синтезу граветських традицій з епіориньяцькими в зазначених регіонах у часи максимального похолодання постало таке масштабне явище прильодовикової Європи як епігравет, численні пам'ятки якого відомі від атлантичного узбережжя Європи на заході до басейну Дону на сході.

**Пізня фаза** ВП почалася 19 тис. років тому після максимального похолодання і закінчилася 13,5 тис. років тому рауніським потеплінням, що знищило популяцію мамонтів у Європі. Домінантною культурною традицією цього часу не лише в Україні, а й на всій території від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону був епігравет. На території України ця культурна традиція розвивалася в межах 19—12 тис. років тому до середини заключної фінальної фази ВП. Епіграветські мисливці полювали на великих стадних ссавців холодних степів та лісостепів: на півночі України на мамонтів та північних оленів, у південних степах — на бізонів та коней.

Зазначимо, що саме за доби Незалежності колективними зусиллями різних українських вчених (В. Станко, О. Кротової, Л. Залізняка, Д. Нужного, М. Оленковського, В. Чабая, І. Сапожникова, О. Ситника, Л. Яковлевої, П. Шидловського, Д. Ступака та ін.) досягнуто суттєвого прогресу у вивченні епігравету — масштабного явища пізньої пори верхнього палеоліту Європи, яке 19—12 тис. років тому було поширене на величезних обшарах від Атлантики на заході до басейну Дону на сході, зокрема й на території України. Прояснилися генетичні витоки та механізм генези цієї визначальної для пізньої пори верхнього палеоліту культурної традиції. Закладені підвалини для вирішення складної проблеми культурної диференціації епігравету України на локальні варіанти та фази розвитку.

Яскравим, але короткотривалим епізодом розвитку епіграветської традиції на Середньому Дніпрі та в Подесенні є феномен широко відомих поселень з ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Межиріч, Кирилівка, Добраничівка, Мізин, Юдинове, Єлисеєвичі, Тимонівка та ін. Перші три пам'ятки





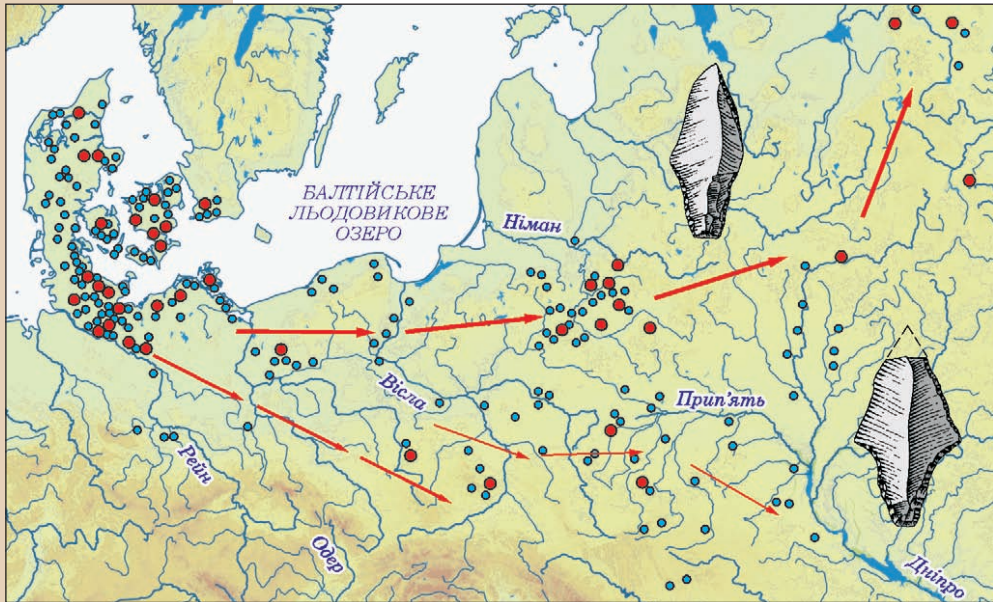
інтенсивно досліджувалися на сучасному науковому рівні за доби Незалежності. У ході розкопок стоянки мисливців на мамонтів в с. Оболоння на Десні знайдено унікальний витвір палеолітичного мистецтва — бивень мамонта з гравійованою схематичною композицією.

У степах півдня України епігравет представлений відомими стоянками мисливців на бізона Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа, плідні дослідження яких тривали протягом останніх десятиліть.

Судячи з численних радіокарбонівих дат, стоянки мисливців на мамонтів функціонували наприкінці пізньої фази ВП — 15/14 тис. років тому. Край їхньому існуванню, схоже, поклало рауніське потепління близько 13,5 тис. років тому, що спричинило вимирання мамонтів у Європі і стало межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи. Однак епіграветська традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної, фінальної, фази ВП до 12 тис. років тому.

За новітніми даними граветські традиції на території України розвивалися протягом близько 20 тис. років: з 30 тис. років тому до заключних фаз ВП 12 тис. років тому. Під час максимуму похолодання 20—19 тис. років тому гравет трансформувався в епігравет, місцями з участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяка. У фінальному палеоліті на епіграветських традиціях на півдні України постали культури осокорівка і шан-коба.

*Бивень мамонта з гравійованням зі стоянки Оболоння на Нижній Десні*



*Карта розселення мисливців на північного оленя культури Лінгбі близько 11 тис. років тому. Червоним позначено стоянки, синім — місцезнаходження окремих наконечників; стрілки вказують напрямки міграції носіїв культури*

У **фінальній фазі** палеоліту (далі ФП) (13,5—10 тис. років тому) південний край відступаючого Скандинавського льодовика зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Початок ФП пов'язують з потеплінням Рауніс, яке близько 13,5 тис. років тому спричинило відхід краю льодовика з Південної Балтії на північ у Скандинавію. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II, III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Алеред) вимерли мамонти, а їхнє місце в прильодовиковій Європі зайняли величезні стада північних оленів. Тому фінальний палеоліт нерідко називають добою північного оленя. Однак на півдні — в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї — продовжують доминувати степові копитні (бізон, кінь). Фінальний палеоліт закінчився різким потеплінням близько 10,3 тис. років тому, яке вважають рубежем палеоліту і мезоліту.

Упродовж 1990-х років Л. Залізняка підготував серію узагальнювальних праць з проблематики фінального палеоліту й мезоліту України та суміжних територій, де запропонував власну періодизацію фінального палеоліту та мезоліту Південного Заходу Східної Європи.

Розроблена за часи Незалежності сучасна періодизація мезоліту України має дві фази історичного розвитку двох культурно-історичних провінцій (Балтійської та Надчорноморської), в межах яких розвивалося півтора десятки мезолітичних культурних явищ. Балтійська культурно-історична спільнота Полісся та прилеглих територій Волині та Галичини, починаючи з фінального палеоліту, мала тісні етнокультурні зв'язки з Балтією. Зокрема близько 12 тис. років тому з Балтії на звільнену від льодовикових явищ Поліську низовину просунулися мисливці на північного оленя культури Лінгбі, від яких походять свідерська та красносільська культури Полісся.

Друга хвиля мігрантів з Балтії на Полісся сталася на початку мезоліту — кудлаївська культура. У пізньому мезоліті з Балтії на Полісся просунулися через басейн Вісли лісові мисливці яніславицької культури.

У межах Надчорноморської провінції мезоліту України найбільш масштабним культурним явищем була кукрекська культура. Вона зародилася на самому початку мезоліту на півдні степової зони, звідки в ранньому мезоліті внаслідок трансгресії Чорно-

*Карта пізнього мезоліту України, VI—V тис. до н. е.*





го моря колонізувала степовий та гірський Крим, а також стеги до Надпоріжжя на півночі і Побужжя на заході. У другій половині мезоліту під тиском протонеолітичних мігрантів з Подунав'я (гребениківська культура Одещини), а пізніше неолітичних фермерів культур Криш та Кукутень-Трипілля кукрекці просунулися з Побужжя у Києво-Черкаське Подніпров'я, де започаткували дніпро-донецьку неолітичну культуру.

У гірському Криму в пізньому мезоліті, крім кукрекської культури, розвивалася мурзак-кобинська культура. На лівобережжі Дніпра та на Донбасі найкраще досліджені зимівниківська культура раннього мезоліту та пізніша донецька.

За доби Незалежності на початку ХХІ ст. сталися радикальні зміни в поглядах на процес неолітизації території України. Фактично, відбулася справжня «неолітична революція» в розумінні дослідниками як самого процесу, так і шляхів та часу поширення відтворювального господарства на південному заході Східної Європи.

Сучасний стан археологічних джерел з неоліту України суперечить досить популярному наприкінці ХХ ст. твердженню про місцеву доместикацію найдавніших домашніх тварин (вівця, коза, бик) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, горох). Чимало фактів переконливо свідчать на користь їхнього одомашнення на Близькому Сході з наступним поширенням через Балкани і Подунав'я у Центрально-Східну Європу, зокрема і на Правобережну Україну.

Не підтвердилася південно-східна версія неолітизації України В. Даниленка, яка була популярною серед радянських дослідників у другій половині ХХ ст. під назвою «східного скотарського імпульсу». Натомість маємо численні археологічні, палеозологічні та палеоботанічні свідчення на користь південно-західного варіанту неолітизації регіону. Неоліт України не є винятком із загальноєвропейського контексту. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, перейшла до неоліту у VI—V тис. до н. е., запозичивши його новації з Балкан через Подунав'я. Це сталося у режими «балканізації» завдяки п'яти головним хви-



Карта неоліту України

лям неолітичних землеробів-колоністів з Балкан та Подунав'я — морській, гребениківській, кришській, лінійно-стрічкової кераміки, кукутень-трипільській.

Принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися на початку ХХІ ст., по суті, є відходом від старого бачення «неолітичної революції» в регіоні. Останнє формувалося у повоєнні часи в умовах ідеологічного протистояння Заходу, значною мірою, під впливом відомих радянських ідеологем. Зокрема неписаним принципом радянської археології був патріотичний автохтонізм, що протиставлявся буржуазним ідеям безрідних космополітів міграціоністів. Сформована у повоєнні часи концепція «східного скотарського імпульсу» теж несе певний наліт радянського патріотичного автохтонізму. За В. Даниленком, скотарство було привнесено на південь України з поза її меж, але з радянської Туркменії та Передкавказзя, а не з країн ворожого НАТО (Туреччини та Греції).

Відхід від ідеологічного протистояння Заходу зняв зазначені ідеологічні обмеження в науці, а розвиток археології показав, що неоліт України, перш за все Правобережної, є органічною частиною



*Карта неолітизації Центральної Європи та України*

неоліту Центральної Європи. Неолітичні культури Правобережжя є локальними проявами культурних спільнот Центральної Європи, а послідовні фази неолітизації останньої (морська, кришська, лінійно-стрічкова, лендельська та ін.) прямо корелюються зі згаданими хвилями неолітичних колоністів з Балкан через Подунав'я на південний захід України.



Таким чином, Правобережна Україна перейшла до неоліту синхронно з Центральною Європою внаслідок колонізації найдавнішими неолітичними землеробами з Подунав'я у VI—V тис. до н. е. А в V—IV тис. до н. е. неолітичні новації з Правобережжя поширилися на північ у Полісся та на схід та південний схід України.

Фактично, на початку XXI ст. в археології України сталася зміна концепцій неолітизації регіону. На зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна, що відповідає не лише сучасній джерельній базі, але й загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я.

Власну логіку розвитку в українській археології мали соціально-економічні дослідження спільнот доби фінального палеоліту та мезоліту. Фундаторами соціально-економічних досліджень в Європі були британські дослідники Г. Кларк та Г. Чайлд, які в середині XX ст. започаткували потужну англо-американську школу соціально-економічних досліджень первісності. Ідеї засновників підхопили й розвинули у 1960—70-х роках представники процесуальної або нової археології, які називали себе етноархеологами — Л. Бінфорд, Д. Бірдселл, Г. Фрізон, Т. Прайс, Р. Лі, Т. Хассан та ін. Їхні принципи дослідження первісності із залученням даних етнографії поступово стали застосовуватися у Європі, а пізніше в СРСР. Саме з цими процесами у світовій науці пов'язане пробудження інтересу до соціально-економічних проблем кам'яної доби, що простежується в Україні з кінця 1980-х років.

На зорі Незалежності співробітники відділу археології кам'яної доби ІА НАН України розробили універсальну методику реконструкції способу життя первісних мисливців через їхній господарсько-культурний тип із залученням даних етнографії. Цю методику застосував Л. Залізник на практиці при реконструкції моделей господарської адаптації мисливців на північного оленя та лісових мисливців мезоліту. Над реконструкцією господарсько-культурного типу степових мисливців на бізона плідно

працювала О. Кротова. О. Яневич зробив спробу реконструкції життя первісних мисливців Гірського Криму.

Варто зазначити, що зроблені українськими дослідниками реконструкції первісних суспільств не були простим копіюванням методів американських етноархеологів. Більше того, запропонована й успішно застосована в Україні оригінальна методика етноархеологічних реконструкцій первісності не має прямих аналогій в археологічній практиці.

\* \* \*

За тридцять років Незалежності археологія кам'яної доби України зробила суттєвий поступ як у поповненні джерельної бази, так і в теоретичному осмисленні та висвітленні складних культурно-історичних та соціально-економічних процесів, що мали місце на зорі історії в регіоні. З падінням «залізної завіси» передові європейські методики досліджень поширилися й успішно застосовуються на пострадянському просторі, зокрема в Україні, археологи якої працюють у тісному контакті з науковцями розвинених країн Європи та Америки. За часів Незалежності розроблена сучасна періодизація кам'яної доби України. Розроблена і успішно застосована на практиці оригінальна методика реконструкції способу життя первісних мисливців шляхом етноархеологічного моделювання.

Фази розвитку доісторичного минулого України відповідають хронологічним етапам кам'яної доби Центральної та Західної Європи. Крем'яні індустрії та культурні явища палеоліту, мезоліту та неоліту України є органічними складовими або локальними проявами загальноєвропейських культурних спільнот. Принаймні, більшість із них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, в цілому, кам'яна доба України в культурно-історичному сенсі є невід'ємною східною частиною доісторичної Європи.

*Леонід ЗАЛІЗНЯК*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України



## ПЕРШІ ЕТАПИ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ДАВНЬОЮ ЛЮДИНОЮ

*Територія України не завжди була залюдненою.  
Перше населення з'явилося тут внаслідок  
поступового поширення давніх гомінін з висхідної  
території. Коли і за яких умов це відбувалося?*

**В**важається, що витoki людства й початкові етапи його існування пов'язані з африканською прабатьківщиною. Саме тут виявлено найдавніші кам'яні знаряддя, вік яких сягає 3,3 млн. років тому. Перший «вихід» предків людини за межі Африки на євразійські та азіатські простори відбувся 2,0—1,5 млн. років тому. Наступні потужні хвилі розселення сталися близько 800 та 400—350 тис. років тому.

Розселення, найімовірніше, йшло сухопутним шляхом, через Аравійський півострів і Близький Схід. (Втім, існує чимало прихильників ідеї початкового залюднення Європи через Гібралтар або Сицилію). Після проникнення в Середземномор'я подальше розселення гомінін могло прямувати через Балкани або через Кавказький хребет та в обхід Каспію. Відповідно, науковці припускають дві ос-

*Стоянки нижнього палеоліту в околицях смт Меджибіж*





*Панорама стоянки Меджибіж 1, вигляд з повітря*

новні траєкторії безпосереднього проникнення давніх людей на територію сучасної України: з південного заходу та сходу.

Це щодо теорії. На практиці ж відомості про так звані нижньопалеолітичні стоянки, а відповідно, про перебування давньої людини, донедавна були вкрай бідними. Це якщо не враховувати знайдене Владиславом Гладиліним Королево та знахідок Олександра Щепинського в Криму. Втім, Королево розташоване на Закарпатті, тобто географічно розташоване в Центральній Європі, а кримські пам'ятки на крайньому півдні. Отже, принаймні тут, наявність давніх людей підтверджена.

Що ж відбувалося на іншій (до того ж більшій) частині земель, у східноєвропейському ареалі сучасної України? Чи взагалі було тут якесь населення перед тим, як край був освоєний неандертальцями близько 150—100 тис. років тому?

Ще з 1950-х років тут час від часу знаходили окремі знаряддя архаїчного вигляду, або навіть і цілі колекції таких виробів. Утім, це були лише натяки на перебування тут давніх людей, навіть визначити вік знахідок не було можливим, адже походили вони

із повністю зруйнованих стоянок. Переконливим доказом мало би стати відкриття на цих територіях добре збереженої стоянки з численними рештками перебування давніх людей, але довгий час такого не траплялося.

Від 2008 р. цілеспрямовані пошуки слідів перебування давнього населення проводить Нижньопалеолітична експедиція Інституту археології НАН України (керівник Вадим Степанчук). Експедиція систематично залучає до співпраці представників багатьох вітчизняних і закордонних інституцій, які займаються вивченням четвертинного періоду, тобто епохи, з якою пов'язані перші етапи залюднення сучасної території України. В польовому пошуку, розкопках та камеральній обробці беруть участь і відомі в Україні фахівці з проблематики (Сергій Рижев), і молоді вчені, які обрали цю тему для своїх досліджень (Віктор Ветров, Олександр Науменко), співробітники Інституту археології НАН України (Денис Ветров, Олександр Нездолій), аматори й студенти.

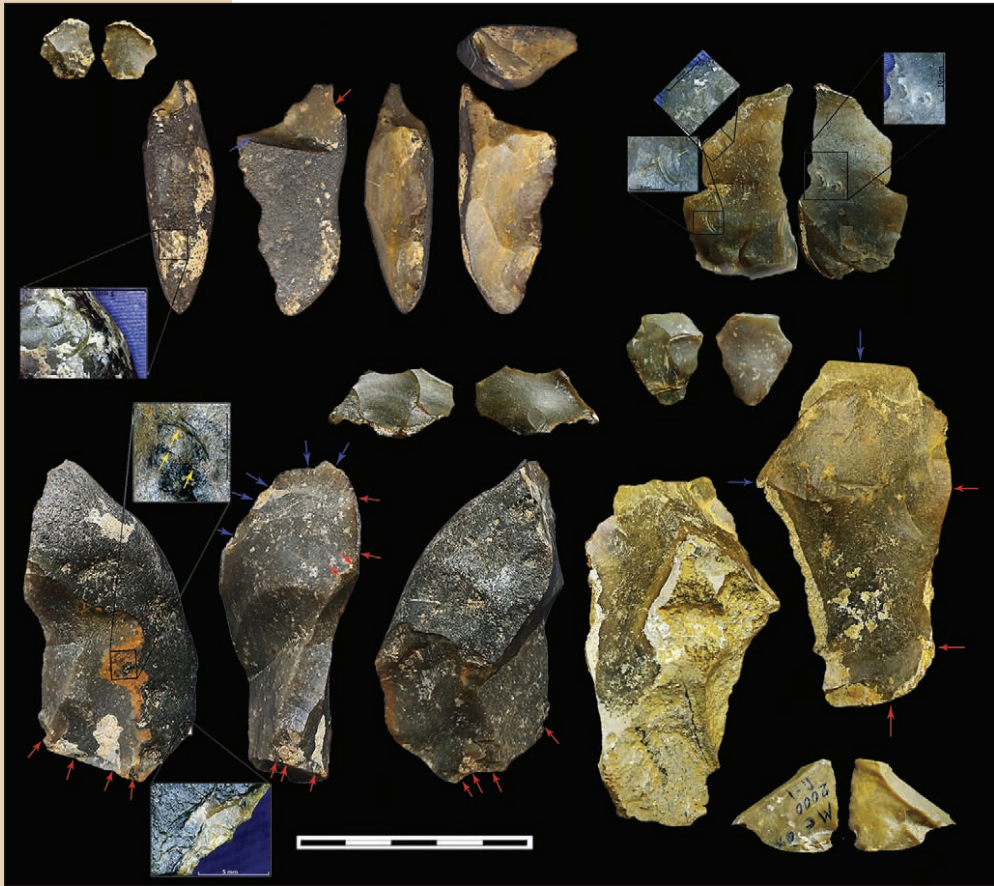
Серед об'єктів дослідження експедиції особливе місце належить стоянкам, виявленим біля смт Меджибіж на Хмельниччині. Першим сигналом, що привернув увагу до цієї місцевості, стали повідомлення Валерія Пясецького та Леоніда Рековця про знахідки тут кам'яних виробів та кісток вимерлих викопних тварин. З часом до цього пункту, що в науковій літературі фігурує як Меджибіж 1, додалися ще три пам'ятки. Всі вони містять свідчення неодноразового перебування людини, ці епізоди часто відокремлені великими проміжками часу. В шарах виявлено значну кількість кам'яних виробів, іноді численні кістки тварин, у молодших шарах — навіть вогнища.

Вигляд кам'яних виробів з усіх шарів є ар-

*Поверхня ділянки III шару Меджибожа 1 з рештками водних молюсків та дрібними артефактами*







*Кам'яні вироби з III шару Меджибожа 1, вік близько 400 тис. років тому*

хаїчним. Технології, що були застосовані для виготовлення цих знарядь дозволяють порівнювати їх із ранніми хвилями поширення давніх людей у Європі. Наразі місцезнаходження поблизу Меджибожа є найдавнішими пам'ятками нижнього палеоліту України на території на схід від Карпат. Археологічні рештки наймолодших епізодів заселення датовані тут близько 400 тис., найдавніших — близько 1,2 млн. років тому.

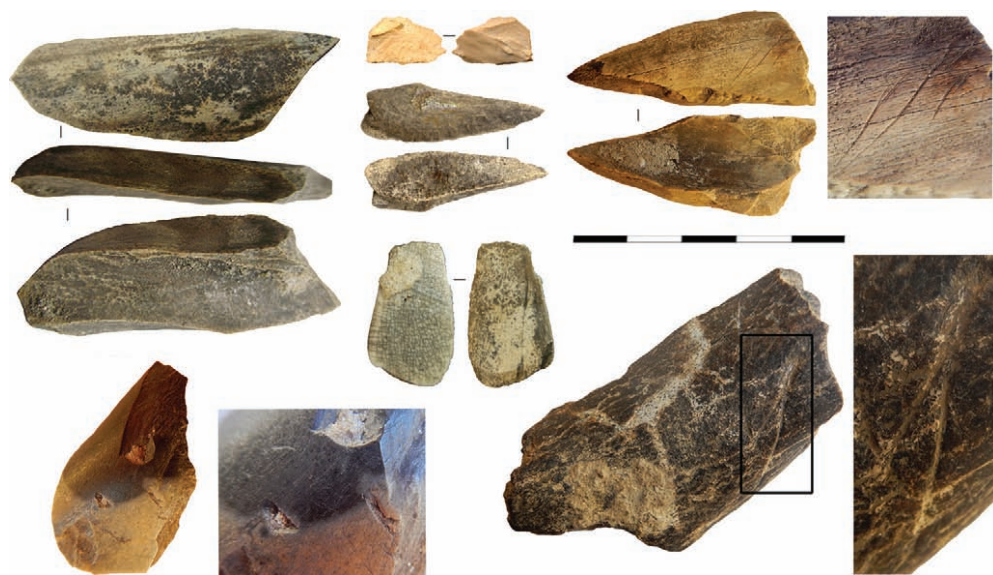
Не на всіх палеолітичних стоянках зберігається органіка. Найбільш пощастило на такі рештки III шару пам'ятки Меджибіж 1, внаслідок того, що вони швидко потрапили під воду. Вироби з каменю тут не такі численні, але цілком типові для Меджибізьких стоянок. Серед кам'яних знахідок у шарі виявлені предмети з кременю, кварцу, кварциту та

інших порід. Серед них є технологічні найпростіші, так звані біполярні нуклеуси тобто шматки породи з ознаками навмисного трощення на кам'яному ковадлі, а також чопери, відщепи. Незважаючи на загалом значну кількість предметів зі слідами використання, вироби з навмисно обробленими краями є поодинокими. Всі ці риси підсилюють загальний архаїзм виробів. Однак, давні люди, що їх виготовляли, вже вміли користуватися вогнем. Вогнища, рештки яких виявлено на Меджибізьких пам'ятках у шарах, що датуються близько 500—400 тис. років тому, є найдавнішими на сьогодні виявленими в Україні.

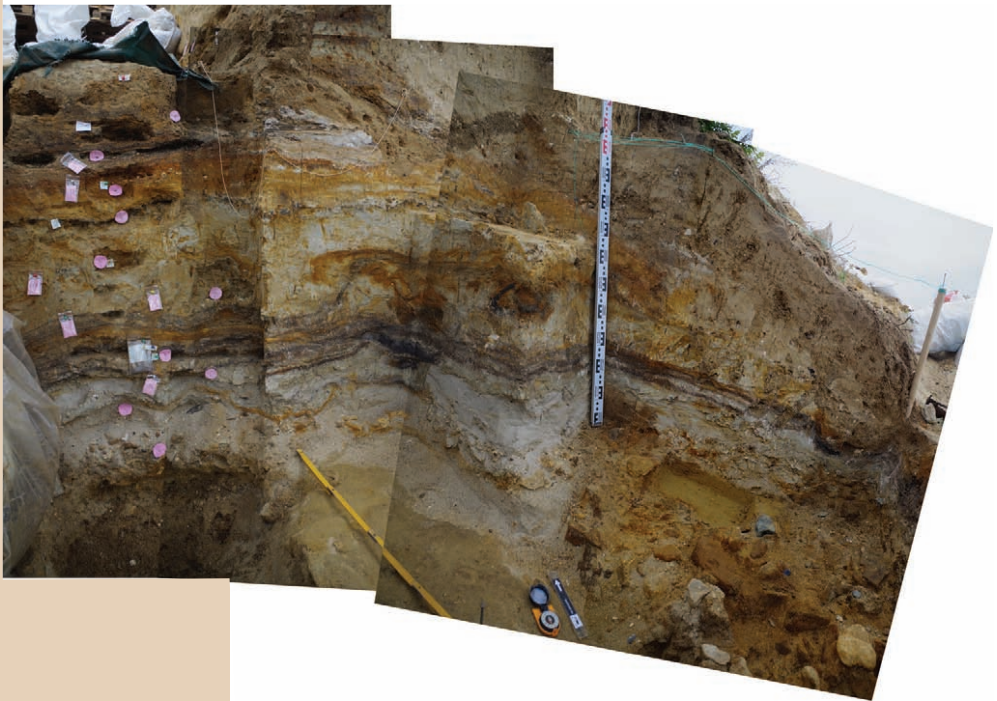
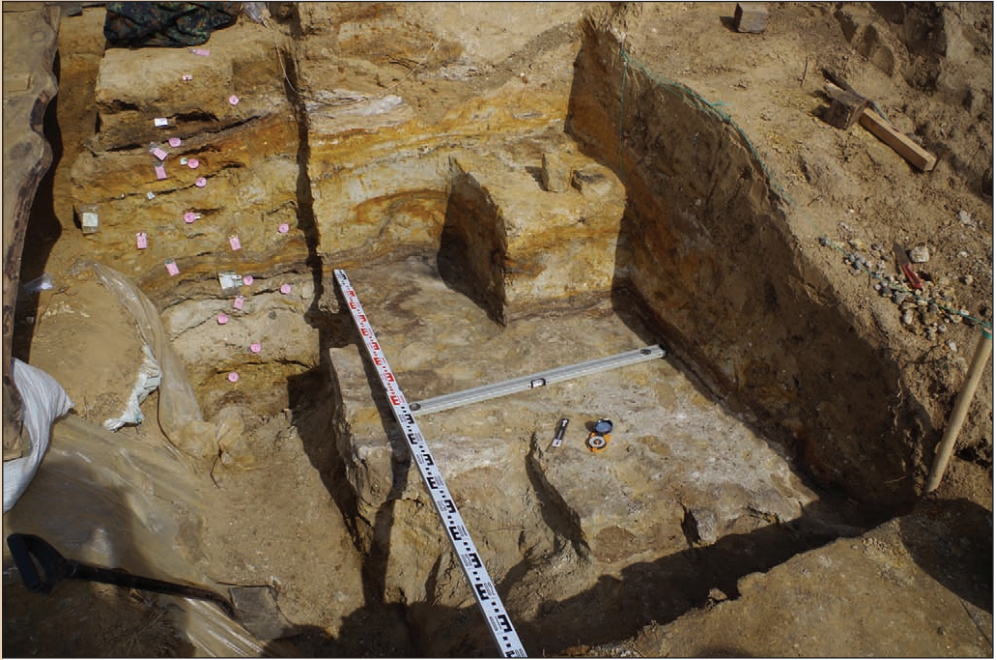
Інтерес становлять знахідки фрагментів кісток із ознаками роботи давньої людини. Серед них є численні фрагменти навмисно розбитих трубчастих кісток (хотіли дістатися до мозку), фрагменти з нарізками від лез кам'яних зарядь. Унікальною є знахідка уламку тазової кістки носорога або слона із великою зарубкою від леза потужного кам'яного знаряддя. Всі ці знахідки свідчать про одночасність виявленої в шарі фауни і знарядь. Це, у свою чергу, дозволяє впевнено визначити час перебування давніх гомінін та реконструювати довкілля.

Тваринний світ часу існування III шару Меджибожа 1 не схожий із сучасним. У той час тут меш-

*Кістяні відщепи та кістки з нарізками та зарубками з III шару Меджибожа 1*







*Нижня частина відкладів стоянки Меджибіж А*

кали трогонтерієві слони, етруські носороги, благородні олені, ведмеді Денінгера, козулі, кабани, вовки, трогонтерії та інші тварини. Такий склад є типовим для так званого гольштейнського міжльодовиків'я, теплого періоду близько 400—300 тис. років тому. Це датування шару підтверджується і іншими даними: складом пілку, наявністю залишків теплолюбних молюсків, абсолютними методами датування.

Згаданий шар, швидше за все, являє собою рештки короткочасного перебування гомінін на ділянці низького берега спокійної водойми. Берег був вкритий багатом'якою рослинністю, можливо й деревами. Неподалік розташовувалися ділянки лістостепу з дубами, липами, грабом, шовковицею та горіхом, а також великі кам'яністі ділянки — надійні постачальники сировини для знарядь. Рослинність біля води і, безумовно, сама вода, приваблювали сюди найрізноманітніших тварин, які й ставали здобиччю давньої людини.

Подібні місця короткочасного перебування давніх мисливців та збирачів між 1200 і 400 тис. років тому простежено в багатьох місцях сучасного Південного Бугу поблизу смт Меджибіж.

*Вадим СТЕПАНЧУК*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України



*Фрагмент вогнища з III шару Меджибожа А в момент розчищення, вік близько 500 тис. років тому*

## КРИМ ЧАСІВ ПАЛЕОЛІТУ

Двадцятирічні дослідження міжнародної Кримської палеолітичної експедиції (МКПЕ) із 1992 по 2013 рік по праву вважаються найрезультативнішими комплексними археологічними роботами в Європі. За ці роки були опубліковані дванадцять томів колективних і персональних монографій, десять з яких видані англійською мовою. Основу експедиції складали співробітники Кримського філіалу ІА НАН України А. Весельський, Ю. Демиденко, О. Євтушенко, В. Чабай. Безумовно, така колосальна робота не під силу співробітникам однієї інституції. На різних етапах досліджень у польових і лабораторних роботах експедиції брали участь археологи Е. Маркс, К. Монігал (США), М. Отт, П. Нуаре, В. Ситливий (Бельгія), О. Зеба (Польща), Ю. Ріхтер, Т. Утмаер, Г. Баталья, А. Маер (Німеччина). Комплексність досліджень забезпечували палінолог Н. Герасименко (Україна), геоархеолог Р. Феррінг (США), зооархеологи М. Пату-Матіс (Франція) і Е. Барк (Канада), мікрофауніст А. К. Маркова (Росія), малакофауніст К. Михайлеску (Молдова), спеціалісти з радіометричних датувань Дж. Рінк (Канада), К. МакКінні (США) і Р. Хауслі (Велика Британія).

Також значний внесок у загальний науковий результат додали співробітники ІА НАН України Ю. Колосов, В. Степанчук, В. Коєн, В. Усик, Ю. Кухарчук, В. Колеснікова, О. Яневич, Д. Нужний, О. Кононенко, Д. Ступак, Д. Гаскевич, О. Вотякова і Кримського філіалу ІА НАН України В. Манько, С. Теліженко, Д. Куштан, О. Ігнатенко. В наукових фондах США, Канади, Бельгії, Німеччини, Великої Британії учасники експедиції на конкурсній основі здобули цілу низку дослідницьких грантів, завдяки яким було забезпечено фінансову підтримку 20-річних досліджень. На початкових етапах



робіт експедиції неоціненну фінансову підтримку надавали НВК «Археолог» (голова В. Бідзіля) і Кримський філіал ІА НАН України (директор В. Миц).

Джерелознавча база середнього палеоліту Криму вважається однією з найбільш досліджених у центральній та східній частинах Європейського континенту. За більш ніж 100-літню історію польових робіт у Криму були повністю або частково розкопані близько 30 стратифікованих пам'яток, які розташовані на вузькій ( $\approx 70 \times 5$  км) смугі Внутрішнього пасма Кримських гір. Численні колекції артефактів, фауністичних залишок і антропологічних решток є унікальним джерелом з проблем життєдіяльності європейських неандертальців.

Комплексні міждисциплінарні дослідження МКПЕ були проведені на стоянках Кабазі II, Старосілля, Кабазі V, Карабі Тамчин, Буран-Кая III, Сюрень I, Чокурча I, Сари-Кая, Красна Балка, Карабай I, Заскельне V. Ці дослідження не тільки поповнили і без того багату джерелознавчу базу, але й суттєво змінили уявлення щодо хронологічних,

*Стоянка Кабазі II,  
вигляд із заходу*



палеогеографічних, технологічних, типологічних і палеоекономічних характеристик середнього палеоліту півострова. Фактично наразі Крим є одним із найбільш досліджених на рівні сучасних методик середньопалеолітичних регіонів Європи, що дозволяє саме на матеріалах, здобутих на території сучасного півострова, запропонувати розв'язання основних проблем еволюції палеолітичних суспільств.

**Основним дослідницьким завданням МКПЕ** стало вирішення проблеми змісту типологічної варіабельності. З 1960-х років ця проблема є фундаментальною в палеолітичних дослідженнях Старого Світу. Розв'язання цієї проблеми дає відповідь на питання щодо значення різноманітності типів знарядь і технологій обробки кам'яної сировини палеолітичними мисливцями. Складовими частинами проблеми змісту типологічної варіабельності є детальний типологічний і технологічний аналізи кам'яних артефактів, палеокліматичні реконструкції, встановлення хронологічних меж окремих по-

*Стояка Карабай I,  
вигляд зі сходу*





*Стоянка в гроті  
Карабі Тамчин,  
вид з заходу*

селень, визначення моделей експлуатації кам'яної сировини і фауни для кожного окремого поселення, реконструкція систем поселень для використання ресурсів навколишнього середовища.

Станом на тепер існують чотири основні парадигми інтерпретації типологічної варіабельності середнього палеоліту: стилістична, хронологічна, функціональна та редуційна. Стилiстична парадигма пояснює наявність типологічно різних індустрій їхнім різним походженням; хронологічна — розвитком матеріальної культури в часі та її змінами в залежності від кліматичних умов; функціональна — різною господарською направленістю стоянок; редуційна — змінами форм знарядь у процесі їхнього використання.

До факторів, що визначають збереженість колекцій артефактів, у цілому, та їхній типологічний вигляд, зокрема, можна додати швидкість акумуляції культурних і літологічних відкладів. Досить довге панування у східноєвропейській археології, з одного боку, типолого-статистичного методу аналізу колекцій кам'яних артефактів, а з іншого, екстраполяції на археологічний матеріал загальних уявлень про еволюцію первісного суспільства, призвели до суттєвого викривлення процесу пізнання в сторону стилістичної парадигми. На основі застосування типолого-





*Стоянка в гроті  
Сюрень I, вигляд  
із заходу*

статистичного методу в середньому палеоліті Криму виділялось щонайменше чотири «типи пам'яток» / «мустьєрські культури» / «індустрійні палеотрадиції»: аккайська, старосільська, киїк-кобинська і кабазійська. Проте, на початок 1990-х років залишалися недослідженими технологія обробки кам'яної сировини, радіометрична хронологія, господарча направленість поселень і їхнє співвідношення з кліматичними циклами.

**Техніко-типологічні дослідження** дозволили встановити, що для середнього палеоліту Криму притаманна бінарна техніко-типологічна структура: левалуа-мустьєрський та мікоксський технокомплекси. Левалуа-мустьєрський технокомплекс базується на використанні левалуазької черепахоподібної та пластинчастої технологій розщеплення нуклеусів з фасетованими основними та допоміжними ударними площадками. Типологічна структура левалуа-мустьє — це, головним чином, поздовжні скребла і вістря, виготовлені переважно на пластинах і подовжених відщеплах, у тому числі, левалуазьких. У Криму левалуа-мустьєрський технокомплекс представлений матеріалами таких стоянок: Кабазі II,

горизонти АЗА—ІІА/2; Шайтан-Коба, верхній горизонт; Кабазі V, горизонти Карабі Тамчин, культурні шари III і II; Карабай I, 2-й шар.

Мікоксський технокомплекс базується на використанні двобічного пласко-опуклого методу виготовлення знарядь та експлуатації нуклеусів без допоміжних ударних площадок. Важливу роль у технології виготовлення знарядь відігравали кістяні ретушери. Типологія наборів знарядь мікоксського технокомплексу характеризується наявністю двобічних симетричних і асиметричних вістер і скребел, однобічних простих і конвергентних скребел, часто з різноманітними вентральними потоншеннями, які, загалом, виготовлені на відщеплах. Залежно від співвідношення основних морфологічних груп знарядь — простих (однолезові та подвійні скребла), конвергентні (вістря та конвергентні скребла), двобічні (всі двобічні знаряддя) — мікоксський технокомплекс підрозділяється на фації: аккайську, старосільську і киїк-кобинську. Аккайські, старосільські та киїк-кобинські комплекси, базуючись на одних і тих самих технологічних прийомах обробки крем'яної

*Стоянка Заскельне V, розкопи 2013 року, вигляд із півдня*



*Стоянка Заскельне V, стратиграфічні розрізи в розкопі 2013 року*



сировини, досить суттєво відрізняються вмістом одних і тих самих типів і морфологічних груп знарядь. Аккайські індустрії переважають, з одного боку, «старосільців» і «киїк-кобинців» за вмістом двобічних і простих форм, але, з іншого, поступаються за вмістом конвергентних. До того ж, в цілому, розміри знарядь аккайських комплексів більші за розміри знарядь «старосільців», а останні переважають за розмірами знарядь «киїк-кобинців». Тобто, простежується послідовна трансформація крем'яних комплексів: аккайські — старосільські — киїк-кобинські. Мікоксський технокомплекс Криму представлений такими комплексами: Кабазі II, культурно-хронологічні шари ІІА (низ), ІІІ, V і VI, Заскельне V, Заскельне VI, Сарі-Кая, Чокурча I, культурний шар IV, Красна Балка, Карабай I, 3—5 шари, Пролом II, Старосілля, 1-й шар, Киїк-Коба, верхній шар, Буран-Кая III, шар В і Пролом I.

**Загальні хронологічні рамки** середнього палеоліту Криму становлять від 120/110 до 40/30 тис. років тому і співпадають з появою і зникненням на території сучасного півострова пам'яток мікоксського технокомплексу. Хронологічні межі існування левалуа-мустье обмежені часом від 65/60 до 40/30 тис. років тому. Кліматичні умови за час від 120/110 до 40/30 тис. років тому змінювалися від помірно-теплих до різких континентальних; ландшафти варіювали



від широколистяних вологих лісів до посушливих степів. Основу мисливської здобичі для мешканців складали сайга і гідрунтиновий кінь. Всі зазначені технокомплекси і фації співіснували у період від 60 до 40 тис. років тому. Таким чином, виявилось, що хронологічна позиція археологічних комплексів не відіграє жодної ролі при поясненні змін типологічних структур кримського середнього палеоліту. Натомість, у незначній мірі представлений, якщо він взагалі є, вплив кліматичних змін на типологічні структури кримських середньопалеолітичних крем'яних комплексів.

Не менш суттєвим чинником типологічної варіабельності є **господарська спрямованість поселень**, або їхній функціональний тип. Загалом, для Криму реконструйовані дві основні моделі організації експлуатації середовища: левалуа-мустьєрська і мікокська. Левалуа-мустьєрська модель представлена двома типами стоянок (типи А і В) оббілювання тварин і двома типами таборів (типи А і В) споживання тварин. Розрізняються типи стоянок і таборів моделями експлуатації крем'яної сировини. Тип А стоянок і таборів базується на кременеобробці на території поселень, тоді як на стоянках і таборах типу В використовувалися виготовлені за межами поселень знаряддя. Згадані типи поселень є взаємодоповнювальними елементами однієї системи. Оббілювані на стоянках частини туш тварин транспортувалися на табори, де здійснювалось їхнє споживання. Вибір тієї чи іншої моделі ек-

*Стоянка  
Заскельне V,  
горизонт V/1A,  
вогнище 1 в плані  
й розрізі*



плуатації крем'яних ресурсів на стоянках чи таборах залежав від відстані до родовищ крем'яної сировини.

Мікоксська модель організації експлуатації середовища базується на наявності стоянок (тип В) обілування і таборів (типи А, В, С,) споживання м'яса тварин, іноді доповненого обілуванням на території поселень (тип D). Характер дій на стоянках типу В і таборах типів А і В мікоксської моделі цілком співпадає з проявами активності на тих самих типах поселень левалуа-мустьєрської моделі. Кременеобробка таборів типу С базувалася на двох джерелах сировини: місцевому та дещо віддаленому від поселень. З віддаленого джерела приносили, в основному, готові знаряддя, а з місцевого транспортували блоки сировини для її подальшої утилізації на місці поселення. Табори типу D відрізняються не тільки тим, що на їхній території відбувалися первинне і вторинне розбирання тварин, але й інтенсивна реутилізація принесених на поселення знарядь і рідше блоків сировини.

Загальною рисою обох моделей є відсутність ознак довготривалих поселень. Тобто, мікоксська і левалуа-мустьєрська моделі свідчать про високу мобільність неандертальців на території Криму. Такий тип мобільності може бути використаний як свідчення нечисленності соціальної групи неандертальців.

Типи поселень мікоксської системи організації середовища співвідносяться з фаціальною варіабельністю кримського міококу. Аккайські набори знарядь були знайдені в стоянках типу В, таборах типів А і В. Старосільські морфологічні структури знарядь притаманні всім чотирьом типам таборів — А, В, С і D. Киїк-кобинські набори знарядь характерні тільки для таборів типу D. Іншими словами, аккайські, старосільські та киїк-кобинські набори знарядь співвідносяться з функціональними типами стоянок і таборів, що є елементами однієї системи організації поселень для експлуатації ресурсів навколишнього середовища.

Розбіжності між мікоксським і левалуа-мустьєрським технокомплексами мають стилістичний характер. Головним доказом цієї тези служить вико-

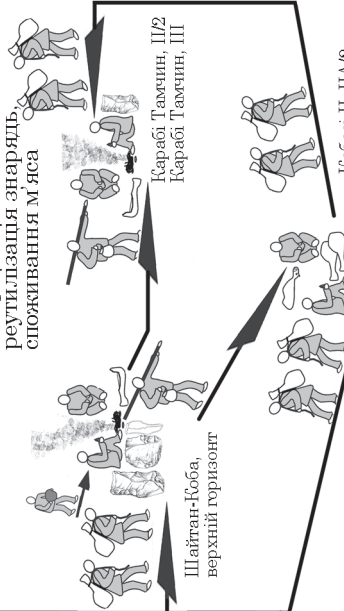


**ЛЕВАЛУА-МУСТЬЄРСЬКА МОДЕЛЬ**  
експлуатації середовища

**Стоянки, тип А**  
імпорт сировини,  
виготовлення знарядь,  
обслування тварин,  
експорт м'яса,  
експорт знарядь

Кабаза II, ШІА—ШІА  
Кабаза II, ШІБ—ШІГ  
Кабаза II, ШІГАВ—ШІГЕ  
Кабаза II, ШІВ—ШІВС  
Кабаза II, ШІАІ

**Табори, тип А**  
імпорт сировини,  
імпорт м'яса,  
виготовлення знарядь,  
споживання м'яса,  
експорт знарядь



**Стоянки, тип В**  
імпорт сировини,  
обслування тварин,  
експорт м'яса

**МІКОКСЬКА МОДЕЛЬ**  
експлуатації середовища

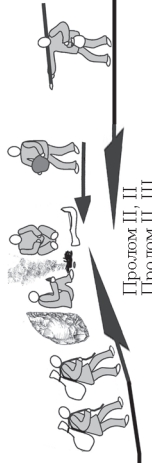
**Стоянки, тип В**  
імпорт знарядь,  
обслування тварин,  
експорт м'яса

Кабаза II, ШІАА  
Кабаза II, ШІА  
Кабаза II, ШІБ—ШІВ  
Сарп-Кая

**Табори, тип А**  
імпорт сировини,  
імпорт м'яса,  
виготовлення знарядь,  
споживання м'яса,  
експорт знарядь

Заскельне V, II  
Заскельне V, III  
Заскельне V, V  
Заскельне V, VI  
Заскельне VI, II, III  
Кабаза V, ШІ/2

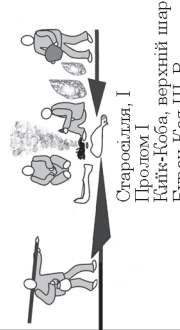
**Табори, тип С**  
імпорт знарядь,  
імпорт сировини,  
імпорт м'яса,  
виготовлення знарядь,  
споживання м'яса



**Табори, тип В**  
імпорт знарядь,  
імпорт м'яса,  
реутилізація знарядь,  
споживання м'яса

Чокурча I, IV  
Кабаза II, V  
Кабаза II, VI  
Карабі Тамчин, ІV/2, V

**Табори, тип D**  
імпорт сировини,  
імпорт м'яса,  
виготовлення знарядь,  
реутилізація знарядь,  
обслування тварин,  
споживання м'яса



*Левалуа-мустьєрська і мікоксська моделі експлуатації навколишнього середовища в середньому палеоліті Криму*

ристання «мікокцями» та «західнокримцями» своїх базових технологій на функціонально однакових поселеннях (стоянки типу В, табори типів А і В) і в подібних умовах акумуляції відкладів (Кабазі II, Карабі Тамчин). Тобто, функціональна спрямованість поселень не впливала на зміну базових технологій кременеобробки. Разом з тим, залежно від функціонального типу поселення істотно змінювалися типолого-статистичні структури наборів знарядь, що призвело до утворення фаціальної варіабельності мікокського технокомплексу.

**Проблеми розселення.** Кримський мікок є частиною ареалу індустрій, що займали значну територію від східного кордону Франції до Алтаю та від Криму і Північного Кавказу до Центрального Уралу. Носіями мікокської технології були неандертальці. Левалуа-мустьєрські індустрії відомі в Центральній і Східній Європі, їх носії не відомі. Щонайменше від 120/110 тис. років тому «мікокці» можуть вважатися автохтонним населенням Криму. Поява левалуа-мустьєрських мігрантів на території півострова відбулася, імовірно, близько 60 тис. років тому. Роль донорської території зіграли долини Дністра і Прута. Можливість «вторгнення» носіїв левалуа-мустьєрських індустрій була обумовлена зміною географічного статусу Криму в пост-інтергляціальний час. Якщо острівне положення Криму під час останнього інтергляціалу є дискусійним, то материковий статус нинішнього півострова впродовж практично всього пізнього плейстоцену не викликає суперечок. Співіснування мікокської і західнокримської традицій впродовж, як мінімум, 20 тис. років не призвело до скільки-небудь значимого їхнього взаємозбагачення.

Географічна відкритість Криму сприяла новим хвилям міграцій, що відбулися 40—30 тис. років тому. Цього разу гості з'явилися як носії більш передових верхньопалеолітичних технологій: верхньопалеолітичної техніки виготовлення двобічних знарядь східноселетської індустрії в Буран-Каї III, шар С та кареноїдної технології «оріньякців» Сюрені I. На обох наведених пам'ятках зафіксовані випадки інтерстратифікації (перешарування) реш-

ток поселень середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних поселень, що свідчить про співіснування носіїв мікоку, оріньяку і східного селету, що, в свою чергу може означати співіснування пізніх неандертальців і ранніх сапієнсів на території Внутрішнього пасма Кримських гір. Поява верхньопалеолітичних технологій на території нинішнього півострова пов'язана з двома різними у фізико-географічному значенні регіонами Східної Європи: пруго-дністровським степом / лісостепом і тайговими лісами Середнього Дону. Після досить тривалого співіснування середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних індустрій, — 40—30 тис. років тому, — на території нинішнього півострова настав не менш тривалий період археологічного хіатусу, що тривав до появи епіграветських комплексів. Для хронологічного інтервалу від 30 тис. років до 17/18 тис. років тому в Криму не відомо жодного палеолітичного комплексу, тоді як на сусідніх територіях у цей час відбувався розвиток граветських та епі-оріньяцьких індустрій, носіями яких були мисливці на мамонтів, коней, бізонів і північних оленів. Найпростішим поясненням своєрідного характеру еволюції середнього та ранньої пори верхнього палеоліту могло б стати твердження про географічно ізольоване положення Криму в пізньому плейстоцені. Але саме впродовж майже всього пізнього плейстоцену нинішній півострів, завдяки відсутності Одеської затоки й Азовського моря, був надійно з'єднаний з Північним Надчорномор'ям. Не виключено, що аридизація клімату кримських степів і передгір'їв унеможливила існування основної здобичі граветських та епі-оріньяцьких мисливців.

Анексія Криму унеможливила продовження польових робіт міжнародною Кримською палеолітичною експедицією. Проте не зупинені лабораторні й аналітичні дослідження, які, можливо, дадуть відповідь на питання, що залишилися поки що без належного висвітлення.

*Віктор ЧАБАЙ*  
член-кореспондент НАН України,  
Інститут археології НАН України

## НАЙДАВНІШІ МЕШКАНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Донедавна Центральна Україна (Черкащина, Кіровоградщина) була мало не найбіднішим регіоном на пам'ятки палеоліту серед регіонів України. Відсутність родовищ крем'яної сировини для виготовлення знарядь робили регіон непривабливим для первісних мисливців.

Першовідкривачем численних палеолітичних стоянок долини річки Велика Вись на межі згаданих областей є ентузіаст археології з Новомиргорода П. Озеров. Він виявив різноманітні стоянки первісних мисливців, які розташовані на мальовничих схилах долини річки над її широкою заплавою, вкритою заростями очерету, осоки, верболозу. Борти долини прорізані розлогими степовими балками, на схилах яких та на високому плато над річкою 50—25 тис. років тому селилися палеолітичні мисливці. Скупчення стоянок мисливців на мамонтів та бізонів західніше Новомиргорода пояснюється наявністю невеликого родовища кременю в балках поблизу селища Коробчине на чолі з Л. Залізнякам.



*Вигляд на долину  
р. Велика Вись  
зі стоянки  
неандертальців  
Андріївка 4*



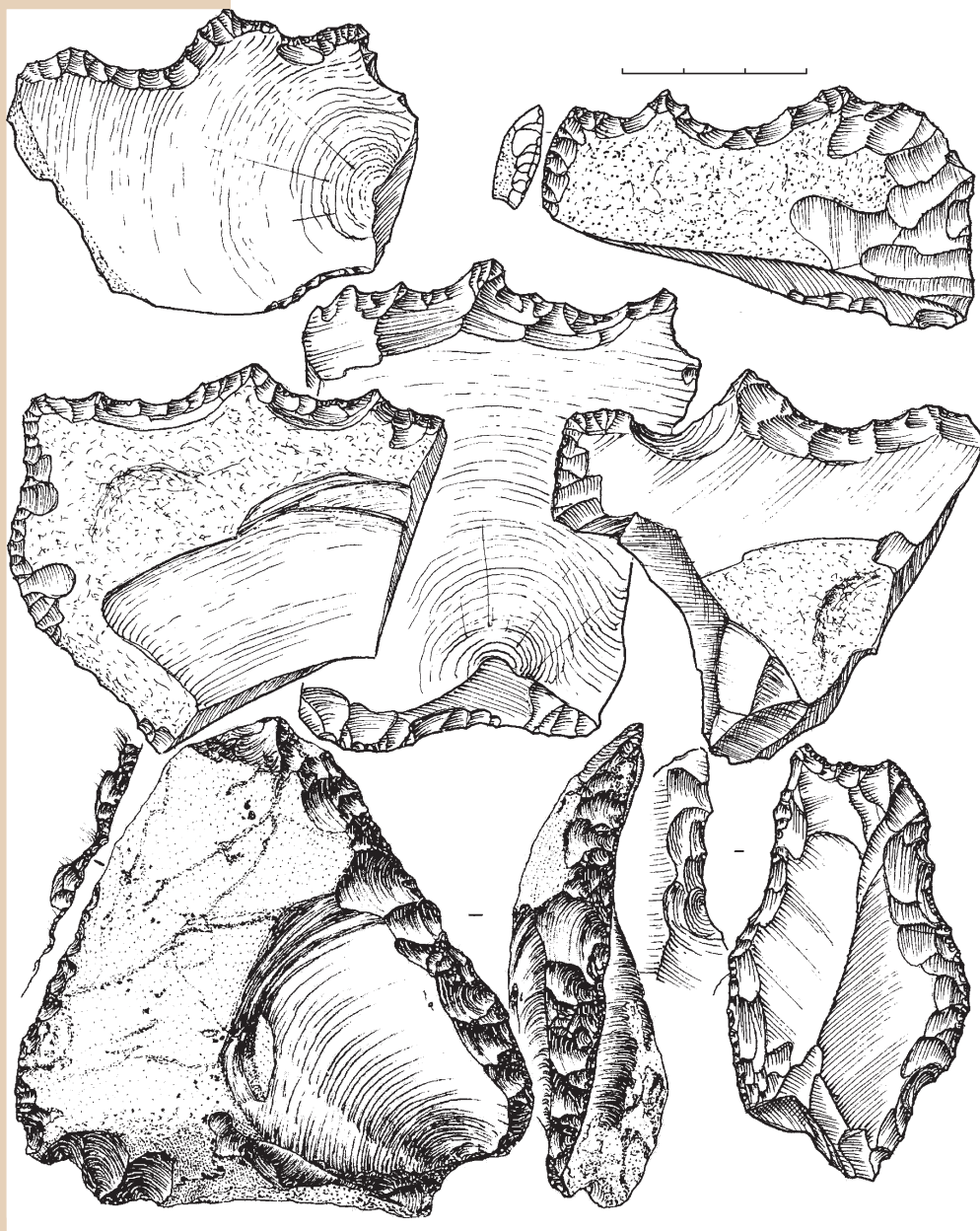
Саме крем'яна сировина для знарядь праці приваблювала первісних людей на схили долини річки Велика Вись. Мешкали вони в суворих умовах прильодовикової Європи, коли зимові температури падали до 30—50 °С нижче нуля, а з льодовика віяли потужні холодні вітри, що несли хмари прильодовикового пилу, утворюючи потужні лесові відклади. В них поховані тисячі крем'яних знарядь первісних мисливців, що, власне, і зберегло їх до нашого часу. Вже 20 років тривають масштабні розкопки унікального скупчення палеолітичних стоянок у долині р. Велика Вись спільної експедиції відділу археології кам'яної доби ІА НАН України та Києво-Могилянської академії.

Найдавніша з досліджених стоянок Центральної України, розташована на високій річковій терасі поблизу с. Андріївка. На ній досліджено два горизонти мешкання неандертальців. Верхній датується 40 тис. років тому, а нижній — близько 50 тис. років тому. У верхньому шарі знайдені численні зубчасті ножі для розрізання м'яса впольованих тварин. Нижньому горизонту властиві інші знаряддя — скребла-ножі та гостроконечники. Суттєва різниця в типах знарядь свідчить, що територія стійбища заселялася двічі різними групами неандертальців.



*Андріївка 4, студенти НаУКМА в пошуках решток неандертальців під потужними відкладами льодовикового лесу*





*Андріївка 4, зубчасті знаряддя верхнього шару*

На стоянці Андріївка досліджено унікальний археологічний об'єкт, аналогі якого невідомі не лише в Україні, а й в усій Європі. Мається на увазі стародавній, засипаний глиною яр, що містив крем'яні знаряддя неандертальців та кістки впольованих ними мамонтів, бізонів, коней, печерного лева. Не-

великий яр мав ширину два—чотири метри і глибину два з половиною метри. У придонних, найбільш насичених знахідками відкладах яру на глибині близько чотирьох метрів скупчення кременів разом з уламками кісток упольованих тварин займали виразно горизонтальне положення, що нагадувало житлову поверхню стійбища.

Доволі вірогідно, що яр, принаймні на рівні дна найширшої його ділянки, використовувався як тимчасовий прихисток чи навіть якесь примітивне житло, захищене від вітру та негоди простою конструкцією з жердин, вкритих шкурами тварин.

Стоянка Коробчине розташована на високому плато поблизу однойменного села. Багаторічні розкопки показали, що полишена вона пізніми неандертальцями, які мешкали тут близько 40 тисяч років тому. Їхні знаряддя праці принципово відрізнялися за формою від артефактів з Андріївки. Тобто дві розкопані експедицією стоянки неандертальців належали різним, не спорідненим між собою групам палеоантропів, яких, можливо, розділяв значний проміжок часу.

Особливий інтерес викликають матеріали дослідженої на площі 250 м<sup>2</sup> стоянки Вись. Набір унікальних двобічно обтесаних крем'яних наконечників трикутної форми не має аналогів у палеоліті України. Подібні наконечники відомі зі стоянок стрілецької культури долини Дону, але в Україні вони знайдені вперше. Датовані вони періодом при-



*Андріївка 4, скупчення крем'яних виробів у нижньому шарі*



*Андриївка 4, крем'яні скребла-ножі з нижнього шару*



близно 30 тис. років тому, а виготовлялися кроманьйонцями, які мешкали по сусідству з неандертальцями. Вплив останніх відчувається на артефактах зі стоянки Вись. Отримані матеріали дозволяють внести певну корекцію в розуміння історичних процесів, що відбувалися на півдні Східної Європи в епоху конкурентної боротьби за панування в Європі двох різновидів людських істот — неандертальців та ранніх сапієнсів. Спочатку неандертальців витіснили на самий південь Європи — на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, у гірський Крим. Гори Криму, судячи з пізніх радіокарбонів дат печерних стоянок, могли бути останнім прихистком неандертальців Східної Європи.

Після вимирання останніх неандертальців близько 28 тис. років тому почалася середня пора верхнього палеоліту, яка представлена на Висі яскравими пам'ятками гравецької культурної традиції, дослідженими поблизу села Троянове. Величезні колекції крем'яних артефактів, добытих на стоянках Троянове 4 і 4В, дають яскравий приклад крем'яних виробів гравецької культурної традиції, яка 28—19 тис. років тому поширилася від атлантичного узбережжя Європи на заході до басейну Дону на сході, тобто на територіях, де ще недавно доміну-

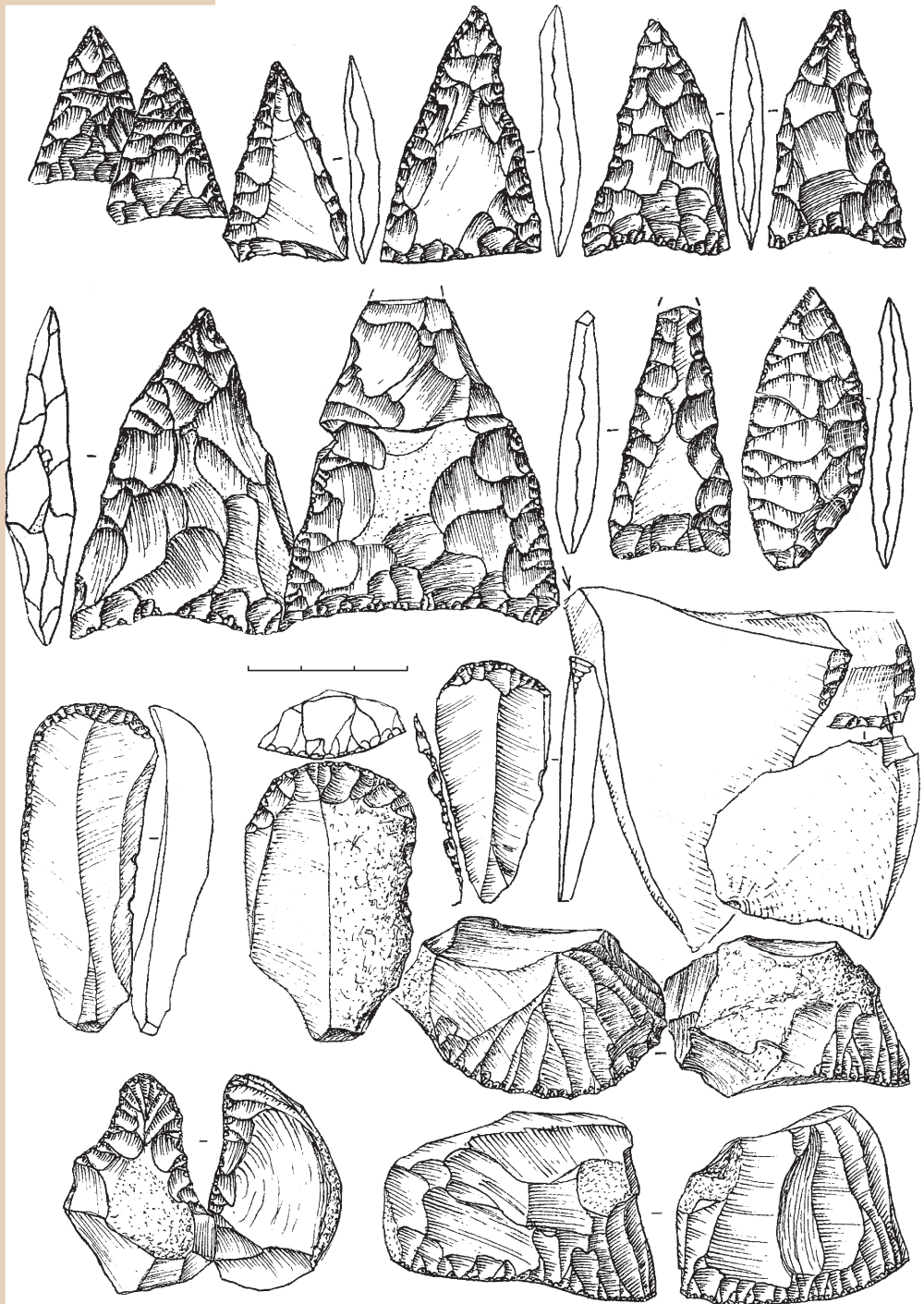


*Андріївка 4, крем'яні вироби неандертальців та кістки тварин на дні яру*



*Вись, викладачі та студенти НаУКМА на розкопках стоянки*





*Вись, знаряддя з кременю*



*Троянове 4, культурний шар стоянки з крем'яними виробами кроманьйонців*

вали неандертальці. Крем'яні вироби стоянок з околиць с. Троянове має прями паралелі в граветських матеріалах із численних стоянок Середнього та Верхнього Подністров'я. Схоже, що група граветських стоянок поблизу с. Троянове, що датуються близько 25 тис. років тому, постала внаслідок просунення граветського населення басейну Середнього Дністра на схід майже до Дніпра.

Унікальні палеолітичні пам'ятки Новомиргородщини мають важливе наукове значення. Адже це найбільше і найінформативніше скупчення палеолітичних стоянок у Центральній Україні. Нічого подібного немає не лише в Кіровоградській, а й у сусідніх Черкаській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. Відкриття великої групи різно-



*Добрянка, розчистка неолітичного поховання*

манітних палеолітичних стоянок у Центральній Україні створило умови для синтезу локальних періодизацій верхнього палеоліту країни в єдину культурно-хронологічну періодизацію верхнього палеоліту усієї України.

Протягом шести років співробітники відділу археології кам'яної доби ІА НАН України разом з викладачами та студентами НаУКМА вели масштабні розкопки в місці впадіння р. Велика Вись у р. Чорний Тікич на мезолітичних та неолітичних стоянках поблизу с. Добрянка. На трьох із них — Добрянка 1, 2, 3 розкопано понад 350 м<sup>2</sup> площі пам'яток, добуто більше 60 тис. виробів з кременю та уламків керамічного посуду. Ця

величезна колекція являє собою найчисельніший в Україні комплекс відомої кукрецької археологічної культури — загадкового явища, що визначало культурно-історичний процес на значних теренах України протягом мезоліту та неоліту (VIII—V тис. до н. е.).

За сто років, що минули з часу відкриття в Гірському Криму першої кукрецької стоянки поблизу татарського с. Кукрек, пам'ятки з аналогічними крем'яними виробами стали відомими на величезних обширах — від південного узбережжя Криму на півдні до Чорнобиля на півночі, від Мелітополя на сході до Молдови на заході.

Людність кукрецької культури мала довгу та бурхливу історію. Найдавніші кукрецькі стоянки, що датовані раннім мезолітом (VIII тис. до н. е.), ві-





домі у Криму та степовому Надазов'ї, звідки, схоже, родом це загадкове культурне явище. Танення льодовиків 10 тис. років тому зумовило підняття рівня Світового океану та його наступ (трансгресію) на низинні ділянки узбережжя. Затоплення Чорним морем значної частини надчорноморських степів змусило кукрецьких мисливців переселятися північніше — у Дніпровське Надпоріжжя, у долину Південного Бугу та Нижнього Дністра.

Новий етап міграції кукрецької людності на північ розпочався наприкінці мезоліту, у VI тис. до н. е. У цей час із Подунав'я через Молдову на територію Південно-Західної України, а саме в басейні Дністра та Південного Бугу, просунулися перші неолітичні землероби та скотарі. Від них кукрецьке населення Побужжя засвоїло навички виготовлення глиняного посуду, а пізніше й відтворювального господарства (землеробства й скотарства). Саме цей ранньонеолітичний етап розвитку кукрецького населення Побужжя представляють стоянки поблизу села Добрянка.

Синтез місцевих кукрецьких традицій із культурою неолітичних прибульців із Подунав'я (культура

*Добрянка,  
студенти  
та викладачі  
НаУКМА  
на розкопках  
стоянки*





*Розкопки неолітичного поселення Добрянка на р. Чорний Тікич*

Криш) у другій половині VI тис. до н. е. призвів до формування найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської. Нові хвилі неолітичних переселенців із Подунав'я витіснили буго-дністровців із Побужжя в північно-східному напрямку — у Черкаське та Київське Подніпров'я. Завершила процес витіснення буго-дністровців на Середній Дніпро на початку V тис. до н. е. потужна хвиля трипільських землеробів із територій Молдови.

Буго-дністровські переселенці з півдня принесли на Київщину кукрецький креміль та неолітичну кераміку, тим самим започаткувавши епоху неоліту в Середньому Подніпров'ї, представлену дніпро-донецькою культурою.

Усі ці складні перипетії первісної історії України часів неолітичної революції на Правобережжі та Середньому Дніпрі реконструйовані зокрема й завдяки багаторічним дослідженням кукрецьких стоянок поблизу с. Добрянки. Наукова значимість матеріалів із Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відображають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Пів-

денного Бугу та Дніпра перших навичок керамічного виробництва та відтворювального господарства від їхніх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я. Лісостепи Правобережної України у VI тис. до н. е. були складовою частиною загальноєвропейського процесу неолітизації середньої смуги Центральної Європи балкано-дунайськими неолітичними землеробами.

Своїми науковими успіхами експедиція відділу кам'яної доби ІА НАН України значною мірою завдячує студентам та викладачам Києво-Могилянської академії. У розкопках стоянок палеоліту, мезоліту та неоліту долини Висі впродовж 20 років виховувалася нова генерація українських археологів, завдяки яким, значною мірою, подолане катастрофічне старіння кадрів в ІА НАН України. А сталося це внаслідок заснування у 2000 р. співробітниками Інституту археології НАН України у Києво-Могилянській академії першої в історії освіти України магістерської програми з підготовки фахових археологів. За 20 років свого існування вона трансформувалася в кафедру археології НаУКМА і стала визнаним лідером з підготовки нової генерації українських археологів. Її випускники складають близько 20 % активно діючих археологів України, понад 30 з них є штатними співробітниками ІА НАН України, а 35 колишніх студентів кафедри захистили кандидатські дисертації за спеціальністю «археологія». Тісна співпраця академічної науки з сучасною університетською освітою принесла вагомні результати у вивченні найдавнішого минулого країни, а також є прикладом успішної трансформації університетської освіти.

*Леонід ЗАЛІЗНЯК  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## АМВРОСІЇВКА — ПАМ'ЯТКА ПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ НА БІЗОНІВ

Реконструкції способу життя давніх людей потребують даних, отриманих із різнофункціональних археологічних пам'яток. Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, до якого належать кістковище бізонів і розташована неподалік стоянка, є унікальною пам'яткою мисливців на бізонів, що забезпечує цінну інформацію для таких реконструкцій.

Цей комплекс розташований поблизу міста Амвросіївка Донецької області, на водорозподільному плато у верхів'ї балки Казенної, що впадає у річку Кринку, притоку річки Міус. Пам'ятка існувала близько 19—18 тис. років тому.

Історія відкриття та дослідження пам'ятки нараховує понад століття. Вперше скупчення кісток бізонів (*Bos primigenius* Woj.) у балці Казенній було зафіксоване як палеонтологічне місцезнаходження під час проведення у 1910-ті роки детальної геологічної зйомки місцевості. Як археологічну пам'ятку доби верхнього палеоліту його визначив у 1935 р.

*Амвросіївський комплекс, місце розташування (вказано стрілкою), вигляд з південного сходу. Фото О. Кротової*





науковий співробітник Сталінського окружного музею краєзнавства Віктор Євсєєв. Він знайшов крем'яні знаряддя як у самому скупченні кісток так і неподалік від нього на поверхні мису — стоянці. Того ж року очолювана ним експедиція музею розпочала розкопки пам'ятки. Дослідження комплексу у 1940—1950-ті роки продовжили експедиції Інституту археології (ІА) АН УРСР на чолі із Іваном Підоплічком та Інституту історії матеріальної культури (ІМК) АН СРСР на чолі з Павлом Борисковським. У 1980—2000-і роки дослідження пам'ятки проводила експедиція ІА НАН України під керівництвом Олександри Кротової. У польових та лабораторних дослідженнях взяли участь археологи І. Сніжко, Д. Нужний, Д. Ступак, С. Палієнко та ін., палеогеографи М. Веклич, Ж. Матвіїшина, Н. Герасименко, Ю. Грибченко, О. Курєнкова, О. Борисова, В. Петрунь, палеонтологи В. Бібікова, Н. Білан, В. Логвиненко, А. Старкін, Л. Рековець, археозоологи Л. Тодд, М.-А. Джулієн, трасологи Г. Коробкова, А. Філіпов, В. Щєлинський, А. Усачук, судмедексперт О. Филипчук із України, Росії, США та Франції. Ці роботи проведено за фінансової підтримки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Фонду Євразійської археології та Про-

*Учасники та відвідувачі розкопок Амвросіївського кістковища 1949 р. У першому ряду, у цивільному костюмі і картузі — П. Борисковський, зліва від нього, у другому ряду — у цивільному костюмі і капелюсі — І. Підоплічко; на передньому плані — культурний шар кістковища*





*Амвросіївка. Кістковище. Уступи-пороги у розповсюдженні кісток у розкопах 1949 (вгорі) і 1989 р. (внизу; фото В. Кесар), позначені стрілками*

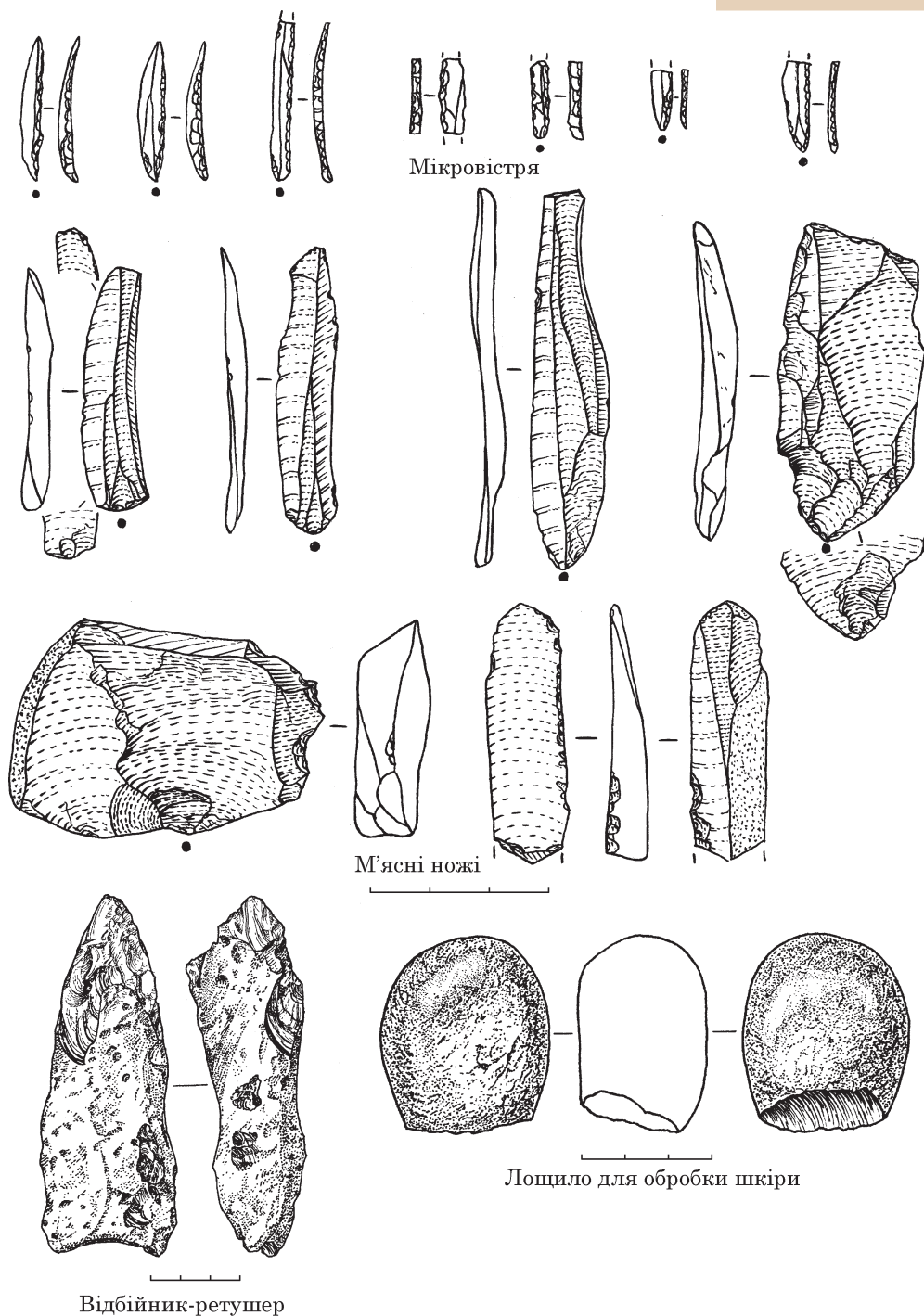
грами ANR «Mammouths», Франція, Фонду Лікі, США.

Кістковище бізонів розташоване на лівому схилі глибокої правої притоки балки Казенної. Кістки бізонів заповнюють давню промивину, що прорізала вздовж корінний крейдяний схил балки, утворивши заглиблену терасу довжиною понад 60 м. Верхня частина кісток знаходиться під шаром сучасного ґрунту у коричневому, а нижня — у сірувато-зеленому суглинку. У 1949 і 1989 роках у товщі кісток виявили уступи-пороги 0,15—0,45 м заввишки. Вони демонстрували якийсь штучний бар'єр, очевидно, створений людьми із органічного матеріалу, що не зберігся (гілки дерев, сніг, облитий водою, тощо).

Палеонтологічні знахідки являють собою майже суцільну брекчію із кісток бізонів (близько 650 особин).

Представлені усі елементи скелету, е анатомічні групи та кістки зі слідами дії як природних факторів, так і діяльності давніх людей — пошкоджень металльною мисливською зброєю, навмисного розбивання та нарізок крем'яними знаряддями, утвореними під час розбирання мисливської здобичі.

Серед знахідок предмети мисливського спорядження — 27 кістяних наконечників списів і понад 100 крем'яних мікролітів-вкладенів для формування бокового леза таких наконечників. Представлено знаряддя утилізації здобичі — м'ясні ножі, скобелі, пилки з кременю та два виїмчасто-зубчасті знаряддя з кістки. У культурному шарі знайдено кілька шматків червоної вохри та мушлю *Ceritium*. Сезони



Крем'яні вироби з розкопок кістковища 2005 р. Малюнки відбійника і лощила — І. Ковтун, решта — О. Кротової; трасологічне визначення лощила Г. Коробкової

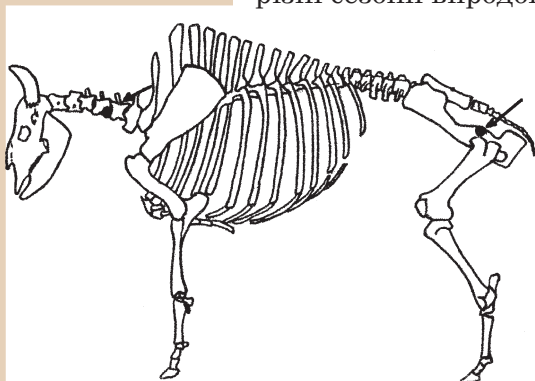


Кістяний наконечник списа з кістковища (розкопки О. Кротової, фото А. Ладкіна) та графічна реконструкція подібного наконечника П. Борисковського (1953)



Амвросіївка, кістковище. Кістки зі слідами розбивання давньою людиною. Фото О. Филипчука

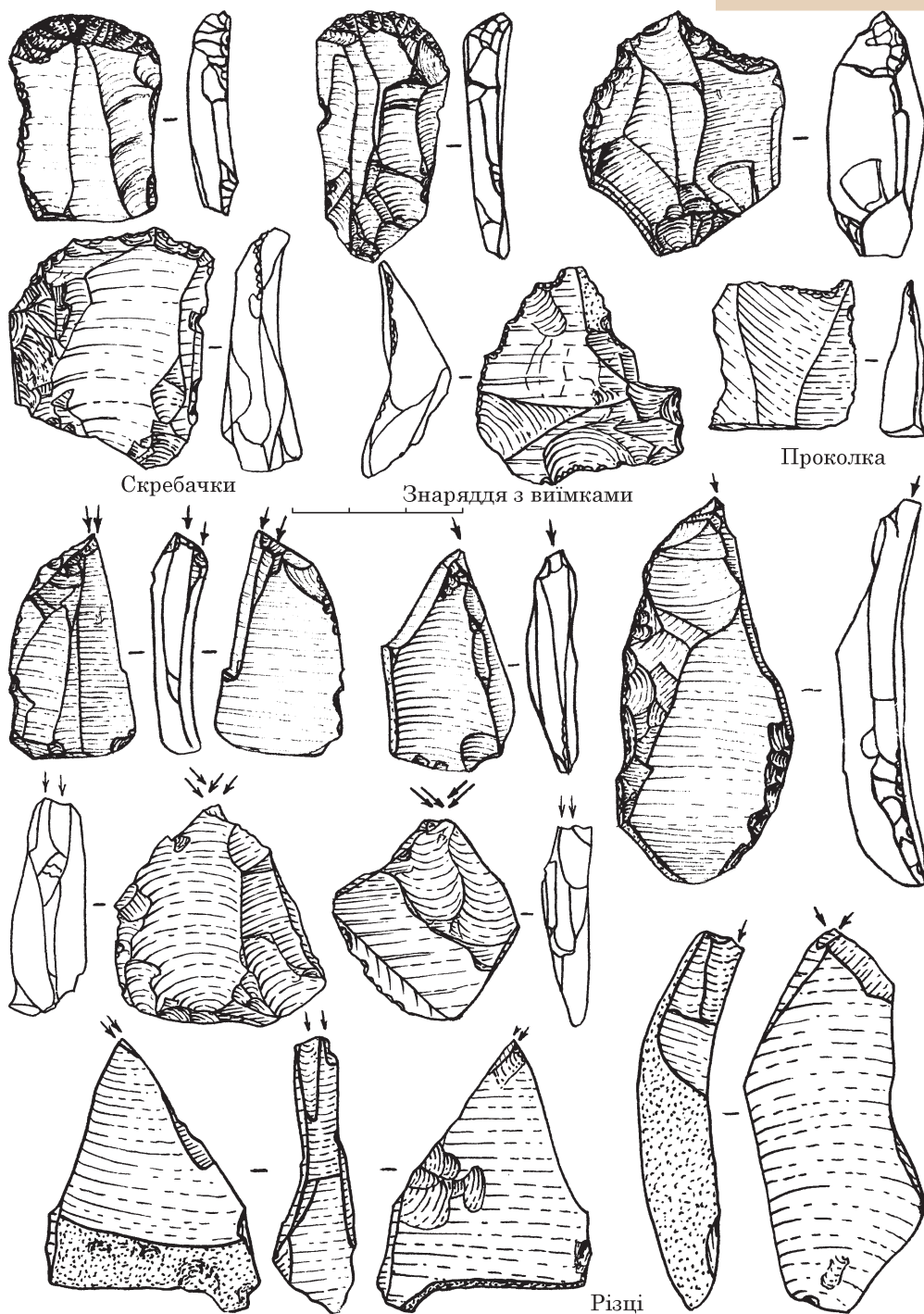
загибелі тварин визначено, згідно комплексу методів (статеві-вікова структура стада, співвідношення стадій прорізування та стирання зубів) як альтернативні — холодні та теплі. Дослідження дієти та сезонної поведінки бізонів, виконане згідно методу ізотопного аналізу (визначення хімічного складу зубної емалі) підтверджує використання пам'ятки у різні сезони впродовж року.



Амвросіївка, кістковище, схема місцезнаходжень можливих поранень на тілі бізона; стрілками вказано напрямки ударів (визначення Л. Тодда та В. Логвиненка)

Стоянка розташована за 200 м від кістковища на підвищеній частині мису, утвореного двома правими притоками балки Казенної. За усі роки досліджень було відкрито 180 м<sup>2</sup>. Основна концентрація культурних решток знаходиться у сірувато-бурому суглинку на глибині 0,35—0,7 м. Серед знахідок домінують крем'яні знаряддя праці (різці, скребачки, мікропластини з пригупленим краєм, проколки) та





Крем'яні знаряддя зі стоянки. Рисунки О. Кротової



відходи їхнього виробництва. Кістяні вироби включають наконечники списів та знаряддя, які, здебільшого, використовували для обробки шкір. Прикраси представлені кам'яною підвіскою та намистом зі скам'янілостей. Знайдено мушлю *Cardium*, дрібні шматочки червоної та жовтої вохри, кісткове вугілля.

Фауністичні рештки — це фрагменти кісток бізонів та кілька кісток коня і зайця.

Складові частини Амвросіївського комплексу дослідники розцінюють як одночасні та функціонально пов'язані місцезнаходження, що підтверджується абсолютними датами і близьким складом фауністичних та археологічних знахідок. Кістковище інтерпретується як місце проведення неодноразових мисливських операцій і первинного розбирання туш забитих тварин, а також зберігання запасів мороженого м'яса на місці забою в холодні сезони.

Дані про топографію та стратиграфію пам'ятки, доповнені етноархеологічними даними про палеоіндіанських та індіанських піших мисливців на бізонів Північної Америки, дозволяють зробити висновок про способи організації колективних загінних полювань в Амвросіївці. Припускається, що мисливці, які добре знали топографію місцевості та поведінку об'єктів полювання використовували при-

Робочий момент розкопок стоянки 2007 р. Зліва направо: С. Палієнко, І. Сніжко, М.-А. Джулієн, О. Кротова. Фото В. Логвиненка





родну пастку-рівчак, доповнену штучною огорожею, спорудженою для стримування загнаних у пастку бізонів. Загін тварин міг відбуватися зверху, зі сторони плато у рівчак зі стрімким бортом. Не виключається і варіант загону тварин знизу, від тальвегу балки Казенної.

Стоянку інтерпретовано як базовий табір поблизу місця проведення полювань, куди мисливці приносили частини туш бізонів і де відбувалася їхня подальша утилізація. На її території виготовляли крем'яні та кістяні знаряддя. Під час загінних полювань могли збиратися досить численні первісні колективи як задля спільних виробничих потреб, так і закріплення соціальних відносин — обміну інформацією, організації спільних ритуальних обрядів.

*Олександра КРотова*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України

*Загінне полювання на бізонів у Амвросіївці. Реконструкція художника П. Корнієнка за консультації О. Кротової*

## ГІНЦІВСЬКА СТОЯНКА: СУЧАСНІ РОЗКОПКИ ТА ВІДКРИТТЯ

**В** епоху палеоліту 17500 тис. років тому на теренах Наддніпрянщини сучасної України мешкали споріднені групи населення, відомі як «мисливці на мамонта». Однією із всесвітньо знаних базових стоянок цього населення є Гінцівська стоянка, яка знаходиться за 30 км від м. Лубни, між селами Гінці та Духове, у долині річки Удаю притоки Сули, що впадає у Дніпро. Стоянка розташована серед мальовничих краєвидів на північному мисі низької тераси правого берега Удаю, обмеженого ярами, що виходять у долину річки.

Гінцівська стоянка є знаковою пам'яткою палеоліту України. З її відкриття у 1871 р. краєзнавцем Григорієм Кир'яковим, та невеликого розкопу у 1873 р. учителем гімназії Федором Камінським за участю професора Київського університету Костянтина Феофілактова, розпочалися дослідження палеоліту в Східній Європі. Через низку історичних причин, протягом тривалого періоду, розкопки в Гінцях мали епізодичний характер (1891, 1904—1906, 1914—1916, 1935, 1977—1981).

Від 1993 р. до сьогодні у Гінцях розпочалися і тривають міжнародні масштабні археологічні розкопки Гінцівської експедиції Інституту археології

*Дорожній знак  
«Гінцівська сто-  
янка» на трасі  
Київ—Харків.  
Фото Л. Яковлевої*





НАН України під фаховим керівництвом археологині, к. і. н., старшого наукового співробітника ІА НАН України Людмили Яковлевої, за постійної участі професора Сорбонського університету Франсуа Джінджана. Дослідження проводяться у рамках виконання міжнародного проекту НАН України та Центру



Національних наукових досліджень Франції, а також у руслі міжнародних українсько-французьких програм та із залученням Громадського товариства «Гінцівська спадщина» та благодійного міжнародного фонду «Archéologies d'Eurasie».

Розкопки Гінцівської україно-французької експедиції ІА НАН України дозволили вперше запропонувати глобальну реконструкцію складної планіграфічної структури палеолітичної стоянки мисливців та її функціонування у навколишньому середовищі. Висвітлили характер існування мисливського поселення в навколишньому середовищі та особливу роль мамонтів у житті людей. Визначено, що Гінцівська стоянка є мисливським резидентним поселенням багаторазового й різносезонного перебування, з термінами відсутності людей на ньому. Це було пов'язано з сезонним опануванням мисливської території, полюваннями і експедиціями для поповнен-

*Сучасний ландшафт Гінцівської стоянки. Фото Л. Яковлевої*



*Центральна частина Гінцівської стоянки. Фото Л. Яковлевої*





*Центральна частина стоянки Гінці з житлами з кісток мамонта. Розкопки і кліше Л. Яковлевої*

ня запасів сировини та обміну необхідних для життєзабезпечення людей.

Встановлено, що місце розташування Гінцівської стоянки було безпосередньо пов'язане із зосередженням великої кількості остеологічних решток мамонтів у ярах, що оточували мис. У східному яру та улоговині були знайдені рештки від дорослих і молодих особин та мамонтенят. Таке потужне скупчення кісток пояснюється загибеллю великого стада мамонтів внаслідок природних катаклізмів. Розкопки у яру були визначальними для з'ясування характеру його використання людьми. Саме тут обробляли туші мамонтів та сортували остеологічний матеріал. Після цього, у яру залишилися тільки ребра, суглоби, хребці, окремі бивні, а основні частини каркасу мамонтів були перенесені на стоянковий мис для будівництва жител та інших споруд. Використовуючи ці природні остеологічні колектори, люди мали великий вибір міцного і вельми оригінального матеріалу для будівництва великих жител та інших господарських споруд. Остеологічний матеріал також слугував основним джерелом для влаштування надвірних і внутрішніх вогнищ на поселенні, був

головним джерелом опалення. Кістки й особливо бивні мамонта були високоякісною та пріоритетною сировиною для виготовлення різноманітних знарядь праці, зброї, прикрас та дрібної скульптури.

Головним науковим надбанням багаторічних розкопок є відкриття та дослідження решток великих жител та інших господарчих споруд, збудованих із кісток та бивнів мамонта на стоянковому мисі. На центральній частині стоянки були знайдені три великі наземні житла, одне мале житло та дві заглиблені у землю конструкції з кісток та бивнів мамонта. Житла з кісток мамонта були основними архітектурними спорудами Гінцівської стоянки. Вони мали округлу або овальну форму фундаменту, зберігаючи індивідуальні конструктивні відмінності кожної споруди. Великі житла, від 4 до 8 м діаметром, збудовані головним чином із черепів, бивнів, лопаток, тазових та довгих кісток самців та самок мамонтів різного віку, — є надзвичайно складними архітектурними конструкціями.

По колу житла оточували ями — сховища, заповнені кістками мамонта та іншими артефактами. Біля жител та ям були влаштовані невели-



*Скупчення ребер мамонта у східному яру. Розкопки і фото Л. Яковлевої*



*Рештки вогнища у східному яру. Розкопки і фото Л. Яковлевої*

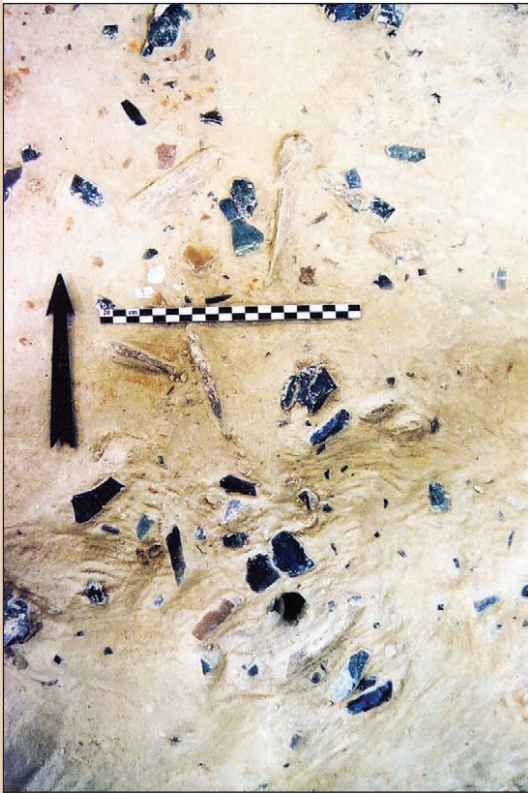


*Бивні самця мамонта, передані на постійне зберігання у Полтавський краєзнавчий музей. Розкопки у східному яру і фото Л. Яковлевої*





Методика розкопок на Гінцівській стоянці.  
Кліше Л. Яковлевої



Артефакти із кременю і кістки, знайдені  
на робочій ділянці Гінцівської стоянки.  
Розкопки і кліше Л. Яковлевої

кі надвірні вогнища та відкриті ділянки, де виконували різні господарські роботи. У житлах, на відкритих майданчиках і в ямах знайдено різноманітні артефакти із кременю, кістки, рогу та бивня. Більшість цих речей спрацьовані та поламані, утім повний речовий комплекс усіх знайдених предметів свідчить про інтенсивне використання на поселенні різноманітних знарядь, прикрас і витворів мобільного мистецтва, що дає змогу відтворити характер побутового та естетико-символічного середовища. Враховуючи унікальність споруд із кісток мамонта, їхні дослідження проводяться під захистом великого ангару 25 × 40 м, збудованного благодійним фондом «Archéologies d'Eurasie».

Методика сучасних розкопок зі збереженням культурного шару *in situ* дозволяє зберегти в непорушеному стані велику центральну частину палеолітичної пам'ятки із житлово-господарськими комплексами, які є унікальними свідченнями найдавнішої архітектури людства, безцінними пам'ятками світової культурної спадщини. Ця стратегія направлена на створення Національного історико-археологічного заповідника та музею Гінцівської стоянки — цієї видатної археологічної пам'ятки України світового значення.

Сучасні розкопки у Гінцях, що тривають понад чверть століття, привертають значний інтерес міжнародної наукової спільноти та пересічних грома-



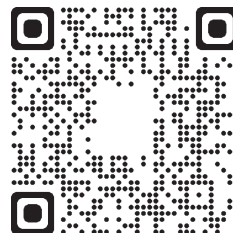
Під час свята «День відкритих дверей Гінцівської стоянки». Кліше Л. Яковлевої



Книга для дітей «Первісні пригоди дівчинки Уди та мамонтеняти Мо»

дьян. За ініціативою керівника експедиції, 15 серпня кожного року на стоянці Гінці проводиться «День відкритих дверей». Під час цього професійного свята археологів на стоянці проводяться екскурсії, бесіди, ознайомлення з науковою та науково-популярною літературою. Значна увага молодого покоління до археології призвела до написання й видання української дитячої книги «Первісні пригоди дівчинки Уди та мамонтеняти Мо», дія якої відбувається на Гінцівській стоянці у прадавні часи. Результати розкопок Гінцівської експедиції представлені на 8 міжнародних конгресах, 25 міжнародних археологічних конференціях, у низці наукових публікацій, відеолекціях та у 4 відеофільмах. Фільми відкриті для перегляду на науково-просвітницькій платформі «Archeologies d'Eurasie Art» youtube.

Людмила ЯКОВЛІЄВА  
кандидатка історичних наук,  
Інститут археології НАН України



Посилання на  
ютуб-канал  
Archeologies  
D'Eurasie Art



## СПОКОНВІЧНЕ ПЕРЕХРЕСТЯ КУЛЬТУРНИХ ШЛЯХІВ

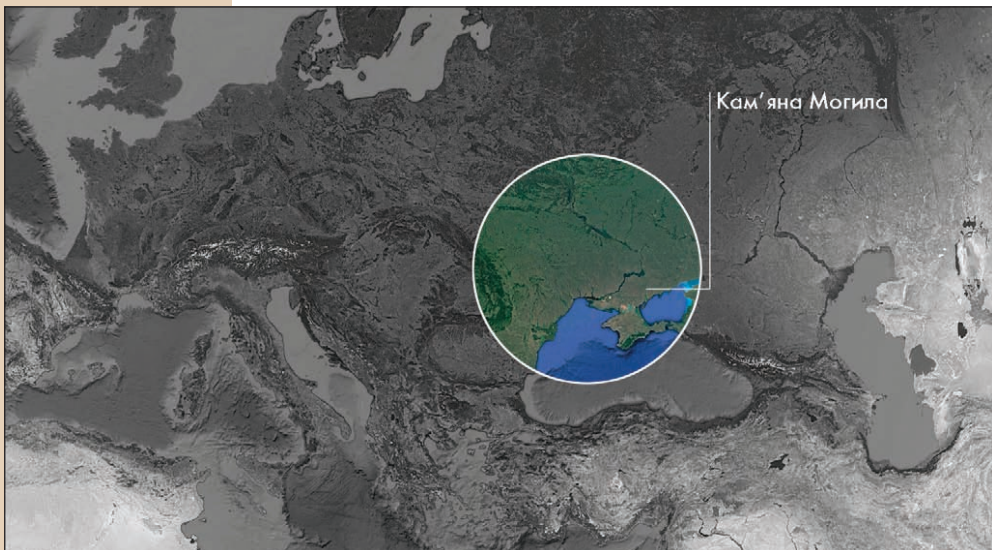
Створення мистецького шедевра це завжди результат збігу численних не пов'язаних подій, чи не так? Що ж, тоді Кам'яна Могила — справді шедевр. Фантастично те, як це місце виникло й набуло історичної цінності. А ще фантастично, як воно не згинуло під тиском природи, радянських індустріальних проєктів і посиленої туристичної уваги.

Саме існування масивної пісковикової брили, наче перенесеної з Азійських степів, на квітучих українських теренах, привертає до неї увагу як до місця з непересічною, майже містичною естетикою.

Тому віддавна, ще понад десять тисяч років тому, люди зупинялися тут, щоб увічнити у камені деталі свого світогляду, сповненого й досі не розшифрованими знаками.

Численні порожнини під масивними брилами Кам'яної Могили вщент розписані різноманітними зображеннями. Тут і чаклун, що перетворюється на бізона, й реалістичні зображення биків та кіз, створені близько п'яти—шести тисяч років тому...

*Кам'яна Могила  
на карті Європи.  
Інфографіка  
С. Радченка*





*Пісковикові брили Кам'яної Могили височіють на теренах українського степу. Фото А. Волкова*

Подібно до нашої держави, що знаходиться на перетині усіх можливих Євразійських шляхів і споконвічно була простором руху людей та ідей, Кам'яна Могила — місце, що відображає світоглядний зв'язок мешканців України і з населенням узбережжя Атлантики, і з кочовиками центральноазійських степів.

Зображення, вибиті у пісковикових брилах, — так звані петрогліфи — переконують, що українські землі — частина європейського культурного контексту. Давнє мистецтво тут споріднене з відомими пам'ятками Франції та Португалії.

Незвичний ландшафт, природа Степу та тисячолітне перебування тут кочовиків робить пам'ятку предметом подиву та зачарування європейських фахівців, збагачує її культурними зв'язками з неозорим поясом степів — від Казахстану до Монголії.



*Петрогліфи — висічені у камінні знаки, яким понад 4000 років*



*Плита із зображенням «Дощового Бика», нині в Києві, в Археологічному музеї ІА НАН України. Фото С. Радченка*



*Зображення тварин доби енеоліту—бронзи (5000 років тому) на склепіннях грота Бика*



*Найважливіші  
об'єкти околиць  
Кам'яної Могили.  
Фото С. Малко-  
вої, інфографіка  
С. Радченка*

Складність мистецтва Кам'яної Могили вмить переконає, що історія України з прадавніх часів повна виразних і захопливих епізодів. Першим збагнув це дослідник Микола Веселовський, ще 1893 р. повідомивши про непересічні зображення Кам'яної Могили. А ось у історичну хроніку пам'ятка потрапляє 1778 р., коли Олександр Суворов призначив тут місце для охоронюваної козаками поштової станції.

У 1936 р. археологи Отто Бадер і Валентин Даниленко звернули увагу не лише на естетику доісторичного мистецтва, а й на археологічні поселення поблизу пісковикового пагорба — люди мешкали тут і десять тисяч років тому, за доби мезоліту. Вони рибалили у повноводній тоді ріці Молочній, полювали на диких ослів та биків, поволі опанували скотарство. Широкі луки неподалік були місцем спочинку для представників різних народів. Величну кам'яну гробницю спорудили тут для молодика понад 4100 років тому, а через три тисячоліття поблизу поховали жінку кочовики-гуни, що проминали Кам'яну Могилу, рухаючись до серця Римської імперії.

Більшість цих дійств віддзеркалено на стінах і склепіннях гrotів Кам'яної Могили. Всередині па-



горба люди не жили, адже його було наділено магичним змістом — сюди приносили численні ритуальні об'єкти — чуринги, покликані забезпечити зв'язок з потойбіччям, тут «мешкає» велетенський сом — хранитель потойбічного світу. Сучасні методи аналізу дозволяють реконструювати послідовність нанесення декору. Наприклад, голову сома було виготовлено 10000—8000 тис. років тому, у добу мезоліту, коли й були нанесені перші риси — календарні знаки. У добу бронзи (5000 років тому) вибито рисунки стоп та інші риси.

На щастя, Кам'яна Могила уникла руйнівного впливу радянського індустріального проекту — так само, як Українська держава встала перед проектом комуністичним. Саме через пісковики Кам'яної Могили мали спорудити дамбу Молочанського водосховища, тож у 1951—1956 роках пагорб ретельно досліджувала «перед знищенням» експедиція, очолювана Михайлом Рудинським. Вражений ідеєю затопити ціле місто (Молочанськ) і прилеглі території, кінорежисер Олександр Довженко відвідав археологічну експедицію і написав про цей епізод: *«обов'язково у картині [фільм «Поема про море»] мають бути археологи та розкопки. Згадати і розписати детально цю унікальну Кам'яну Могилу та ніч розмов, і як доісторичний учитель ловив уночі раків таким доісторичним способом. Детально описати... Археологи потрібні як носії призми часу»*.

На щастя, проект водосховища було скасовано, а роботи припинено. Роки потому археолог Михайло Рудинський власним коштом утримував сторожа, що зупиняв пограбування і вандалізм на унікальному археологічному об'єкті. Лише набагато пізніше, 1986 р., зусиллями Бориса Михайлова Кам'яна Могила та прилеглі території отримали статус заповідника, де був споруджений музей, а 2008 р. було



*Поховання літньої жінки з племені гунів V ст. н. е. (фото С. Махортих) і реставрований горщик з нього (фото В. Джоса)*





*Зображення велетенського сома в одному з гротів Кам'яної Могили віком щонайменше 8000 років. Фото А. Волкова*

*Археологічні розкопки поселення Кам'яна Могила 1 у 2016 р. Фото Д. Кіусака*

офіційно ухвалено статус Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Саме зі становленням української державності розпочався новий етап у дослідженні й інтерпретації археологічного надбання і наскельного живопису пам'ятки. Нині ця установа — важливий культурний центр регіону.

Тут, зокрема, відбуваються конференції, ярмарки, свята та фестивалі, до яких охоче долучаються туристи та місцеві жителі.

А 2010 р. Надія Котова очолила новий виток археологічних досліджень давнього клімату та його впливу на життя праісторичних суспільств. За підтримки Швейцарського наукового товариства команда вчених з усього світу вже понад десять років працює над переосмисленням кам'яної доби українського степу. Ця експедиція 2016 р. знайшла два камені специфічної форми поблизу решток багать, датованих віком близько 8000 років тому. За даними технологічних



досліджень, тривимірного моделювання та мікроскопічного аналізу, ці знахідки — зображення зміїних голів, що прекрасно доповнюють колекцію зразків прадавньої скульптури Кам'яної Могили. Від них і почався відлік нового етапу у дослідженні і популяризації пам'ятки: її представлено у багатьох зарубіжних публікаціях і на конференціях, де Кам'яну Могилу неодноразово визнавали неординарним місцем. Також створено високоточні тривимірні моделі наскельного живопису, за якими виконано дослідження складної історії виникнення об'єктів давнього мистецтва. Значним досягненням є виявлення невідомих раніше місцезнаходжень з полісуарами —

штучними заглибленнями у кам'яних брилах — які з'явилися внаслідок тривалого шліфування кам'яних знарядь праці та озброєння.

Багато роботи ще попереду, адже науковий пошук із застосуванням сучасних інноваційних інструментів і методик лише розпочато. А Кам'яна Могила височіє монументальним ствердженням складності та багатокультурності Українського степу, що поєднує досвід сотень різних народів і культур. Збереження, вивчення та захист цих свідчень — не лише важлива робота, а й змістовний компонент культурної ідентичності мешканця незалежної України.



*Співробітники Національного заповідника за роботою — фіксують нововиявлені полісуари*



*Посилання на поповнювану колекцію тривимірних моделей наскельного живопису Кам'яної Могили*

*Надія КОТОВА  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

*Симон РАДЧЕНКО  
аспірант,  
Університет Турину*

*Віктор ДЖОС  
старший науковий співробітник,  
Національний історико-археологічний  
заповідник «Кам'яна Могила»*

*Ярослав МИХАЙЛОВ  
директор, Національний історико-археологічний  
заповідник «Кам'яна Могила»*

## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва; Ленинград: АН СССР.

Гладилин, В. Н. 1976. *Проблемы раннего палеолита Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Демиденко, Ю. Э. (ред.). 2004. *Буран-Кая III, слой В — эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремневых артефактов*. Киев; Симферополь: Шлях.

Євсєєв, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: Славін, Л. Л. (ред.). *Палеоліт і неоліт України*. І. Київ: АН УРСР, с. 265—283.

Зализняк, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Зализняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Зализняк, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 4—13.

Зализняк, Л. Л. 2020. Від пізніх неандертальців до ранніх індоевропейців. *Кам'яна доба України*, 19, с. 149—165.

Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Дорошкєвич, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2013. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1993. *Ранний палеолит Крыма*. Киев: Наукова думка.

Кротова, О. О. 1994. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту. *Археологія*, 1, с. 21—31.

Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: О. Філюк.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ: О. Філюк.

Нужний, Д. Ю., Пясецький, В. К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, с. 58—74.

Сапожников, И. В. 2003. *Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины*. Кам'яна доба України, 3. Київ: Шлях.

Ситник, О. С. 2000. *Середній палеоліт Поділля*. Львів.

Ситник, О. С., Коропецький, Р. В. 2010. Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 16—75.

- Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Поздне-палеолитическое поселение Анетовка II*. Киев: Наукова думка.
- Степанчук, В. Н. 2002. *Поздние неандертальцы Крыма. Кишк-Кобинские памятники*. Киев.
- Степанчук, В. Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.
- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка.
- Степанчук, В. Н., Ветров, В. С., Скоріков, В. А. 2017. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 48—65.
- Чабай, В. П. 2004. *Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст*. Киев: Шлях.
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 3—31.
- Чабай, В. П., Васильєв, П. М. Культурно-хронологічні особливості еволюції палеоліту Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 21, с. 77—114.
- Яковлева, Л. А. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній Світ.
- Яковлева, Л. А. 2019. *Первісні пригоди дівчинки Уди та мамонтяти Мо*. Полтава: Аструя.
- Яковлева, Л. А., Джинджан, Ф. 2014. *Гінцієвська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна)*. Київ: Відділ культурного співробітництва посольства Франції в Україні. Ваїте.
- Яневич, А. А. 1990. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма. В: Неприна, В. И. (ред.). *Каменный век на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 102—111.
- Chabai, V. 2007. The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic in the Northern Part of Black Sea Region. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A., Panin, N., Dolukhanov, P. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. Dordrecht: Springer, s. 279—296.
- Chabai, V., Monigal, K. (eds.). 1999. *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea*. 2. Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège, 87. Liège.
- Chabai, V., Monigal, K., Marks, A. (eds.). 2004. *The Paleolithic of Crimea*. 3: The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea. Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège, 104. Liège.
- Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). 2005. *The Palaeolithic Sites of Crimea*. 1: Kabazi II: the Last Interglacial Environment & Subsistence. Simferopol; Cologne: Shlyakh.
- Chabai, V., Richter, J., Uthmeier Th. (eds.). 2006. *The Palaeolithic Sites of Crimea*. 2. Kabazi II: The 70000 years since the Last Interglacial. Simferopol; Cologne: Shlyakh.
- Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). 2007. *The Palaeolithic Sites of Crimea*. 3, part 1: Kabazi V: the interstratification of Levallois-Mousterian and Micoquian camp sites. Simferopol; Cologne: Shlyakh.
- Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). 2008. *The Palaeolithic Sites of Crimea*. 3, part 2: Kabazi V: the interstratification of Levallois-Mousterian and Micoquian camp sites. Simferopol; Cologne: Shlyakh.



Demidenko, Yu. E., Otte, M., Noiret, P. (eds.). 2012. *The Paleolithic of Crimea*. 4: Siuren I rock-shelter: from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. *Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège*, 129. Liège.

Demidenko, Yu. E., Uthmeier, Th. (eds.). 2013. *Kiik-Koba Grotto, Crimea (Ukraine). Re-analysis of a key site of the Crimean Micoquian*. *Kölner Studien zur Prähistorischen Archäologie*, 3. Köln.

Djindjian, F., Iakovleva, L. 2021. Epigravettian in Central and Eastern Europe: an essay of synthesis. *Кам'яна доба України*, 21, p. 115—132.

Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van der Plicht, J. 2003. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe. *Quaternaire*, 14 (3), p. 163—188.

Iakovleva L., Djindjian, F., Maschenko, E. N., Konik, S., Moigne, A. M. 2012. The late upper palaeolithic site of Gontsy (Ukraine): a reference for the reconstitution of the hunter-gatherer system based on a mammoth economy. *Quaternary International*, 255, p. 86—93.

Iakovleva, L., Djindjian, F. 2018. The mammoth bonedwellings of the upper palaeolithic settlement of Gontsy (Ukraine): a first synthesis. *Археологія*, 4, p. 86—94.

Iakovleva, L., Djindjian, F., Moigne, A. M., Maschenko, E., Konik, S., Gregoire, S., Matviichina, J., Sapozhnikova, G., 2018. Gontsy (Ukraine) a settlement with mammoth bone dwellings of the late upper palaeolithic in Eastern Europe. *UISPP Journal*, 1, 1, p. 42—61.

Iakovleva, L., Djindjian, F. 2019. Le site paléolithique de Gontsy (Ukraine): un habitat a cabanes en os de mammoths du paléolithique supérieur récent d'Europe orientale. In: *Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année 2017, juillet—octobre*, III. Paris, p. 1221—1258.

Lillie, M. C., Potekhina, I. D., Budd, Ch. E. (eds.). 2020. *Prehistoric Ukraine. From the first hunter to the first farmers*. Oxford: Oxbow books.

Marks, A., Chabai, V. (eds.). 1998. *The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea*. 1. *Études et Recherches Archéologiques de L'Université de Liège*, 84. Liège.

Stepanchuk, V. 2014. Studies of Lower Palaeolithic sites in Medzhibozh. In: Yamada, M. (ed.), *Archeological and Geological Researches in Ukraine*. Tokyo: Center for Obsidian and Lithic Studies, Meiji University, p. 27—38, 113—165, 174—177.

Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: main trends, discussions and results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the first hunters to the first farmers*. Oxford: Oxbow books, p. 7—61.

Stupak, D. 2011. Explorations of Epigravettian Sites in the South of the Middle Desna Area. *Ukrainian archaeology 2011*, p. 10—25.

Yevtushenko, A., Chabai, V. (eds.). 2012. *Karabai I: The Paleolithic site in Eastern Crimea*. *Archaeological Almanac*, 26. Donetsk: Donbass.

Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. *Beitrag zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.

Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. BAR International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

Zaliznyak, L. L. 2020. *Upper Paleolithic and Mesolithic of Ukraine*. Кам'яна доба України, 20. Київ.

# ЕНЕОЛІТ — ДОБА БРОНЗИ



---

## ПАМ'ЯТКИ ДАВНІХ СКОТАРІВ, ЗЕМЛЕРОБІВ І МЕТАЛУРГІВ

---

**Е**неоліт і доба бронзи на території України, відтинок часу майже у чотири тисячі років, досліджують ще з ХІХ ст. За останні тридцять років українські археологи вивчали не тільки вже наявні матеріали, але проводили й нові розкопки, відкривали нові пам'ятки та отримували нове знання про давнє минуле.

**Енеоліт або мідно-кам'яна доба** — епоха, що демонструє технологічний поступ людства завдяки впровадженню перших металевих виробів. Поширення цієї інновації не було рівномірним у різних напрямках, а технологічний розвиток на малих масштабах являв собою століття експериментів. Потребуючи спеціалізованих навичок, впровадження металургії впливало на розвиток ремесел і ускладнення соціальної організації населення. Прикраси, виготовлені з цього екзотичного, раніше не відомого матеріалу, сприяли розвитку престижної економіки.

Металургія з використанням самородної міді була вперше освоєна у Месопотамії та Леванті, а пізніше — в Анатолії. Найраніші мідні вироби у Південно-Східній Європі відомі на Балканах. Зі зламу VI—V тис. до н. е. тут починає розвиватися металургія з використанням місцевої сировини, пов'язана із культурою Вінча. Технологія стрімко поширюється серед всього населення культур балкано-дунайського кола. Ливарна майстерня знайдена й на трипільській пам'ятці *Кам'янець-Подільський (Старе місто)*.

На наших теренах доба енеоліту пов'язана із колонізацією ранніми землеробами лісостепу та півдня лісової смуги і становленням відтворювального господарства в Степу. Становлення землеробства в лісостеповій смузі переважно пов'язане із населенням Кукутень-Трипільського культурного комплексу. Цей комплекс почав формуватися на рубежі VI—





*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нариси розділу*

V тис. до н. е. в басейнах Серету, Дністра та Прута. Впродовж двох тисяч років його територія розширюється до Дніпровського Лівобережжя. Найбільш рання пам'ятка, поселення *Бернашівка*, на території сучасної України виявлена на Дністрі.

Вже з раннього етапу розвитку Кукутень-Трипільського комплексу представлено повний набір злакових, що вирощувалися впродовж наступних двох тисячоліть. У складі домашнього стада були представлені велика та дрібна рогата худоба, свиня, кінь, домашній собака. За висновками З. Янушевич, Г. Пашкевич та О. Журавльова, допоміжними галузями господарства слугували збиральництво, полювання й риболовство.

Переважну більшість пам'яток представлено поселеннями. Могильники відомі лише з часу переходу від середнього до пізнього етапу. Унікальною пам'яткою є печера *Вертеба*, в якій знайдені, ймовірно, поховання «трипільців».

Зафіксований специфічний обряд полишення поселення, що супроводжувався ритуальним спаленням споруд. Їхні залишки знаходять у вигляді пере-

паленої глиняної обмазки дерев'яних конструкцій, що перекривають знаряддя праці і посуд. Ця традиція добре відома в Балкано-Дунайському регіоні.

Керамічному посуду властивий заглиблений та канельований орнамент. Незначною кількістю також представлена кераміка, орнаментована розписом, нанесеним до випалу. Згодом носії східнотрипільської культури (за О. Цвек) продовжували розвивати раніші традиції виготовлення посуду із заглибленим декором. Західнотрипільське населення (за С. Рижовим) орієнтувалося на виготовлення мальованого посуду, поступово скорочуючи палітру розпису з трьох фарб (біла, червона та чорна) до біхромного (червона та чорна фарба), а згодом — монохромного (чорна фарба) розпису. Перехід від раніших до пізніших традицій орнаментативного посуду демонструють матеріали поселення *Ожеве-острів*. Для пізнішого часу Т. Ткачук також відзначає свого роду «енеолітичний ренесанс» — повернення до раніших традицій поліхромного розпису, який, наприклад, демонструють матеріали кошиловецького горизонту на поселенні *Більшівці*.

Відомими на увесь світ є поселення-гіганти у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, найбільші населені пункти тогочасної Європи. Розміри найбільшого з них (*Тальянки*) сягали 340 га, а кількість споруд, за даними сучасної геофізичної зйомки, коливалася в межах від 1400 до 3000.

Проблеми формування, розвитку і полишення поселень-гігантів гостро дискутуються. Одні дослідники бачать в них прото-міста (М. Шмаглій, М. Відейко, Н. Бурдо), інші — пов'язують їхнє формування з конфліктами між

*Розкопки житла трипільської культури на поселенні Білий Камінь. Дослідження Східноподільської археологічної експедиції 2018 р. Фото В. Рудя*





*Рівень підлоги першого поверху житла трипільської культури поселення Білий Камінь. Дослідження Східноподільської археологічної експедиції 2018 р. Фото В. Рудя*

різними групами «трипільців» (В. Збеневич) чи між трипільським і степовим населенням (В. Круц, В. Дергачов, Д. Ентоні), або ж розглядають в контексті міграцій трипільського населення із заходу на схід (О. Дяченко, Т. Харпер). Останнім часом також висунута гіпотеза щодо сезонного функціонування великих поселень (Дж. Чепмен, Б. Гейдарська).

Населення степової смуги між Доном і Дніпром переходить від привласнювальних до відтворювальних форм господарства дещо пізніше — у середині V тис. до н. е. Археологічно цей процес маркується формуванням скелянської культури (за Ю. Рассамакіним і Н. Котовою)

на основі паранеолітичної нижньодонської культури. Специфікою раннього тваринництва степової зони є конярство м'ясного напрямку.

Ці кардинальні економічні трансформації суттєво змінили світогляд населення Степу. На зміну ґрунтовим колективним похованням приходять могили, над якими насипались кургани. Поховання еліти супроводжуються престижними золотими та численними мідними прикрасами і символами влади, серед яких найвідомішими є конеголові скіпетри.

Скелянську культуру змінює стогівська, а стогівську — дереївська та квітянська культури (за Ю. Рассамакіним) у, відповідно, лісостеповому Подніпров'ї, басейні Сіверського Дінця й Самаро-Орельському межиріччі. Інтенсивні контакти між населенням дереївської культури та «трипільцями» марковані знахідками імпортного трипільського посуду та пластики.

У степовій зоні між Доном і Дунаєм у цей час були поширені пам'ятки нижньомихайлівської культури, яку характерно відрізняє від інших степових культур специфічний чорнолискований посуд, оздоблений відтисками шнура. Поховальні



пам'ятки нижньомихайлівської культури демонструють нові для регіону форми курганного будівництва, включно з великими кам'яними крепидами та антропоморфними стелами. Цього року кромлекрепида, пов'язаний з квітчанською / постмаріупольською культурою, був досліджений у кургані біля *Новоолександрівки*.

Енеоліт в археологічній періодизації змінюється **добою бронзи** — епохою використання першого штучного металу, відомого людству. Початок **ранньобронзової доби** на теренах сучасної України датують зламом IV—III тис. до н. е. Нова металургія потребувала транспортування компонентів бронзи з різних, часто дуже віддалених регіонів.

Просування нових груп населення — ямного культурного комплексу (названого так за формою поховальних споруд) та культури кулястих амфор (що дістала назву за характерним керамічним посудом) — на терени сучасної України, скоріше за все, було обумовлено значними кліматичними змінами — початку III тис. до н. е. відповідає початок потужної аридизації. Варто зауважити, що, коли

*Керамічний посуд в експозиції Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Фото В. Чабанюка*





на ямних пам'ятках бронзові вироби відомі, то на пам'ятках культури кулястих амфор такі відсутні, що демонструє нерівномірні темпи розвитку в різних регіонах.

Яскравим проявом зростання динаміки транс-регіональних контактів, що маркуються поширенням культурних традицій, ймовірно, тими самими мережами, якими транспортувалася сировина для виготовлення бронзових виробів, стало формування неодмінного атрибуту світових систем — становлення культурних комплексів, що охоплювали величезні терени. Зокрема пам'ятки ямного культурного комплексу, в переважній більшості представлені підкурғанними похованнями, локалізуються від Зауралля до території нинішніх Сербії та Угорщини в інтервалі між 3600 і 2300 рр. до н. е.

Пам'ятки культури кулястих амфор, що займають територію від Балтійського узбережжя в сучасних Німеччині та Польщі до Північної Молдови й Полісся в сучасній Україні та Західній Росії між 3200 і 2300 рр. до н. е., мають доволі виразну макро-регіональну специфіку. Наприклад, для території сучасної Польщі характерні регіональні групи поселень, центрами яких були великі могильники. За І. Свешніковим, пам'ятки східної групи представлені сімейними похованнями у кам'яних скринях та невеликими селищами.

Значно зростає мобільність населення, яку документують масові знахідки частин транспортних засобів (возів) у ямних похованнях. Свідченням циркуляції престижних предметів мережами культури кулястих амфор є знахідки виробів із бурштину, що походить з узбережжя Балтійського моря.

*Поховання носія  
ямної культури  
(XXVIII—XXVII ст.  
до н. е.). Розкопки  
Донецької експедиції 2018 р. у  
Добропільському  
районі Донецької обл. (фото  
Я. Гершковича)*



З поширенням двох культурних утворень у регіоні та інтенсифікацією транс-регіональних зв'язків територія лісостепової України інтегрується до культур Центральної Європи, а степова зона входить до широкого соціально-економічного й культурного ареалу Великого Євразійського Степу.

Інтенсивні контакти й міграції населення, безумовно, призводили не тільки до поширення інновацій. Зокрема, за даними аналізу ДНК нещодавно встановлено, що ямне населення принесло до Європи збудник чуми. Втім, очевидно, що йдеться про предкову форму патогену який навряд міг призвести до навіть незначної епідемії.

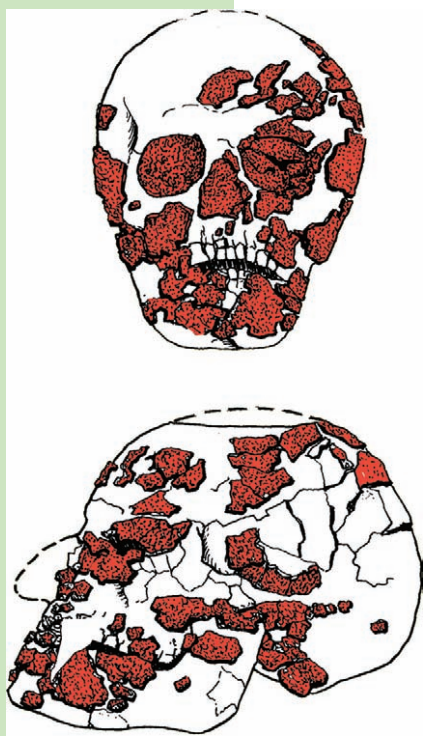
Технологічною ознакою **середнього бронзового віку**, датований серединою III тис. до н. е. — початком II тис. до н. е., є перехід до нових прийомів лиття, використання штучних сплавів. Зокрема у степу поширюються миш'яковисті бронзи кавказького походження. Допускається, що вже в цей час були розпочаті розробки родовищ міді на Донецькому кряжі.

На сході та півдні, переважно у степовій зоні, поширюються культури катакомбної культурно-історичної спільноти (культурного комплексу), що займає величезну територію від пониззя Дунаю до Північного Кавказу та далі на схід, до Приуралля. Витоки найдавнішої з усіх катакомбних культур Донеччини та Північного Надазов'я сягають території Нижнього Подоння, Прикубання та Північного Кавказу. Археологічно встановлені суттєві зміни у світоглядній та релігійно-міфологічній системі. Абсолютною новацією є сам обряд поховання померлих у катакомбі.

Носії цих культур були мобільними скотарями. В їх-

*Поховання носія катакомбної культури (XXV ст. до н. е.). Розкопки Донецької експедиції 2018 р. у Добропільському районі Донецької обл. (фото Я. Гершковича)*





*Посмертне моделювання частин обличчя людини (катакомбна культура, XXVI ст. до н. е.). Розкопки Г. Євдокимова біля с. Залізний Порт на Херсонщині (малюнок Я. Геріковича за кресленням Г. Євдокимова)*

ніх стадах переважала велика рогата та дрібна рогата худоба. У похованнях відомі знахідки дерев'яних возів чи їхніх частин, а також специфічний інвентар, який дозволяє виділяти поховання ливарників, майстрів виготовлення крем'яних знарядь та предметів озброєння. Трапляється велика кількість глиняних посудин, частини туш тварин, глиняні жаровні, крем'яні та бронзові прикраси. Для представників вищих верств населення практикували муміфікацію тіла, в тому числі посмертне моделювання частин обличчя. На Донеччині, включно з Надазов'ям, набув поширення обряд прижиттєвої деформації голови (тривалий зовнішній механічний вплив на голову людини в період її росту), витоки якого пов'язують з традиціями Близького Сходу та Кавказу.

Вражає різноманітністю та багатством орнаментативної керамічний посуд. С. Братченко, характеризуючи орнаменти, ввів термін катакомбне «бароко».

Сучасні генетичні дослідження останків людей з катакомбних поховань свідчать, що за ДНК вони близькі місцевому населенню, що проживало тут починаючи з мезоліту, а також скотарям енеолітичного і ранньобронзового часу. Втім, певна частина населення була прийшлаю.

Північними сусідами населення катакомбного комплексу були культури шнурової кераміки. Вони обіймали територію лісової та лісостепової зони, від Поволжя до Рейну та верхів'їв Дунаю. Матеріали цих культур вкрай важливі для синхронізації історичних подій та процесів, адже елементи катакомбних культур можна знайти в шнурових, а елементи шнурових культур — у катакомбних.

Наприкінці періоду середньої бронзи по всьому Євразійському континенту відбувається злам минулих систем. Лісовою зоною Східної Європи поширюються впливи кланів (?) майстрів так звано-



го сейменсько-турбинського горизонту старожитностей або транскультурного феномену. Вони оволоділи розвинутою металургією та металообробкою, почали використовувати високоякісні олов'яні бронзи, винайшли лиття бронзових знарядь у закритих ливарних формах. В. Бочкар'єв вважає, що в Поволжі та Приураллі почав діяти своєрідний осередок культурогенезу. Його впливи вбачаються аж до Подунав'я та Кавказу, де функціонували свої осередки.

Широкі зв'язки з населенням і сусідніх, і значно віддалених територій — від Центральної Азії до Балкан — забезпечувалися подальшим удосконаленням колісного транспорту. Також з'явилися бойові колісниці з конем в упряжі, що вивели на новий рівень військову справу. Недарма цей час називають «добою воїнів-колісничих».

На території сучасної України допускається існування Дніпро-Донецького осередку культурогенезу, який почав функціонувати ще за доби неоліту. Яскравим результатом діяльності цього осередку в перехідний період від доби середньої бронзи постають культури багатопружкової кераміки або, за Р. Литвиненком, культур кола Бабине. Всі ці культури формуються в основному на пізньокатакомбній основі. Більшість пам'яток представлена похованнями, але відомі й поселення. Час існування культур кола Бабине припадає на період значної аридизації клімату.

Початок *доби пізньої бронзи* відповідає першій чверті II тис. до н. е. Це час широкого використання олов'янистих бронз. Олово постачали так званим трансевразійським «олов'яним» шляхом, який в цілому відповідає майбутньому Великому шовковому шляху. Мідь отримували з різних родовищ, іноді значно віддалених. Сліди видобутку міді та поселення рудокопів на території сучасної України досліджені у Бахмутській улоговині на Донецькому кряжі (*Вискривка, Клинове, Пилипчатино, Картамиш*).



Бронзовий посох (герлига) з поховання бабинської культури (XXI—XX ст. до н. е.). Розкопки експедиції Бердянського державного університету 2018 р. Колаж за малюнками В. Панапової, Г. Тоцева та ін.





*Поховання носія зрубної культури (XVI ст. до н. е.). Розкопки Донецької експедиції 2018 р. у Добропільському районі Донецької обл. (фото Я. Гершковича)*

родовищ Карпато-Подунав'я.

Існували великі стаціонарні поселення з кам'яними або легкими глинобитними будівлями. Вони подекуди утворювали окремі садиби. Ці садиби та житла були не просто покинуті мешканцями, а «поховані» через своєрідний обряд. Під час цього обряду на місці садиби укладали старий посуд, знаряддя праці, іноді ховали людей або частини їхнього тіла, біля вогнищ залишали глиняні статуетки людей і тварин, ритуалізувалися побутові залишки, включаючи звичайне сміття.

Через сприятливі кліматичні умови всього періоду доби пізньої бронзи, матеріальне забезпечення та виробничі навички, у населення сабатинівської культури, крім тваринництва, завжди традиційного у степу, набуло розвитку землеробство. Серед ранніх форм землеробства, крім іригаційного, що забезпечило розквіт давньоєгипетської цивілізації в дельті Нілу, відомі й інші, наприклад, мотична та підсічно-вогнева. Можна припустити, що в Північ-

Розробкою цих родовищ займалося населення величезної за територіальним охоптом зрубної культурно-історичної області (комплексу). На сході вона сягала Південного Зауралля та Західного Казахстану, на заході основні поселення зосереджені у Лівобережному лісостепу та степу.

На півдні на південному заході їхніми сусідами були носії сабатинівської культури, частини великого комплексу, зосередженого від Нижнього Подунав'я та Подністров'я до Нижнього Подніпров'я. Тут була винайдена специфічна металообробка з використанням кам'яних ливарних форм для лиття знарядь. Метал міг надходити як з Бахмутських копалень, так і найближчих

ному Причорномор'ї на важких степових ґрунтах проходилися пали, тобто існувала особлива форма степового вогневого землеробства. Як і для підсічно-вогневої системи, традиційної для Лісостепу, вона була спрямована на підготовку ґрунту для посівів. У степу ґрунт відрізняється значною насиченістю коренів трав, які перешкоджали оранці найпростішими знаряддями. Це забезпечувало своєрідне добриво ґрунтам за умови дозованого пропалювання. Зерна деяких рослин могли висіватися прямо у попіл.

Небезпідставно вважається (хоча й потребує додаткових доказів), що у той час із Північного Причорномор'я у Ахейську Грецію постачали зерно через проливи Босфор та Дарданели, які контролювала Троя.

На північ від сабатинівської культури, у лісостепу та Поліссі, існувала тшинецька культура (комплекс). Вона охоплювала простір від Одери та Вісли до Прип'яті, Подніпров'я та Подесення, разом зі зрубною та сабатинівською утворювала унікальну ланку зв'язків населення Центральної, Південно-Східної та Східної Європи. Зважаючи на неоднакові складові компоненти, всі ці три культури являли собою, скоріш за все, різноетнічні масиви населення.

Приблизно з кінця XIII ст. до н. е. розпочалася відчутна трансформація всіх названих культур. Це відбувалося на фоні кліматичних змін, чергової аридизації, яка постійно посилювалася. Розвивалася соціально-майнова диференціація та формувалася нова соціально-майнова еліта. У низов'ях таких річок як Дністер, Південний Буг, Дніпро виникають справжні городища-фортеці.

Розпочинався тривалий перехід від мобільного скотарства до номадизму. Добігала кінця бронзова доба.

*Яків ГЕРШКОВИЧ*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України  
*Олександр ДЯЧЕНКО*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України

## ПЕРШІ КРОКИ ЗЕМЛЕРОВІВ НА СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

**Т**рипільська культура виникає на межі VI—V тис. до н. е. в басейні річки Серет (нинішня Румунія). Перші поселення цієї культури на території України з'являються на початку V тис. до н. е. на берегах річки Дністер.

Бернашівка — найдавніше поселення трипільської культури на теренах України. Свою назву воно отримало від с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Поселення розташоване на мисі лівого берега р. Дністер, утвореному притокою до нього р. Жван. Перші розкопки на пам'ятці відбулися в 1970-х роках під керівництвом Володимира Збеневича. У 2009 р. розкопки поновила Дністровська комплексна експедиція під керівництвом Дмитра Черновола. На сьогодні з'ясовано,

*Бернашівка,  
трипільська  
площадка 10*





що пам'ятка займає площу близько 4 га. Загалом розкопано залишки 17 наземних глинобитних будівель (площадок) та дві господарські ями. Раніше вважалося, що пам'ятка має два шари: один — раннього Трипілля, початок V тис. до н. е., другий шар — пізнього Трипілля, відноситься до кінця IV тисячоліття до н. е. На сьогоднішньому етапі досліджень встановлена наявність ще одного шару раннього Трипілля, датованого серединою V тис. до н. е.

Облаштування внутрішнього простору будівель раннього Трипілля дещо відрізняється від споруд наступних етапів розвитку культури. Другий житловий поверх так само розподілено на два приміщення — вхідне та житлове. Проте, вогнище у житлах розташоване не відразу праворуч біля входу, а знаходиться в глибині приміщення, ближче до торцевої стіни, відповідно й робоче місце розміщено навпроти нього, вздовж протилежного довгого боку будівлі. В житлових приміщеннях відсутні вівтарі.

У кременевій індустрії раннього Трипілля домінує мікролітична техніка обробки кременю, застосовується змішана ударна та віджимна технологія, хоча в наступних періодах розвитку трипільської культури застосовується лише віджимна техніка. На пам'ятці зібрано найбільшу колекцію мікролітів раннього Трипілля.



*Бернашівка, трипільська площадка 14*



*Кубок і мініатюрний горщик із Бернашівки*





*Антропоморфна  
фішка із  
Бернашівки*

*Колекція фрагментів  
керамічних ложок  
із Бернашівки  
(фото М. Кулика)*

Кременевий комплекс пам'ятки опрацьовував Павло Шидловський.

Проведено флотацію ґрунту з ям, в результаті чого здобуто найбільшу колекцію палеоботанічних решток раннього Трипільля — зернівок пшениці, ячменю, кісточок кизилу. Матеріал опрацювала Галина Пашкевич.

Здобуто велику колекцію керамічних виробів, яку передано на зберігання до Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» с. Легедзине Черкаської обл., де вони наразі експонуються. Керамічні вироби, виявлені у ранньотрипільському шарі пам'ятки, прикрашені виключно заглибленим орнаментом. Втім, при їхньому оздобленні застосовуються різні техніки: канельований орнамент, виконаний пальцями руки чи стекою, прокреслений орнамент, зроблений тонким гострим предметом, зубчатий штамп,





*Бернашівка, робочий момент*

нанесений кістяним знаряддям у вигляді вирізаних на кістці в ряд зубців, ще трапляється врізний орнамент — у вигляді заглиблених трикутників, що має назву «вовчі зуби». На горщиках одночасово можуть бути присутніми всі три типи орнаменту, але один з них буде домінуючим, а інші допоміжними. Заглиблені частини орнаменту заповнювали білою вапняковою пастою, поле горщика фарбували в червоний колір. Проте, вкрай мала кількість фарб збереглася до нашого часу. Впродовж наступних етапів розвитку культури поступово зникли прокреслений орнамент і зубчастий штамп. Найдовше використовували канельований орнамент, який потім поступово був витіснений мальованим орнаментом. Серед керамічних комплексів під час розкопок було отримано найбільшу в Україні колекцію ранньотрипільської антропоморфної пластики та керамічних ложок.

Ранньотрипільська пам'ятка Бернашівка I є ключовою в історії вивчення трипільських племен на території сучасної України та в цілому трипільської культури.

*Дмитро ЧЕРНОВОЛ*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України



*Мідна намистина з Бернашівки*



*Мідна підвіска з Бернашівки*

## ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТ ТАЛЬЯНКИ — ПЕРЛИНА ЕНЕОЛІТИЧНОГО СВІТУ

**К**укутень-Трипільська культурно-історична спільнота (V—IV тис. до н. е.) — один із найяскравіших феноменів в енеоліті Південно-Східної Європи. Серед залишених цим населенням пам'яток найбільший інтерес викликають трипільські поселення-гіганти площею в десятки і сотні гектарів. Найбільше з них — поселення-гігант Тальянки.

Ця унікальна пам'ятка археології розташована на полях між селами Тальянки та Легедзине в Черкаській області. Частина поселення знаходиться під сучасною забудовою с. Тальянки. Воно займає мисову ділянку плато, обмежену на сході р. Тальянка, на заході та півдні — притокою річки Тальянка, а на півночі — яром «Куца балка». Довжина поселення близько 3 км, а максимальна ширина близько 1,8 км.

Відкриття поселення пов'язане з 1920-ми роками, коли уманський археолог В. Безвенглинський виявив кілька пунктів із трипільськими «площадками».

*Тальянки, вид на північну частину поселення, фотозйомка з квадрокоптера М. Кулика 2020 р.*





Воно увійшло до рукописного зводу археологічних пам'яток Уманщини В. Стефановича та О. Діденка як декілька трипільських поселень. Фактично повторне відкриття цієї пам'ятки відбулось у 1960-х роках завдяки аерофотозйомці, проведеній військовим топографом К. Шишкіним. З'ясувалося, що це одне поселення, яке займало площу 340 га (сусідні поселення: Майданецьке — 210 га, Доброводи — 150 га тощо). Із середини 1970-х рр. (В. Дудкін, Г. Загній) розпочалися широкомасштабні геомагнітні (мікромагнітні) дослідження цих поселень. Це дозволило зрозуміти, що структура поселень була кільцевою та складалася з окремих будівель, вулиць та кварталів. У центрі поселення Тальянки була вільна від забудови площа розмірами біля 60 га.

У наступні три десятиліття дослідження Трипільської ек-

*Тальянки, план поселення за даними геомагнітної зйомки В. Дудкіна 1983—1986 рр. і північної частини за даними 2011—2012 рр.*







*Тальянки, розкопки трипільських «площадок» (жител) і навколишнього господарського простору, 2019 і 2021 рр.*

досліджених на одному трипільському поселенні. Будівлі були дерев'яно-глиняні, прямокутної в плані форми. Рештки будівель дійшли до нас у вигляді «площадок» із випаленої глини з відбитками деревини. Однак, наукова дискусія стосовно конструкції будівель точиться вже понад 50 років: чи це були одноповерхові, попередньо випалені будинки; чи сироглиняні двоповерхові споруди з житловим другим поверхом, які були обпалені вже під час ритуального спалення поселення при залишенні його мешканцями. Розміри будинків коливаються в межах 10—14 м (зрідка 17—18 м) завдовжки і 4—5 м завширшки. Підлога будівель — це монолітна «платформа» товщиною 5—15 см, намащена на суцільний дерев'яний накат із колотих плах та горбилів, покладених по-

спедиції Інституту археології (працює з 1981 р.) повністю підтвердили правильність отриманих даних. У 2011—2012 роках нову геомагнітну зйомку було проведено у співпраці з фахівцями Римсько-Германської Комісії Німецького археологічного інституту та Інституту археології НАН України. Обстеження охопили більше 60 % площі поселення. Були визначені аномалії на місцях розташування 1356 наземних будинків. Уперше на поселенні були виявлені аномалії, що відображають розташування об'єктів малих розмірів — горна, окремі глиняні вимостки, господарські ями, сліди доріг у межах поселення та за його межами, тощо.

У цілому за 40 років досліджень у Тальянках розкопано 57 наземних будівель (житлові будинки та кілька господарських споруд), що є найбільшою кількістю об'єктів,



перек довгої осі споруди, про що свідчать відбитки дерева на нижній площині «платформи». Глиняна поверхня платформи спочатку грубо загладжувалася руками (є сліди від пальців), а потім покривалася тонким шаром глини. Стіни будівель стовпової конструкції, оплетені лозою або тріскою та обмазані з двох боків глиною. Зсередини стіни жител ретельно тинькувалися і забарвлювалися у білий чи червоний колір; зустрічаються і рельєфні наліпи.

Інтер'єр житлового приміщення був таким: праворуч від входу розташовувалася піч підквадратної у плані форми з припічком — неширокою глинобитною лавою. Зліва від входу, навпроти печі, знаходилося робоче місце у вигляді глиняної ємності-«корита» із зернотеркою. За «коритом» і вздовж довгої лівої стіни розташовувалася вузька, до 0,5 м вимостка-«лава» для посуду, пофарбована в червоний колір, на ній часто фіксуються вмонтовані великі тарні посудини-піфоси, скоріше за все для зберігання зерна. У дальньому кінці житлового приміщення по центру, під круглим вікном, знаходилася плоска округла вимостка-вівтар, яка монтувалася у спеціальному заглибленні підлоги. Поверхню вівтарів ретельно загладжували, а іноді прикрашали орнаментом у вигляді дугоподібних стрічок з паралельних прокреслених, заглиблених ліній.

*Тальянки, залишки наземних будівель (площадки), розкопки 2019 р.*

*Тальянки, фрагмент обрамлення входу до житлового приміщення наземної будівлі, 2017 р.*







*Тальянки, горна для випалення кераміки, досліджені у 2013 та 2015 рр.*

*Трипільська культура: міфи та фейки: 10 запитань історіку. Історія без міфів, ютуб-канал*



міг випалюватися посуд великих розмірів. Вони двоярусні з вертикальним членуванням топочної та випалювальної камер. Топочна камера розділена так званими «козлами» на два-три канали. На «черинь» із жаропродухами виставлявся посуд для випалу. Усі горна були зведені з каміння, глини та великої кількості фрагментів посуду (для підвищення міцності конструкції та зменшення тепловіддачі). Перед горнами знаходилися майданчики з намазаної на ґрунт глини (товщиною близько 3 см), які, очевидно, використовувалися для полегшення закладання палива у топкові канали. Виходячи з розмірів горен можна припустити, що об'єм опалювальної камери сягав 2,5—3,5 м<sup>2</sup>.

У Тальянках було досліджено котловани розмірами від 15 до 40 м завдовжки і до 8—20 м завширшки, глибиною до 2,5—3,5 м. Тут видобували будівельну сировину для спорудження наземних

Від житлового приміщення стіною-перегородкою відокремлювали вхідне приміщення — «сіни». Нижню частину обрамлення вхідного отвору в житлову частину будинку («поріг») забарвлювали червоним, а «одвірок» прикрашали косими заглибленими лініями у вигляді зигзагу. У вхідному приміщенні іноді також улаштовували робочі місця («корита») із вмонтованими в них зернотерками. Тут же, судячи з концентрації глиняних відтяжок, розташовували і ткацькі верстати. Господарські наземні споруди менші за розмірами, в них відсутні такі елементи як піч, жертвник та «лава».

На поселенні також досліджені гончарні горна складної конструкції, в яких

будинків. Таким чином, була отримана відповідь на питання, де трипільці брали величезні обсяги глини для будівництва, і де знаходилося місце її обробки (так звана «толока»). Деякі котловани перебудовувалися в спеціальні заглиблення для зберігання привізних глин і приготування гончарних сумішей. На заключному етапі існування котловани, як з горнами, так і без них, перетворювалися на смітники.

Мешканці поселення вирощували злакові культури — пшеницю, ячмінь тощо. Це підтверджується масовими знахідками знярядь сільськогосподарського призначення, а також полови чи, зрідка, цілих колосків у вигляді відбитків на глиняній обмазці жител. Трапляються і самі зерна в обпаленому вигляді. Свідченням добре розвинутого тваринництва є знахідки скупчень кісток тварин, серед яких переважає велика рогата худоба. Відсоток дикої фауни мінімальний. Розрахунки прилеглих територій, необхідних для існування цього поселення-гіганта, показують, що мешканці мали задіяти площу у радіусі 20 км довкола поселення. На це вказують шляхи регулярного пересування за межі поселення, простежені на геомагнітних планах.

На існування системи обрядів і ритуалів, що регламентувала весь життєвий цикл мешканців, вказують численні ознаки: посудини, закопані під підлогу у житлах, так звані «будівельні жертви», особливі сакральні зони в житлах — орнаментовані або пофарбовані входи до житлових приміщень, вівтарі, подіуми тощо. Численними знахідками є антропо-



*Тальянки, котлован після видобутку глини, розкопки 2021 р.*

*Тальянки, моделі санчат, виявлені в житлі, розкопки 2012 р.*







Зразки розписної кераміки

морфні і зооморфні фігурки, моделі жител і транспортних засобів тощо, які відображають космогонічні та міфологічні уявлення ранніх землеробів. Характер обпалених решток будівель ймовірно підтверджує етнографічно зафіксовану традицію — обряд спалювання всіх будівель селища при залишанні його мешканцями.

Окрема житлова будівля поселення була місцем проживання осібної малої (нуклеарної) сім'ї, кількість якої, в середньому, складалась із чотирьох чоловік. Наступною структурою були комплекси, які склалися із різноманітних об'єктів (кілька жител, господарські будівлі, сміттєві ями, робочі місця, котловани, майстерні тощо). У середньому група мешканців такого комплексу складала 15—30 осіб. Такий колектив можна розглядати як місце проживання однієї, але полігамної сім'ї. За даними етнографії подібна форма сім'ї є досить поширеною як для скотарських, так і землеробських суспільств пізньої первісності. Загалом населення поселення-гіганта Тальянки, за різними оцінками, могло складати від восьми до дванадцяти тисяч осіб. Зауважуючи, що для часу існування Тальянок не існувало синхронних поселень томашівської

групи, логічно припускати відповідність цього поселення місцю проживання «під одним дахом» всього племені.

Дослідження поселення-гіганта Тальянки до 1993 р. були профінансовані з бюджету НАН України. У 1994—2000 роках експедицію підтримували різні спонсори. Найширші дослідження проведені на поселенні у 2001—2021 роках завдяки щорічним грантам американського фонду «Search Foundation». За цей час експедиція працювала під керівництвом В. Круца, згодом О. Корвіна-Піотровського.

Саме тут були проведені п'ять міжнародних круглих столів і конференцій за участю фахівців із різних установ України, Румунії, Молдови, Азербайджану, Польщі, Словаччини, Югославії, США, Франції, Німеччини, Ізраїлю, Росії. Регулярно проводяться експериментальні дослідження в галузі вивчення трипільського домобудівництва та гончарства.

Накопичені колекції знахідок стали базою для заснованого у 2002 р. Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» (с. Леґезине, директор В. Чабанюк), а фонди його музею — одним із найбільших сховищ артефактів Кукутень-Трипілья.

*Олексій КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України  
*Едуард ОВЧИННИКОВ*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України



*Зразки антропоморфної й зооморфної пластики*

## ОЖЕВЕ — «ОСТРІВ СКАРБІВ»

**П**ам'ятка Ожеве-острів була розташована на острові, посеред р. Дністер, на схід від села Ожеве Сокирянського р-ну, Чернівецької обл. Вірогідно, в трипільський час утворений нині острів був частиною випнутого мису правого берега р. Дністер. Ця пам'ятка належить до етапу VI розвитку трипільської культури (Кукутень А4), початок останньої чверті V тис. до н. е. Цей період трипільської культури на території України досліджений вкрай слабо.

На поселенні Ожеве-острів вперше при розкопках трипільської пам'ятки було досліджено не тільки самі споруди, а й повністю розкопано весь давній культурний шар навколо будівель загальною площею 1664 м<sup>2</sup>. Було встановлено, що для цього періоду розвитку культури, поселення мали високу щільність забудови, до 40 споруд на гектар. На цьому поселенні повністю розкопано залишки шести наземних глинобитних споруд та одну споруду частково. Вони мали вигляд скупчень перепаленої глини, які на археологічному термінологічному сленгу отримали назву «площадки».

*Вигляд на острів,  
де знаходилась  
пам'ятка Ожеве-  
острів*







Вивчено особливості архітектури та внутрішнього облаштування цих будівель. За елементами інтер'єру виділено до цього не відомий ще один варіант трипільських споруд, в якого в торці будівлі знаходилися не класичні вівтарі, а стаціонарні чаші. У двох будівлях було виявлено стаціонарні «гральні дошки». До цього на трипільських площадках знаходили лише переносні гральні дошки. Вони подібні до ігрових дошок, на яких грали в ігри типу манкала чи калах. Але в цілому всі споруди мали класичний для Трипілля вигляд — другий поверх розподілено на вхідне та житлове приміщення. У житловому приміщенні праворуч від входу було розташовано купольну піч. Перший поверх був насичений елементами інтер'єру господарського призначення, та можливо, деякі будівлі мали розподіл на окремі приміщення. Обов'язковим елементом першого поверху більшості розкопаних споруд на поселенні були глинобитні корита в торці будівлі з ямою поруч та глинобитною вимостою у вигляді підвищен-

*Ожеве-острів, робочі моменти на розкопці: О. Дяченко та Д. Черновол*

*Ожеве-острів, канали біля площадки 3*





*Ожеве-острів, горщик із поліхромним розписом і біноклеподібна посудина*

ня по центру будівлі. Проте, коли при збільшені розмірів будівлі другий поверх залишається без змін, стандартизований, то кількість елементів інтер'єру на першому поверсі зростає. В процесі досліджень було встановлено, що всі споруди окрім однієї мали житлове призначення. Одна ж будівля, площадка 3, яка мала розміри 10 × 20 м, вірогідно була чоловічим будинком та призначалася для одночасного перебування в ній від 25 до 30 осіб. В чоловічих будинках відбувалася соціалізація молоді, вивчення правил проживання в племені, проходило навчання різним промислам: виготовлення крем'яних знарядь, косторізна справа, чинбарство, полювання тощо. Кількість мешканців, що одночасно знаходилися в будівлі, була встановлена за корисною площею споруди та аналізом виявленого матеріалу.

*Ожеве-острів, стаціонарна чаша на площадці*



Окрім того, вперше за історію вивчення трипільської культури було виявлено трипільські чинбарні — майстерні для первинної обробки шкіри. Вони склалися з невеликого приміщення, де розташовувалася піч для випалу вапна. Від печі в напрямку ям, які знаходилися на першому поверсі будівель, були спрямованні канали, стінки яких обмащені глиною. В каналах спалювали





дерево, далі суміш випаленого вапна й золи водою змивали до ям, заповнених шкірами. Після дії цієї суміші на шкіру відбувалося відшарування ворсу на ній, після чого вона була придатна для подальшої обробки.

Вперше в Україні на цій пам'ятці доктор Дастін Келлер зі США провів 3D-фіксацію об'єктів, а к. і. н. Олександр Кириленко зробив 3D-панораму всього поселення.

У ході археологічних досліджень було здобуто найбільшу в Україні колекцію керамічних та кременевих виробів цього періоду та передано їх на зберігання до Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» в с. Легезине, Черкаської обл. Окрім того, виявлено фрагменти черепа людини цього періоду, що є великою рідкістю для того часу, мідні знаряддя праці та близько 250 виробів з кістки.

*Крем'яні наконечники до стріл, дротиків, списів (фото М. Кулика)*

*Ожеве-острів, тарна посудина*







*Ожеве-острів, кістяний гарпун*



*Ожеве-острів, мідний риболовний гачок*

Кераміка поселення Ожеве-острів переважно була прикрашена заглибленим орнаментом (канелюром) та частково поліхромним розписом. За керамічними виробами можна стверджувати, що давні мешканці цього поселення мали широке коло контактів — з трипільським населенням на сході та заході, зі степовими племенами півдня та карпатським населенням Європи. Серед керамічних виробів у колекції є 42 розвали та 540 фрагментів біноклеподібних посудин. Це найбільша кількість таких посудин з однієї пам'ятки, що знаходяться в музейних фондах нашої держави. Реставровані посудини прикрашають експозицію вказаного музею.

На поселенні виявлено більше сотні кременевих наконечників від стріл, дротиків та списів, які мають мисливське та бойове призначення. Ця категорія знахідок також є найбільшою, що виявлена на одній пам'ятці трипільської культури.

На пам'ятці доктор наук Галина Пашкевич провела флотацію ґрунту із господарських ям, що дало змогу зібрати найбільшу колекцію палеоетноботанічного матеріалу з поселень трипільської культури. Одних тільки горішків горобейника було виявлено понад 44 тисячі одиниць, а крім нього було виявлено зернівки ячменю, пшениці, кісточки кизилю.

Палеогеограф Наталія Герасименко (КНУ ім. Т. Шевченка) провела палінологічні дослідження для встановлення кліматичної ситуації в той історичний період. Вона визначила, що поселення існувало за часів високої аридизації — зменшення зволоженості територій, що спричиняло скорочення біологічного різноманіття. Палеозоолог Мирослава Забильська-Кунек (Жешувський університет, Республіка Польща) опрацювала кісткові рештки тварин із цієї пам'ятки. Вона стверджує про домінування диких тварин, що свідчить про високий рівень мисливства в господарстві давнього населення.

На сьогодні давнє поселення Ожеве-острів є опорною пам'яткою з питань дослідження етапу VI розвитку трипільської культури в Україні.

*Дмитро ЧЕРНОВОЛ  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## ТАЄМНИЦІ ПЕЧЕРИ ВЕРТЕБА

**П**ерші землероби — носії трипільської археологічної культури почали активно обживати територію на лівому березі Дністра понад 5 тис. років тому. Тут вони споруджували добротні глинобитні житла, виготовляли мальований керамічний посуд. Місця для майбутнього поселення вибирали з родючими ґрунтами для тривалого ведення землеробства та пасовищами для розведення худоби. Розташовуючи свої селища, люди вирішували водночас цілу низку питань, пов'язаних із захистом помешкання та безпекою його функціонування.

На рівному плато, поблизу річки Серет, давні поселенці серед гіпсових скель випадково виявили вхід до невідомого підземелля. Таємничі і заплутані лабіринти спочатку відлякували їх. Можливо, крайня необхідність, або проста цікавість незвіданого взяли верх і вони відважилися йти у невідомість. Вперше близько 3600 р. до н. е. трипільці розвідали і заселили привхідну частину величезного печерного лабіринту.

*Вхід до печери  
Вертеба*



*Печера Вертеба.  
Загальний вигляд  
на розкоп 17*



Ми постійно ставимо собі запитання: для чого і чому саме в печеру, та ще й в найвіддаленіші від входу і небезпечні місця, в абсолютній темряві, в пронизливій вологості й холоді заходили стародавні землероби і заносили із собою велику кількість різноманітних речей?

Багато відповідей на ці запитання дали результати археологічних досліджень. Мова йде про печеру Вертеба, що знаходиться на півдні Тернопільської області. Вхід до неї легкодоступний, проте надійно захований у нижній частині карстової лійки і є зовсім непримітним на рівній поверхні поля. Лабіринт складний, петлеподібний і надто заплутаний. Загальна протяжність дослідженого лабіринту становить 9 км.

Починаючи з 1995 р. археологічні експедиції Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом Михайла Сохацького здійснюють комплексні дослідження і самої печери, і прилеглої до неї території.

У процесі розкопок зафіксовані окремі об'єкти та артефакти. Досліджено залишки трьох лежанок з випаленої глини зі щільним прошарком уламків керамічного посуду.

У центральній частині печери вдалося встановити контури землянки, у за-

*Печера Вертеба.  
Кухонний горщик  
городсько-касперівської локальної  
групи трипільської  
культури, кінець  
етапу СІІ*





повненні якої лежали ріг молодого бика, розмальована миска, горщик і крем'яні знаряддя.

Для зручного пересування і орієнтування у заплутаному лабіринті люди, окрім переносних, використовували і стаціонарні світильники з відкритим вогнем, які розміщувалися на виступах гіпсових стін. Також вони споруджували штучні перегородки зі шкіри, які захищали їх від протягів і берегли тепло у житлових територіях.

За період досліджень зібрано колекцію кераміки, антропоморфних та зооморфних статуєток, знарядь праці з кістки, кременю, каменю і міді.

Глиняний посуд представлений мисками, кубками, горщиками, великими посудинами для зберігання зерна. Кераміка має ретельно заглажену поверхню, вона добре випалена. На поверхні столового посуду нанесені малюнки червоною, чорною і білою фарбами. На окремих горщиках та мисках трапляється орнамент з відбитками шнура.

Ми виявили місце роботи художника — тут була мисочка наповнена яскраво-червоною охрою. Безумовно, вона — лише один з багатьох елементів робочого набору майстра, оскільки трипільці використовували фарби різних кольорів.

Особливе місце займає серія глиняних фігурок людей і тварин. Антропоморфна пластика налічує 113 фігурок, серед них — п'ять чоловічих. Жіночі зображення виготовлені досить одноманітно. Майже всі вони стоячі, з видовженими пропорціями тіла, зі здвоєною ніжкою і загальною стопою, з наскрізними отворами-проколами. Голови фігурок дис-



*Печера Вертеба. Біконічна посудина шипинецької локальної групи трипільської культури, кінець етапу СІ*

*Ритуальне поховання трипільських черепів разом з рогом тура у гіпсовій ніші печери Вертеба*





коподібні, часто з двома парами отворів очей.

Колекція зооморфної пластики налічує 133 вироби. Серед них фігурки домашніх тварин: бика, свині, коня, кози і вівці. Всі вони невеликих розмірів, з витягнутим тулубом, приземкуваті, але пропорції тіла збережені. Модельки мають чітко виражені чотири ноги. Вдало передано міцно притиснутий до тулуба хвіст. Також знайдені теракотові зображення диких тварин: кабана і ведмедя.

Окрему групу становлять інші вироби з глини. Серед них моделі саней, печі, фрагменти обрядових столиків, пряслиця, «хлібці» та амулети.

Значну масу знарядь праці складають крем'яні вироби. Первинну обробку кременю здійснювали за межами печери. Серед виробів із вторинною обробкою переважають ретушовані пластини, кінцеві скребки і різці. Скребачки-скобелі представлені екземплярами з чітко вираженим руків'ям.

До найпоширеніших знарядь праці з каменю належать зернотерки, відбійники, а також сокири і тесла з опоки. В

*Печера Вертеба.  
Антропоморфна  
пластика*

*Трипільські ста-  
рожитності в екс-  
позиціях Борцівсь-  
кого краєзнавчого  
музею*



культурному шарі печери зафіксовано 86 цілих і фрагментованих зернотерок.

Привертають увагу вироби з кістки і рогу. До них належать мотики з рогу оленя, масивні молоти з просвердленими отворами. Дрібні вироби представлені лоццями, шпательями, гарпунами, проколками, шилами, голками. З очного стержня рогу оленя виготовлені кинджали. Їхня поверхня добре полірована, з отвором у верхній частині. Серед знахідок значна серія прикрас і амулетів. Це пронизки з трубчастих пташиних кісток, підвіски з мушлі, зубів собаки, лисиці і оленя. Особливо цікаві амулети, вирізані з кістяних пластин, що імітують голову бика з ліровидними рогами.

Відносно добре збереглися вироби з міді. Знайдено 14 трубчастих пронизок, дві сокири і шило.

Результати досліджень свідчать про функціональне призначення печери Вертеба. Люди активно використовували її понад 800 років. Хоча несприятливі умови унеможлилювали тривале освоєння цього місця, проте трипільці збиралися тут багато разів і у великій кількості, можливо, цілим поселенням. Вони зберігали і передавали цю традицію наступним поколінням. Імовірно, що тут знаходився і культовий центр, проводились відповідні обряди і поховання людей.

Під час розкопок у Вертебі виявлено скупчення людських і тваринних кісток. Загальна кількість розрізнених людських скелетних фрагментів складає декілька тисяч. Серед них трапилися і цілі черепи або їхні частини, що належали як мінімум 30 особам.



*Печера Вертеба.  
Зооморфна пластика*





*Печера Вертеба. Вироби із кістки і рогу*

Найбільше заінтригували дослідників сліди загадкових прижиттєвих та посмертних маніпуляцій на семи черепах. П'ять з них належали чоловікам віком від 25 до 40 років, два — молодим жінкам. Чотири черепи без нижніх щелеп лежали майже впритул один до одного у ніші гіпсової стіни печери. Там же знаходився масивний ріг тура. Неподалік містилися ще три черепи та інші людські кістки. Всі вони були вкриті вапняковими відкладеннями. Можливо, це були повторні поховання, здійснені після проведення певних ритуальних дій над померлими.

На черепі одної з жінок виявлено характерні порізи та надруби. Вони лишилися після підрізання зв'язок і сухожиль у місці прикріплення м'язів ший при декапітації — відокремленні голови від тіла.

Незадовго до цього жінка отримала проникаючу травму потилиці. Її було нанесено гострим рублячим знаряддям спереду і зверху по голові жертви, яка, мабуть, стояла на колінах, схилившись вперед. На цьому ж черепі вирізано частину правої тім'яної кістки. Гострі краї отвору свідчать, що кістку видалили ще за життя жінки, але незадовго до її смерті чи невдовзі після загибелі. Відкладення кальцитів на краях зрізу, можливо, приховують сліди загоєння на цій ділянці. Походження цього складного отвору можна пов'язувати з трепанацією черепа або з ритуальними маніпуляціями як от вирізання амулета, взяття трофею тощо.

Інші черепи з Вертеби також мають сліди травм у вигляді округлих отворів, проломлених на потиличних та тім'яних кістках. Вдавнені уламки кістки на краях про-



ломів та відсутність слідів регенерації свідчать про те, що поранення були отримані незадовго до смерті. В одному випадку виявлено ознаки початкових процесів загоєння та септичного ураження кістки. Інший чоловічий череп має слід від удару у вигляді вм'ятини на лобній кістці, але без пошкодження її цілості.

Серйозні черепні травми похованих у Вертебі свідчать про міжгрупові конфлікти або значний рівень міжособистісного насильства у часи Трипілля. Разом з тим, рівень медичних знань та хірургічних навичок у трипільців були достатніми для надання допомоги у випадках важких черепно-мозкових травм, на що вказують трепанаційні отвори. Можливо, у деяких випадках видалення кістки на черепах можуть бути пов'язані з культовими ритуальними діями. Аналогічні сліди вирізання на черепах краківської колекції з Вертеби інтерпретовані поль-

*Печера Вертеба.  
Амулети*



*Печера Вертеба,  
вироби з міді*



ськими дослідниками як свідчення канібалізму.

Сталий мікроклімат вологого і прохолодного середовища Вертеби сприяв хорошему збереженню кісткової тканини. Це дозволило нам провести антропологічні дослідження і зробити аналізи ДНК для семи черепів, а також дієтний аналіз за вмістом у кістках стабільних ізотопів вуглецю і азоту. Але перш за все зразки з черепів Вертеби були датовані радіокарбонним методом в Оксфордській лабораторії,

Великобританія. Для всіх черепів калібровані ультрафільтровані дати АМС знаходяться в інтервалі 3931—3522 cal BC, що відповідає фазам VII—СІ Трипілля.

Як виявилось, люди з Вертеби належали до різних антропологічних типів, притаманних давнім європеоїдам. За будовою черепа нам вдалося з'ясувати, що більшості з них були властиві риси середземноморської



*Черепи з печери Вертеба: черепно-мозкова травма на потиличній кістці чоловіка 25—30 років, сліди регенерації країв отвору відсутні (зліва); травми на черепі жінки 18—22 років (внизу): рубана травма потилиці та можлива трепанація з гострими краями отвору, що вказують на видалення кістки (внизу зліва); сліди підрізання зв'язок і сухожилів у місці прикріплення м'язів ший з метою декапітації (внизу справа)*





людності. У них було помірно широке та середньо високе обличчя з виразним профілем. Решта ж вирізнялася ширшим, нижчим і слабше профільованим лицем, тобто мали ознаки давніх північних європеоїдів.

Більше дізнатися про біологічні витоки людей з печери дозволили генетичні дослідження. Вони проводилися спільно з американськими археогенетиками з університету Гранд Веллі та Гарвардської Медичної Школи.

Аналіз ДНК в цілому підтвердив висновки про антропологічну неоднорідність. У трипільців Вертеби основною є генетична фракція, яка пов'язує їх з найдавнішими землеробами Анатолії — вона становить близько 83 % всього геному. Решта їхнього генетичного спадку припадає на домішки, отримані від племен мисливців і збирачів Західної (14 %) і Східної (3 %) Європи.

Унікальні знахідки черепів у Вертебі, разом з антропологічними матеріалами інших трипільських поховань, спростовують міф про існування у носіїв цієї культури особливого поховального обряду, що не лишає слідів. Фізичний тип і генетичні корені трипільців вже не є загадкою для вчених. Результати комплексних досліджень розвінчують застарілі і новітні «теорії» про місцеві корені трипільців. Вони свідчать про те, що населення Подільської Височини фази ВІІ—СІ Трипільля веде свій родовід від нащадків анатолійських неолітичних фермерів, які поступово просуваючись теренами Південно-Східної Європи, змішувалися з місцевими племенами мисливців і збирачів, що залишило чіткий слід у їхньому геномі.

Таємнича печера Вертеба продовжує ставити перед дослідниками все нові запитання. Попереду нові дослідження, відкриття і гіпотези.



*Антропологічні дослідження черепів біля печери Вертеба проводять І. Потехіна та М. Ліллі*

*Михайло СОХАЦЬКИЙ*  
 Борищівський обласний  
 комунальний краєзнавчий музей  
 Інна ПОТЕХІНА  
 кандидат історичних наук,  
 Інститут археології НАН України

## МАЙСТЕРНЯ ПРАДАВНІХ МЕТАЛУРГІВ НА РІЧЦІ СМОТРИЧ

**Т**рипільський шар на території Старого міста в Кам'янці-Подільському відомий ще з перших археологічних досліджень у місті, проведених Юхимом Сіцінським у першій половині ХХ ст. Планомірні наукові дослідження пам'ятки періоду енеоліту розпочалися за ініціативи міської адміністрації м. Кам'янець-Подільський у 2015 р.

На сьогодні відомо, що трипільські матеріали в Старому місті м. Кам'янець-Подільський представлені трьома горизонтами. Нижній належить до раннього етапу існування культури — середина V тис. до н. е., виявлений Петром Болтанюком. Другий горизонт відноситься до етапу ВІІ — межа V—IV тис. до н. е., досліджували Павло Нечитайло та Євген Левінзон. Третій горизонт належить до етапу СІ петренської групи — перша чверть IV тис. до н. е., досліджував Дмитро Черновол. Проте, виявлені шари на території середньовічного міста збереглися незадовільно. Більшість об'єктів знищено міською забудовою XIV—XIX ст. та сучасністю.



*Кам'янець-Подільський, початок розкопок на пам'ятці*

При дослідженні трипільського шару етапу СІ було виявлено одноповерхову споруду господарського призначення. Ця будівля, як і інші давні об'єкти, збереглася частково, лише можна стверджувати, що її ширина становить 6 м. За всіма ознаками збереглася коротка сторона будівлі в місці входу до неї. Праворуч



від входу, під стіною споруди, знаходилася сміттева яма, заповнена господарськими відходами трипільського часу. Серед сміттєвих відходів було виявлено горілий шар із залишками розбитих ливарних чаш для виплавки міді. Було виявлено понад 40 фрагментів цих чаш, зокрема 16 вінець, інші фрагменти походили від стінок та донець. На кожному з виявлених фрагментів знаходилася оплавлена мідь, що

*Розріз ями, де було виявлено сліди мідного виробництва*

затекла в тріщини, які утворилися при нагріванні чаш та їхньому подальшому розтріскуванні. Окрім оплавленої міді на чашах, в ямі було знайдено три фрагменти виробів — уламок голки, фрагмент дроту прямокутного в перетині, вушко від невідомого виробу, втім, воно подібне до вушка риболовного гачка. Також у горілому шарі ями було знайдено близько двох десятків аморфних фрагментів оплавленої міді, окремі фрагменти були подібні до мідних корольків, що утворюються при виплавці мідної руди. Було також знайдено фрагмент ливарної форми відкритого типу, імовірно для виготовлення

*Кам'янець-Подільський, фрагменти ливарних форм*







*Уламки мідних виробів та дрібні фрагменти оплавленої міді*



*Фрагмент сферичної миски, прикрашеної біхромним розписом*



сокир. Наявність в ямі залишків ливарного виробництва можуть вказувати на призначення цієї споруди — це будівля, в якій відбувалася обробка міді та виготовлення з неї мідних знарядь та прикрас.

На етапі СІ трипільської культури у порівнянні з іншими етапами її розвитку, при розкопках спостерігається збільшення кількості мідних виробів, що в цілому вказує на зростання мідної металургії давнього часу в цей період. Утім, майстерню з обробки міді та ливарні чаші в трипільській культурі за всю історію її вивчення виявлено вперше. Знахідки з цієї ями підтверджують, що трипільські майстри використовували як сировину не тільки уламки мідних виробів, як це вважалося раніше, а й вмiли самi добувати метал з місцевих руд. Значна кількість уламків ливарних чаш може вказувати на великий обсяг

виробництва. На сьогодні виявлена в Кам'янці-Подільському майстерня є єдиною розкопаною спорудою спеціалізованого призначення за всю історію дослідження трипільської культури і в Україні, і за її межами. В інших сусідніх культурах, які були синхронні трипільській, при розкопках було виявлено лише поодинокі фрагменти



ливарних чаш, подібних до знайдених на пам'ятці Кам'янець-Подільський (Старе місто).

Крім мідних знарядь у межах розкопу було виявлено й інші цікаві знахідки, зокрема, фрагменти гральної дошки. Однак, якщо на інших пам'ятках знаходять дошки для гри типу манкала, то в цьому випадку було виявлено дошку до гри типу мехен.

Трипільська кераміка з цієї пам'ятки була прикрашена монохромним та біхромним розписом. Окрім того, було виявлено чимало чорнолощеної кераміки, яка належала до культури Бай-Ретц-Гаяре. Ця балканська культура нині є відомою найзахіднішою культурою, з якою контактувало трипільське населення. Із виробів з кістки було знайдено тонку голку з вушком для нитки, що є також рідкісною знахідкою. В ямі, крім того всього, було виявлено кістки людей, що є досить несподівано, оскільки для трипільської культури в цей час не відомо могильників. Тому кожен фрагмент людської кістки є сенсаційним.

Розкопки на поселенні Кам'янець-Подільський (Старе місто) стали ключовими в дослідженні процесів давньої металургії у племен трипільської культури.

*Дмитро ЧЕРНОВОЛ*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України

*Кам'янець-Подільський, фрагменти вінець посуду культури Бай-Ретц-Гаяре*

## КУРГАН СУРА-ОБА

Річка Мокра Сура тече правобережним степом більше сотні кілометрів і впадає у Дніпро між Кодацьким та Сурським порогами. Місцеві мешканці називають Суру Мокрою лише на болотистих ділянках. Сура — назва іранського походження, на чому одностайно наголошують фахівці-лінгвісти. Але й у тюркських мовах «су» означає «річка». Ураховуючи, що «сура» часто перекладається як «мокрый», назва «Мокра Сура» певною мірою є тавтологією.

Саме на першій терасі лівого берега р. Мокра Сура Дніпровська археологічна експедиція Охоронної археологічної служби України у 2021 р. дослідила високу (7,5 м за даними 2006 р.) могилу — курган, розкопки якої привернули до себе увагу соціальних мереж та засобів масової інформації з усього світу. Матеріали розкопок свідчать про непересічний характер цієї пам'ятки, що заслуговує на власну назву. У тюркських мовах курганом позначають фортецю чи споруду. Але ж до часів, коли Надчорноморський степ потрапив до ареалу розповсюдження тюркомовних племен, досліджений нами курган представляв собою високий пагорб. Для таких па-

*Курган Сура-Оба  
до початку  
досліджень*







*Дослідження  
первинного насипу  
кургану Сура-Оба*

горбів у тюркомовних племен застосовується визначення -тепе, або -оба. На наш погляд, найбільш вдалою назвою для цього кургану якраз буде «Сура-Оба».

Насип знаходився у центрі нового мікрорайону с. Новоолександрівка, Дніпровського району, Дніпропетровської області. Він опинився на пустирі, оточений котеджами, збудованими в останні 20 років. Як завжди буває у таких випадках, пам'ятка зазнала нищівного антропогенного впливу. По його поверхні їздили квадроциклами, узимку катались на санчатах, дехто полюбляв відкоркувати на верхівці пляшку горілчаного, насолоджуючись приемним краєвидом на долину Мокрої Сури та спостерігаючи за літаками, що злітають з міжнародного аеропорту Дніпро. Унаслідок за останні півтора десятиліття курган втратив 1,5 м висоти, на його схили почали звозити будівельне та побутове сміття.

Черговий інфраструктурний проект — будівництво еко-поселення — мав реалізовуватися на схід від пам'ятки, зачіпаючи охоронну зону кургану. Проте, на відміну від попередніх часів, забудовник та інвестор звернулися спочатку до пам'яткоохоронців та археологів. Дослідження врятували курган від стрімкої руйнації, як це буває з об'єктами археоло-



*Основне поховання кургану Сура-Оба, з яким пов'язаний кромлех*



*Поховання ямної культури*



*Сліди часткової муміфікації померлого*

гічної спадщини, розташованими у межах населених пунктів.

Розкопки розпочалися у квітні і тривали більше двох місяців. Розташування кургану Сура-Оба на першій надзаплавній терасі ріки було одним з показників його давнього віку. Тим більше, що у 1989 р. експедиція Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ковальової досліджувала курган доби енеоліту — ранньої бронзової доби на протилежному березі Мокрої Сури. Автор тих розкопок В. Шалобудов приєднався до Дніпровської експедиції.

Методика розкопок великих курганів удосконалювалася упродовж десятиліть, особливо під час будівництва великих меліоративних систем у 1970—1980-ті рр. Досвід кількох генерацій археологів ми намагалися якнайповніше використати під час розкопок. Ми з А. Андросовим мали можливість перевірити усі наші попередні спостереження щодо курганного будівництва.

Курган розкопувався траншеями. Ґрунт знімався поступово, по мірі заглиблення ретельно зачищалися контрольні

профілі. Уже у перші дні стало зрозуміло, що курган побудований у кілька етапів. Про це свідчили чіткі смуги «досипок», що є рисою курганного будівництва доби бронзи. На поверхні деяких досипок траплялися камені і одразу виникло припущення, що вони колись були частиною більшої споруди, можливо, кромлеха. У першому Новоолександрівському кургані 1989 р. найраніше поховання доби енеоліту було оточене саме кромлехом з вертикально встановлених гранітних брил.

І дійсно, наприкінці квітня удалося вийти на верхній край плит кромлеха — кам'яного кільця з вертикальних брил навколо центральної частини насипу. Кожна брила розчищалася вручну. Виявилося, що кромлех складався з майже 70 брил, але частину їх було виламано в давнину. Залишилися стояти 64 плити, деякі з них нахилилися під вагою землі, що заповнювала кромлех зсередини. Діаметр кам'яного кільця складав 18 м.

Простір усередині кромлеха було вирішено розкопати вручну, поділивши його на сектори та залишивши між ними контрольні бровки. І це принесло результат. Виявилось, що першим було влаштоване енеолітичне поховання 27 (номер за польовою документацією). На майданчику давньої денної поверхні навколо нього виявили уламки кераміки квітянського типу з домішкою черепашки у глині, прикрашені відбитками гребінцевого штампу. На південний схід

*Будова насипу та частина кромлеха*







*Поховання з бойовим молотом*

*Ритуальне розфарбування черепа в похованні ямної культури*



від поховання було влаштовано вогнище, а поруч з останнім на мулистий постамент поклали нижню частину стовбура великого дуба. Надалі, над похованням почали зводити напівсферичний насип, тричі досипаючи його. Навколо останнього на давній горизонт встановили плити кромлеха, деінде заглиблюючи їх в

грунт, здебільшого підклинюючи дрібним камінням. Простір між зведеним насипом та вертикальними плитами заповнили дерновими та глиняними блоками та вальцями. Нарешті, уся конструкція після добудови набула форми зрізаного конуса з циліндричним фундаментом з вертикально встановлених кам'яних плит кромлеха. Поверхню насипу було щільно обмазано мулистим ґрунтом.

У похованні було виявлено кістяк людини (чоловіка?) середнього віку і досить тендітної статури, якого супроводжував хлібець вохри. Положення кістяка дозволяє відносити поховання до постмаріупільської / квітянської археологічної культури і датувати його серединою — другою половиною IV тис. до н. е. Поки залишається загадкою, яку роль у давньому суспільстві відігравала ця особистість. Архітектурний шедевр для неї зводився упродовж

тривалого часу і потребував наполегливої праці значної кількості людей.

Зрізано-конічний насип у всій своїй красі простояв недовго. Згодом у центрі круглого майданчика на верхівці першого кургану влаштували поховання людини й перекрили насипом всю конструкцію разом із кромлехом. Так

би мовити «запечатали» енеолітичний комплекс. Принаймні при влаштуванні перших поховань ямної археологічної культури першої половини III тис. до н. е., яка вже відноситься до наступної епохи — раннього бронзового віку, плити кромлеха вже не можна було побачити. Тому при влаштуванні ямних поховань 2 і 18, копачі моголи несподівано наштовхувалися на плити кромлеха.

З ямними похованнями пов'язано подальше зведення Сура-Оби. Загалом їх було досліджено 12, принаймні 9 разів курган добудовували. Вони відрізняються строкатістю та барвистістю поховальних ритуалів. Зокрема у похованнях 3 та 11 були простежені ритуальні розфарбовування черепа, а в похованні 18 узагалі вдалося зафіксувати сліди часткової муміфікації померлого. Поховання 17 супроводжувалося бойовим молотом, тоді як череп померлого був проламаний тупим знаряддям. При розчистці цього поховання в ногах небіжчика було несподівано виявлено скорчений на боці кістяк дитини.

Остання добудова кургану Сура-Оба пов'язана з дев'ятьма похованнями катакомбної культури, але



*Неординарне поховання катакомбної культури*



*Сарматське поховання*



*Археолог  
Д. Тесленко  
за кресленнями*

важко стверджувати з яким саме. Абсолютно унікальним виявилось поховання 7. Після влаштування вхідної шахти та типової для інгульської катакомбної культури камери поховальна конструкція довгий час залишалася відкритою. Поховання було здійснене у незвичний спосіб. У протилежній від входу стінці камери викопали ще одну, невеличку камеру, куди помістили померлого у дуже скорченому стані. Характер розташування кістяка свідчить, що тіло небіжчика було загорнуто у просякнуту розчином вохри ряднину. За його головою поставили керамічний горщик вінцем донизу та посудину з нантронітової маси. Вхід до цієї маленької

камери закрили дерев'яним щитом, який підперли рогом оленя.

Пізніше, без конструктивних змін у насипу, влаштували ще два поховання бабинської та одне — зрубної культури II тис. до н. е. А вже за часів раннього залізного віку на верхівці кургану Сура-Оба поховали свого родича сармати.

З моменту виявлення кромлеха у дослідників та забудовників з'явилася ідея залишити кромлех на місці розкопок і провести заходи з музеєфікації енеолітичного монументального поховального комплексу. Разом з синхронним мегалітичним комплексом першого Новоолександрівського кургану вони утворювали особливий ритуальний ландшафт по обидва береги Мокрої Сури. Відповідні рекомендації надала також Вчена рада Інституту археології НАН України. На момент написання цієї статті ці роботи вже розпочалися.

*Дмитро ТЕСЛЕНКО  
кандидат історичних наук,  
ДП «НДЦ “Охоронна археологічна  
служба України”» ІА НАН України*



## КАРТАМИСЬКИЙ ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМПЛЕКС ДОБИ БРОНЗИ

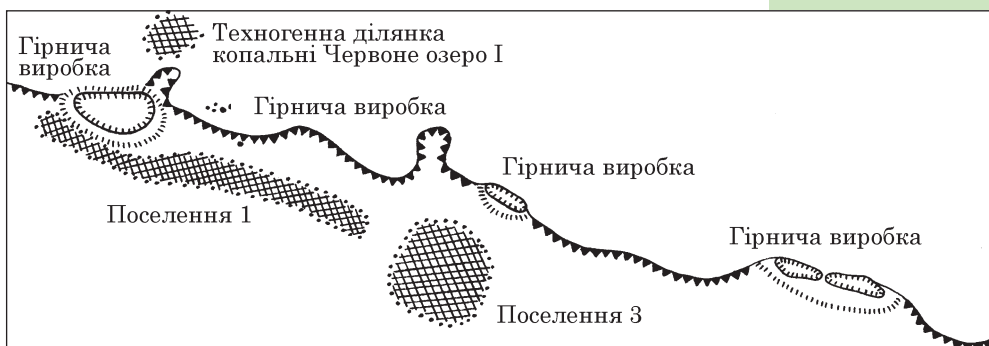
Упродовж 2001—2010 років зусиллями науковців Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ Луганської обл.), Інституту археології Національної академії наук України та Воронежського державного університету Росії проводилися дослідження пам'яток гірничої справи та металургії на Картамиському рудопрояві Донбасу.

Хто були ці рудокопи та ливарники, які в складних геологічних умовах Донецького кряжу добували мідну руду і плавили з неї метал? Яким технологічним рівнем майстерності вони володіли? Адже виробництво металу є найскладнішим і затратним виробництвом минувшини. Воно визначало культурний та технологічний прогрес соціумів праісторії. Що змусило цих засмальцьованих і наскрізь просочених сіро-зеленим пилом людей зупинити видобуток мідних руд.

Картамиський мікрорайон пам'яток гірничої та ливарної справи розташований біля с. Новозванівка Северодонецького району Луганської області. До його складу входять чотири копальні, велика техногенна ділянка зі збагачення мідної руди та два поселення гірників-металургів.

Вражає масштабність відкритих гірничих робіт на трьох виявлених копальнях. Вони стали можли-

*Загальний план Картамиського археологічного мікрорайона*



Копальня Червоне  
озеро I



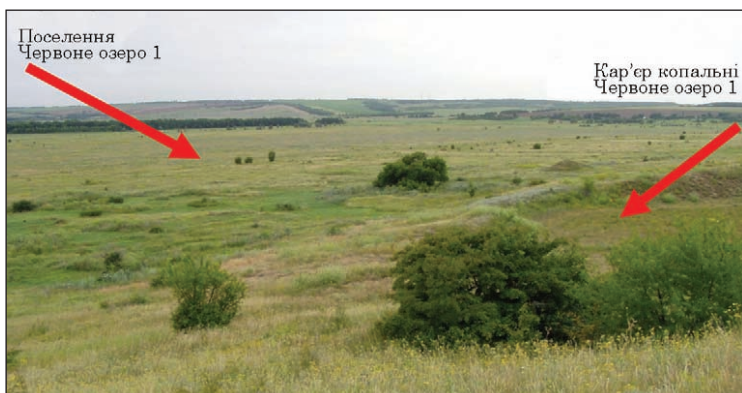
вими завдяки виходу на поверхню покладів мідної руди. Так місткість відкритих виробок коливається від 1600 до 7000 м<sup>3</sup>. Висота ж породних відвалів перевищує 6 м, іноді сягаючи 12 м.

Підземні виробки виявлені на гребені гряди пісковиків. Їх можна було побачити на поверхні за лійчастими западинами діаметром 2—8 м і глибиною до 2 м. Компактність їхнього розташування свідчить про використання рудокопами бронзової доби технології видобутку руди вертикальними шахтними стовбурами. Останні з'єднувалися вентиляційною збіркою з метою циркуляції повітря. В компактності їхнього розташування дослідники також вбачають доцільність, яка пояснюється раціональною організацією праці, коли відпрацьовані порожнини засипали гірською породою з нової виробки.

Глибина вертикальних виробок сягала 5—7 м. З їхньої донної частини відходять горизонтальні й



Копальні Червоне  
озеро II і III



*Копальня Червоне озеро I і поселення Червоне озеро 1*

похилі виробки, що йдуть по пласту мідистого пісковику, де зустрічається мідна руда з підвищеним, стосовно відкритих виробок, вмістом міді.

Сюрпризом розкопок стало виявлення у виробці ствольного типу ніші з похованням рудокопа-гірника. На дні ями, у межах імітованої кам'яної скрині, був скелет людини. Небіжчик лежав скорчено, на лівому боці, головою до сходу. Біля черепа знаходився глиняний горщик, а перед обличчям — ребро тварини. В посудині знаходилася не традиційна для того часного ритуалу їжа чи питво, а шматочки багаті мідної руди (халькозину). Поруч також було ребро тварини — знаряддя праці, які масово представлені на техногенній ділянці неподалік. Тіло рудокопа перекрили потужним кам'яним закладом, на поверхні якого поставили другий керамічний горщик. Поміж камінням виявлено велику кількість кісток тварин. Характер поховального обряду та супроводу свід-



*Міднорудна гряда копальні Червоне озеро IV*





*Шахтний стовбур гірничої виробки*



*Техногенна ділянка збагачення мідної руди*



*Поховання давнього гірника*

чать про належність небіжчика до професійної групи (клану) гірників-металургів зрубної спільноти доби пізньої бронзи. Радіовуглецева дата кісток цієї людини — XVII ст. до н. е.

Узагальнені результати геологічних, геотехнологічних та археологічних досліджень засвідчують досить високий рівень організації добувних робіт на Донецькому кряжі в гірників доби бронзи. Вони враховували конкретні геологічні особливості освоюваного рудопрояву: форму й розміри залягання рудних тіл, характер руди, міцність породи, рельєф поверхні тощо.

Ще одним відкриттям стало виявлення виробничих ділянок, де проходило первинне збагачення мідної руди, а також зафіксований відвал порожньої породи зі щільно подрібненою гірничою масою. Площа відвалу складала кілька десятків квадратних метрів.

На західній околиці мікрорайону, біля копальні відкритого (кар'єрного типу), вдалося дослідити техногенну ділянку. Вона розташована в розпадку ярка, на схилі плато, куди через особли-

вості ландшафту течуть талі та дощові води. Рудознавці використовували їх для здійснення водного збагачення. Для цього в межах цієї виробничої ділянки викопали каналу. Це ще одне свідчення суттєвих досягнень давніх гірників Картамиша — використання водного збагачення для розподілу руди та порожньої породи. Серед знарядь, виявлених на техногенній ділянці, виділяються кам'яні товкачі-розтиральники, плити / платформи для розтирання руди, кістяні сепаратори для розмішування у воді подрібненої руди. Кінцевим продуктом на цьому виробничому об'єкті ставав міднорудний концентрат — сировина для металургійного виробництва.

Беручи до уваги особливості руд Картамиського рудопрояву, а також рівень технологічних можливостей давніх металургів доби бронзи, об'єм міді, виплавленої з місцевих руд міг скласти близько 160 т.

На заході мікрорайону, неподалік копальні відкритого типу, знайшли поселення Червоне озеро 1, де виявили рештки трьох споруд. Будівлі були заглиблені в ґрунт. Їхня площа сягає 40 м<sup>2</sup>. Вхід до будівлі, у формі коридору, знаходився біля південного кута. Стінки котловану укріплені мідистим пісковиком. Поруч будівель знайдені жертвні камені — вівтарі у вигляді великих валунів кварцитового пісковика вагою до 150 кг. Споруди цього поселення функціонували як ливарні майстерні. Їхній інструментарій, а також інші



*Кам'яні гірничі знаряддя з техногенної ділянки*

*Кістяні знаряддя гірничо-збагачувального циклу з техногенної ділянки*





*Давній колодязь  
на поселенні  
Червоне озеро 3*

свідчення виробничої діяльності представляли всі цикли виробництва металу.

Червоне озеро 3 розташоване в центральній частині мікрорайону. Крім слідів виробничої діяльності, ця пам'ятка дала свідчення щодо побутової складової життя гірників-металургів. У його межах виявлено також три споруди. Вони утворюють єдиний житлово-господарський комплекс садибного типу. Особливості архітектури, а також характер виявленого матеріалу, дають підстави вважати, що кожна з будівель мала окреме призначення: житлове, виробниче, культове.

Загалом, матеріали пам'яток Картамишу засвідчують орієнтацію всієї діяльності їхніх мешканців на металовиробництво, з акцентом на видобуток і збагачення мідної руди протягом всієї доби пізньої бронзи, від XVII до XIII—XII ст. до н. е.

Картамиш став найліпше дослідженою пам'яткою гірничої справи на теренах України за доби бронзи. Припинення видобутку тут мідних руд за часом збігається з руйнівною за своєю силою кліматичною, екологічною та демографічною кризою. Пікова сонячна активність, яка визначається дослідниками межею XIII—XII ст. до н. е., призвела до дефіциту водних ресурсів, що фатально збіглося з виснаженням доступних для розробки покладів руд Бахмутсько-Торецької міднорудної улоговини.

*Юрій БРОВЕНДЕР  
доктор історичних наук,  
Східноукраїнський національний  
університет ім. Володимира Даля  
Віталій ОТРОЩЕНКО  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Братченко, С. Н. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Київ: Скіф.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхін, А. Д. 2010. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87—101.

Бунятян, К. П. 2008. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*, 4, с. 26—36.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Київ: ИА НАН України.

Гошко, Т. Ю., Агапов, С. О., Отрощенко, В. В. 2018. *Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи*. Київ: Майдан.

Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Київ: ИА НАН України.

Иванова, С. В. 2001. *Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Друк.

Корохіна, А. В. 2009. До походження бондарихинської культури. *Археологія*, 3, с. 13—18.

Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганськ: Восточноукраинский университет.

Круц, В. О., Чабанюк, В. В., Черновол, В. К. 2004. *Ранок землеробського світу: пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині*. Київ: Техніка.

Крушельницька, Л. 2006. *Культура Ноа на землях України*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Крушельницька, Л., Бандрівський, М. 2012. *Золоті Михалківські скарби*. Львів: Ліга-Прес.

Куштан, Д. П. 2013. *Південь лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи*. Археологічний альманах, 29. Донецьк: Донбас.

Литвиненко, Р. О. 2009. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабіне. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 44—90.

Лисенко, С. Д. 2002. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*, ССXLIV, с. 155—178.

Лысенко, С. С., Лысенко, С. Д. 2014. Некоторые аспекты реконструкции древнего костюма и убранства. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 107—119.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я: (етапи В II—С I)*. Київ: О. Філюк.

- Отрощенко, В. В., 1993. Клейноди зрубного суспільства. *Археологія*, 1, с. 101—109.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В., Тощев, Г. М. (ред.). 2020. *Пологієвський посох (досвід міждисциплінарного вивчення)*. Київ; Запоріжжя: О. Філюк.
- Пашкевич, Г. А. 2000. Земледелие в степи и лесостепи Восточной Европы в неолите — бронзовом веке (палеозотботанические свидетельства). *Stratum plus*, 2, с. 404—418.
- Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ: ІА НАН України.
- Потехіна, І. Д. 2018. Походження трипільців із печери Вертеба у світлі краніології і археогенетики. Магістеріум. *Археологічні студії*, 70, с. 25—33.
- Пустовалов, С. Ж. 1992. *Етніческая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)*. Киев: Наукова думка.
- Рассамакін, Ю. Я. 2004. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. *Археологія*, 2, с. 3—26.
- Телегін, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехіна, І. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона*. Луганск: Шлях.
- Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука — Соленой — Чертомлыка*. Киев; Берлин: О. Філюк.
- Шагіло, Л. О., Хофманн, Р. 2021. Зображуючи Трипільля: поєва та занепад реалістичного стилю. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 198—221.
- Bunajatjan, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem unteren Dneprgebiet*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums, 8. Langenweißbach.
- Gerškovič, Ja. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und der Westküste des Azov'schen Meeres*. Archäologie in Eurasien, 7. Rahden: M. Leidorf.
- Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). 2020. *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books.
- Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: Formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Book.
- Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). 2016. *Trypillia mega-sites and European Prehistory, 4100—3400 BCE*. London: Routledge.
- Pankowski, W. 2017. A Systematic Outline for the Osseous Industries in the North Pontic Palaeometallic Age. *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences*, 1 (4), p. 253—264.
- Radivojević, M. 2015. Inventing metallurgy in Western Eurasia: A look through the microscope lens. *Cambridge Archaeological Journal*, 25 (1), p. 321—338.
- Rascovan, N. et al. 2019. Emergence and spread of basal lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic decline. *Cell*, 176, p. 295—305.
- Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die Nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. Chr.* Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.
- Szmyt, M. 2010. *Between West and East: People of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC*. Baltic-Pontic Studies, 8. Poznan: UAM.

ДОБА  
РАННЬОГО  
ЗАЛІЗА

---

ВІД КИММЕРІЙЦІВ ДО САРМАТІВ





---

## СЛІДАМИ ПЕРШИХ КОЧОВИКІВ ТА ЇХНІХ ОСІЛИХ СУСІДІВ

---

**Д**оба раннього заліза (I тис. до н. е. — V ст. н. е.) була важливою віхою в історії народів Європи. Саме тоді почалася перша «глобалізація» в межах Євразії — племена степу, які перейшли до кочування, були медіаторами культурних контактів уздовж пояса степів, а елліни, що з'явилися на півдні сучасної України у другій половині VII ст. до н. е. принесли передові відкриття античної цивілізації місцевим варварам та розповіли про них сучасникам та нащадкам. Цю динаміку підсилювали контакти з племенами лісової зони, фракійцями та германцями Центральної Європи.

Осілі та кочові племена доби раннього заліза залишили помітний слід у світовій історії. Їх перебування на теренах сучасної України, контакти з місцевими племенами протягом останніх століть привертають значну увагу. Роки Незалежності принесли багато важливих відкриттів, про які мова піде у розділі. У цій статті хотілося б продемонструвати широкому колу читачів масштабність археологічних досліджень пам'яток доби раннього заліза (понад 363 об'єкти) у різних економічних умовах упродовж останніх тридцяти років.

На *початку доби раннього заліза* на території сучасної України мешкали представники декількох етнокультурних масивів: лісостепові осілі землероби — нащадки місцевої людності доби фінальної бронзи, племена лісової зони (прабалти), іраномовні номади у Степу та частково Лісостепу. В контактні зони потрапляли групи племен із сусідніх територій (Тава-Голігради, поморська та лужицька культури). Археологічні культури Закарпаття та Криму мали свою специфіку (куштановицька та кизил-кобинська культури), а у Бесарабії проживали фракійські племена.

У Лісостепу нащадки місцевих племен доби фінальної бронзи залишили городища та поселення



*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нариси розділу*

чорноліської культури. На Дністрі А. Гуцал проводив розкопки найбільшого (площа понад 100 га) городища того часу — Рудковецького. Укріплення загинуло внаслідок ворожого нападу, який чітко фіксується завдяки слідам потужної пожежі та знахідкам численних наконечників стріл кінця передскіфського часу. Крім того, роботи на пам'ятках цієї культури проводились у Каневі (Л. Циндровська), Києві на території Києво-Печерської Лаври (С. Тараненко, В. Івакін), Єриствіці II (Ю. Башкатов). М. Дараган продовжила дослідження епонімного Жаботинського поселення, де було виявлено рів, призначення якого ще потребує уточнення. С. Скорий дослідив знаковий курган 524 біля с. Жаботин, який був частково розкопаний на початку ХХ ст.

На Волині проведені розкопки пам'яток могилянської групи, носії якої також генетично пов'язані з місцевими племенами доби фінальної бронзи (групи зольників біля Нетішина, Острога (Я. Гершкович, О. Позіховський).

У Прикарпатті добре відомі городища культури Гава-Голігради, основний ареал якої — Трансиль-



ванія та сучасна Угорщина. Ю. Малеев проводив дослідження городища Лисичники, де виявлено святилище та яскраві зразки дрібної глиняної зооморфної пластики. Пам'ятки цієї культури також досліджені поблизу Мамаївців та Заліщиків (С. Пивоваров, О. Дерех).

У передгірському Криму Е. Кравченко проводила розкопки однієї з базових пам'яток кизил-кобинської культури, яку дослідники пов'язують з таврами — поселення Уч-Баш біля гирла річки Чорна на території Севастопольської міської ради. Було виявлено залізобробну майстерню, яка працювала на місцевій руді, а також сліди нападу кочовиків біля середини VIII ст. до н. е.

Відкриття чекало на археологів на чолі з І. Бруяко при дослідженні городища Картал біля с. Орлівка у пониззі Дунаю. Було виявлено унікальне для території України поселення та некрополь середньогальштатського часу, етнокультурна належність якого досі лишається не розкритою. Передбачається, що ця група населення могла сформуватися на місцевій фракійській чи фрако-іллірійській основі за участі вихідців із Центральної Європи (приальпійська східна та південно-східна області).

У Степу й Лісостепу було розкопано кілька поховань чорногорівської та новочеркаської груп пам'яток. Останніх деякі дослідники співвідносять з історичними кімерійцями.



*Дослідження кургану 524 біля с. Жаботин, Черкащина. Розкопки С. Скорого, Р. Зимовця, В. Окатенка, 2019 р.*



*Кістяна пластинка від саркофага з кургану Близнюк 2 на південній околиці Дніпра. Дослідження та фото В. Ромашка*



*Кам'яна стела з кургану біля с. Васине, фото І. Козир*

Величезну увагу дослідників традиційно було прикуто до *скіфського періоду*. Масштабні новобудовні роботи у Степу по інерції продовжувалися у перші роки Незалежності. Було розкопано визначні поховання скіфської аристократії у курганах Мала Лепетиха (Г. Євдокимов) та Соболева Могила (Б. Мозолевський). Розкопки продовжувалися й у степовому Криму (Філатівка, Оріхівка, Дальне, Лугове тощо — В. Колотухін, С. Колтухов), де створювалися зрошувальні системи.

Важливу інформацію було отримано при довивченні скіфського царського кургану Олександрополь у рамках Україно-Американського скіфського курганно-проекту під керівництвом С. Поліна. Тривали роботи Покровської експедиції (керівник С. Полін), яка досліджує кургани, що потрапляють у зону кар'єрів цього гірничо-збагачувального комбінату. В. Ромашко на південній околиці м. Дніпро дослідив скіфський аристократичний курган Близнюк 2, у якому було виявлено кістяні розкішно орнаментовані деталі оздоблення дерев'яного саркофагу еллінської роботи. Безперервно досі продовжуються роботи під керівництвом С. Андрух та Г. Тоцева на некрополі Мамай-Гора. У 2019 р. дослідникам пощастило виявити аристократичне поховання номада середини VI ст. до н. е., яке має важливе значення для розуміння буремних подій того часу у Східній та Центральній Європі. На відомому Кам'янському городищі у м. Кам'янка-Дніпровська продовжувала роботу експедиція на чолі з Н. Гаврилюк.

На Кіровоградщині І. Козир було знайдено кам'яну антропоморфну стелу на місці її встановлення у наземній дерев'яній гробниці поблизу с. Васине. Ю. Болтрик провів довивчення Мельгуновського кургану, з якого і почалася

скіфська археологія у 1763 р. Дослідження дозволили реконструювати послідовність створення цього складного поховального комплексу. Кількарічні роботи у цьому регіоні проводила експедиція на чолі зі С. Скорим (Богданівка).

Активні дослідження тривали у Лісостепу, де мешкали землероби — нащадки племен передскіфського часу та групи номадів, які декількома хвилями потрапляли до регіону та встановлювали контроль над осілим населенням.

Наймасштабніші роботи проводились у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Безперервно розкопки тривали на Більському городищі на Полтавщині, про які йтиметься в окремому нарисі. Багаторічні дослідження П. Гавриша зробили Книшівське городище поблизу Гадяча одним з найкраще вивчених серед синхронних пам'яток. Шари та окремі поховання скіфського часу були виявлені при дослідженнях у Полтаві (О. Супруненко, Ю. Пуголовок). Декілька курганів розкопав А. Гейко в некрополях поблизу Малого Тростянця та Судіївки. Фактично суцільне обстеження околиць Диканьки провів А. Щербань, виявивши понад 20 поселень з характерними зольними насипами та кілька курганних могильників.

У Посуллі у перші роки Незалежності активні роботи проводила експедиція на чолі з Ю. Болтри-



*«Скіфія. Царство Курганів». Фільм від Wild Fox на ютуб-каналі*



*Ширяївське городище на Сеймі. Дослідження Д. Карвайка, фото О. Короти*





*Розріз оборонних споруд Циркунівського городища на околиці Харкова. Дослідження і фото К. Пеляшенка та О. Крютченка*

*Глиняна модель сідла та фігурна ліпна посудина з Циркунівського городища. Дослідження та фото К. Пеляшенка*



ком (Басівське, Глинське, Свиридівське городища). Пізніше, після значної перерви, роботи на Сумщині відновилися завдяки дослідженням Д. Каравайка, який провів майже суцільне обстеження Путивльського Посейм'я та очолює планомірні розкопки опорної для регіону пам'ятки — Ширяївського городища. Масштабні розвідки у регіоні також провів Д. Гречко, приділивши особливу увагу скупченню укріплень біля переправи через Ворсклу поблизу сучасної Охтирки та неподалік Сум. Активні роботи на території Придніпровського терасового Лісостепу близько Переяслава проводив М. Роздобудько.

На Харківщині традиційно активно пам'ятки скіфського часу досліджували вчені та випускники Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Широкими площами розкопували городища в ур. Городище (Ю. Буйнов), Циркуни (К. Пеляшенко), Мохнач, Водяне, Коробові Хутори (В. Колода). Кургани з похованнями учасників походів до Передньої Азії у VII ст. до н. е. було досліджено у Караванській і Дуншовській групах Люботинського могильника. Дві курганні групи аристократичного некрополя напівкочовиків IV ст. до н. е. дослідили О. Бандуровський та Ю. Буйнов поблизу

с. Старий Мерчик. Поховання власне степовиків, які проникали у регіон у V—IV ст. до н. е., досліджені у Гришківському могильнику (Д. Гречко), біля с. Липковатівка та в Турецькій могилі й курганній групі «Циркуни-дачі» на північній околиці Харкова (В. Окатенко).

У Дніпровському лісостеповому Правобережжі наймасштабніші роботи під керівництвом С. Бессонової було проведено на Мотронинському городищі та його курганному некрополі поблизу Чигирина. В останні роки роботи на городищі та могильнику продовжив О. Могилов. Видатні кургани скіфської аристократії у Скіфській Могилі поблизу Мотронинського городища та Великому Рижанівському кургані розкопані в рамках Україно-польського проєкту (керівники С. Скорий, Я. Хохоровський). Поблизу с. Нетеребка С. Бессонова дослідила поховання жінки високого соціального рангу IV ст. до н. е. Роботи Ю. Болтрика на Трахтемирівському городищі виявили сліди штурму городища номадами, після якого життя на ньому завмерло. Е. Кравченко дослідила в'їзд на Хотівське городище на південній околиці Києва, де також було зафіксовано сліди бойових дій та пожежу на оборонних спорудах. Роз-

*Дослідження Турецької Могилі у Харкові. Розкопки та фото В. Окатенка*







*Бічна гробниця кургану Скіфська Могила поблизу Мотронинського городища. Розкопки С. Скорого та Я. Хохоровського, 2001—2003 рр.*

відки та розкопки проводилися поблизу Тараші під керівництвом С. Бессонової та В. Романюка.

Важливе значення для охорони та дослідження пам'яток скіфського часу Лісостепу, і не тільки, мало створення в травні 2001 р. Охоронної археологічної служби України, що почала активно працювати з 2002 р. Було проведено тисячі експертиз земельних ділянок, у результаті яких було виявлено сотні нових пам'яток. Зусиллями співробітників Служби були проведені широкомасштабні розкопки поселень та курганів доби раннього заліза: Матяшів Яр 2, 3 й Кут у Посуллі (Г. Жаров, Р. Терпиловський), Єристівка (Ю. Башкатов), Бучак (Ю. Болтрик), Коцївка (С. Лисенко), Новоселівка, Пісочин-Мобіль, Саржин Яр (І. Шрамко), Покровська Багачка (О. Супруненко) та багато інших об'єктів археологічної спадщини. Вкрай негативні наслідки мала відміна археологічної експертизи земельних ділянок у червні 2011 р.

На території Поділля масштабні розкопки на чолі з Ю. Болтриком спільно з Університетом ім. А. Міцкевича (м. Познань) проведені на Северинівському городищі. Довивчення кургану Кладо-



ва Могила (Б. Сало) дозволило отримати інформацію про поховальні споруди скіфського часу цього недостатньо вивченого регіону. Розвідки на Вінничині проводив О. Шелехань.

Майже безперервно на Західному Поділлі експедиція на чолі з А. Гуцалом вивчала кургани західноподільської групи пам'яток скіфського часу (Спасівка, Іванківці, Теклівка, Шутнівці, Малинівці, Колодіївка, Купин). Яскраві комплекси ранньоскіфського часу виявив М. Бандрівський поблизу Коцюбинчиків і Швайківців.

У Поліссі українські дослідники вивчали пам'ятки милоградської культури: Ходосівка (І. Готун), Березівка (С. Лисенко), Ратнів 2 (С. Теліженко), Яцковичі (О. Тарабукін), Дібровне, Новоселівка 3, Звеничів, Олександрівка 2, Івашківка (Г. Жаров). Масштабні роботи на Київщині провів С. Лисенко (Малополовецьке 3, Кошіївка, Березівка). Матеріали підгірцівської групи пам'яток було виявлено при дослідженнях на території Києво-Печерської Лаври та при охоронних дослідженнях у м. Київ (В. Івакін, С. Тараненко та ін.).

Городища юхнівської культури активно досліджував Д. Каравайко у Новгород-Сіверському Поліссі (Бужанка I, Киселівка II, Західне Юхнівське городище, Пісочний Рів). Унікальний курган з рівчаком виявлено й вивчено на території городища Киселівка II.

При дослідженні городища Картал у пониззі Дунаю І. Брюяко виявив культурні шари, які можна пов'язувати з перебуванням у регіоні гетів, фракійських племен, відомих за згадками в античних джерелах.

*Поховання на городищі юхнівської культури Киселівка II на Десні. Розкопки Д. Каравайка*





Ліпний горщик юхнівської культури з городища Киселівка II на Десні. Розкопки Д. Каравайка

На території Волині досліджено пам'ятки лужицької (Зимне, О. Златогорський) та поморської культур (Острозький район, розвідки А. Бардецького), Шацьк (С. Демедюк), Заставне (циста з поховальними урнами першого етапу розселення племен цієї культури (Д. Павлів), основний ареал яких розташовується на території сучасної Польщі.

На Львівщині дослідження пам'яток скіфського часу проводилися спорадично (Винники — Н. Білас; Гончарівка — В. Ільчишин; Ставчани — А. Гавінський). Єдиним винятком є комплексне дослідження басейну р. Вишня спільно з польськими колегами (керівники проекту О. Осаульчук, С. Чопек). У Закарпатті матеріали куштанови-

цької культури виявив О. Дзембас у ході розкопок Невицького замку.

Основну увагу серед об'єктів *сарматського періоду* (II ст. до н. е. — V ст. н. е.) до окупації Криму привертали пам'ятки Кримської Скіфії. Дослідження некрополя пізньоскіфського Усть-Альминського городища принесли відкриття аристократичних поховань з багатим інвентарем (О. Пуздровський). Розкопки у столиці пізньоскіфського царства — Неаполі Скіфському у межах сучасного Сімферополя продовжив Ю. Зайцев. Вивчали пізньоскіфські некрополі біля сіл Левадки та Опушки (І. Храпунов, С. Мульд), а також пізньоскіфські шари на території херсонських укріплень у Північно-Західному Криму: Беляус, Кульчук, Калос Лімен та ін. (С. Ланцов, В. Кутайсов).

Із 2011 р. були поновлені активні дослідження пізньоскіфських пам'яток Низового Дніпра в межах Херсонської області. Масштабні роботи на некрополі Червоний Маяк проводить Пізньоскіфська експедиція на чолі з О. Симоненком. У 2014—2015 роках ця експедиція досліджувала городище біля с. Львове. Розкопки Консулівського городища біля с. Респуб-



*Сторожівський курганний могильник, гончарний посуд і прикраси. Розкопки О. Коваленко*

ліканець із 2014 р. проводить українсько-польська експедиція (М. Матера, Н. Гаврилюк).

З нововиявлених сарматських поховань можна відзначити могилу представника вищої знаті у кургані біля с. Весняне поблизу Миколаєва (О. Симоненко), комплекс біля с. Миколаївка Дніпропетровської обл. з двома бронзовими казанами (З. Маріна). Пізньосарматський некрополь досліджувала О. Коваленко біля с. Сторожове на р. Коломак. У Криму на пізньосарматському некрополі Нейзац із 1996 р. І. Храпунов дослідив 492 поховання.

З оптимізмом можна зазначити, що чітко помітна позитивна динаміка у дослідженні пам'яток доби раннього заліза як у кількісному, так і в якісному значенні. Це дозволяє з впевненістю дивитись у майбутнє, не забуваючи при цьому докладати максимум зусиль для збереження, дослідження та популяризації нашої археологічної спадщини!

*Денис ГРЕЧКО  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

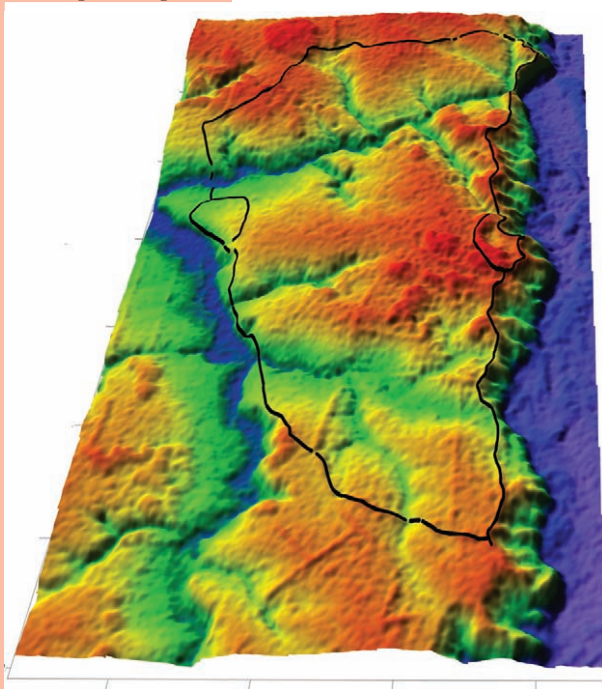


## БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ЗАГАДКОВЕ МІСТО ГЕЛОН ГЕРОДОТА

**Б**ільське городище — унікальна пам'ятка вітчизняної та світової археології, одне з найбільших городищ Європи доби раннього залізного віку, розташоване на території трьох районів (Котелевського, Зінківського, Охтирського) та двох областей (Полтавської і Сумської) України. Воно є не відокремленим об'єктом, а комплексом, що складається з кількох частин: Західного, Східного та Куземинського укріплень, які входили в єдину систему Великого Більського городища.

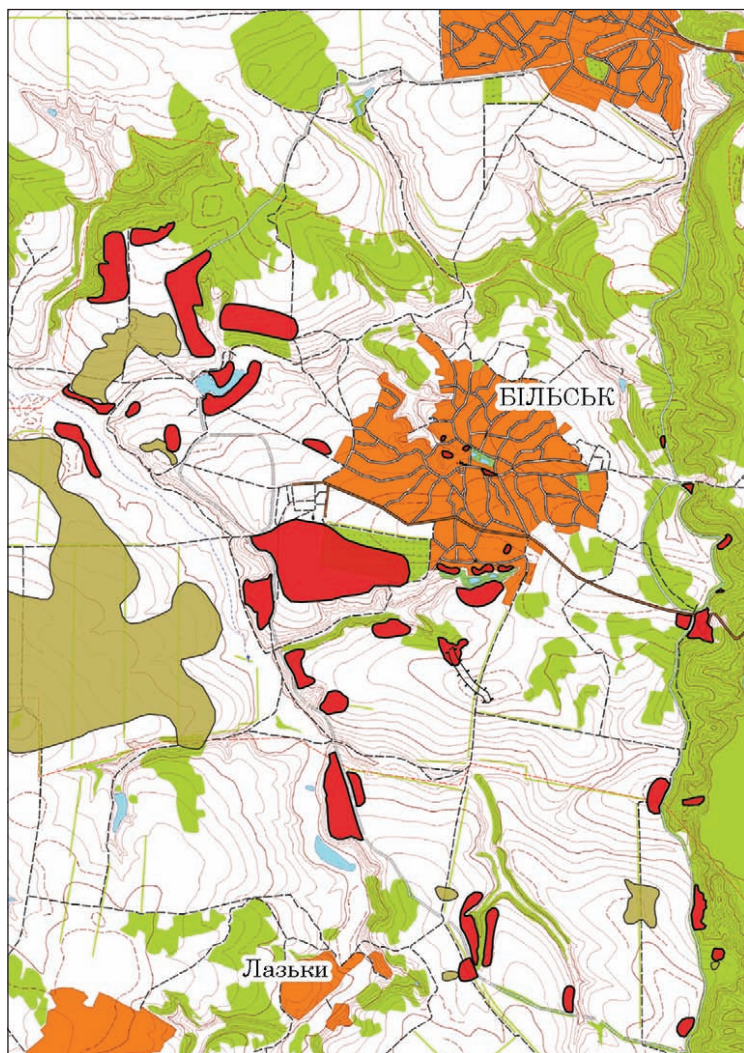
Крім того, поруч з ним локалізуються численні неукріплені поселення та курганні некрополі. Площа пам'ятки становить понад 5000 га, загальна довжина земляних валів з дерев'яною огорожею по його гребню — 37 км.

*Більське городище — 3D-рельєф.  
Автор О. Коротя*



Більське городище у VII—IV ст. до н. е. було значним політичним, економічним і культурним центром, який відігравав важливу роль в історії населення Східної Європи. Це городище може заслужено претендувати на роль одного з головних «чудес» давньої історії України.

Місце розташування Більського городища — не випадкове. Воно побудоване на перехресті важливих торговельних шляхів, які проходили від античних міст-держав Північного Причорномор'я та



*Більське городище.  
Автор О. Шапорда*

скіфських кочовищ до глибин Лісостепу. Цю пам'ятку вчені ототожнюють з містом Гелон, яку згадує і частково описує давньогрецький історик Геродот у його всесвітньовідомій «Історії». Взагалі, Геродот згадує всього кілька «варварських» міст у Європі (наприклад, Хойнебург-Пірена біля витоків Дунаю) і одне з них розташоване на Полтавщині!

Починаючи з XVIII—XIX ст. укріплення привертає до себе увагу вчених. Опанас Шафонський, Олексій Бобринський та інші дослідники були вражені розмірами городища та шукали пояснення



*Західне укріплення з висоти пташиного польоту*

продовжує його донька, Ірина Шрамко. Її дослідження останніх років принесли декілька сенсаційних відкриттів, пов'язаних із аристократичними похованнями VI ст. до н. е.

Значний внесок у дослідження Більська зробила експедиція Центру охорони та дослідження пам'яток археології Полтавської облдержадміністрації під керівництвом Олександра Супруненка та Ірини Кулатової. Розкопки Перещепинського могильника «подарували» декілька непересічних комплексів, в яких були знайдені яскраві престижні речі V—IV ст. до н. е.

*Вали Великого укріплення*



Зі здобуттям Україною Незалежності відкрились широкі можливості міжнародної наукової співпраці. У 1992 р. до розкопок Більська приступає спільна Українсько-Німецька експедиція Інституту археології НАН України (керівники — Рената Ролле та в різні роки В'ячеслав Мурзін, Євген Черненко, Сергій Махортих). Дослідження тривали 15 років. Основні роботи були зосереджені на території Великого Більського городища, де вивчалися поселення в уро-

виникненню цього «гіганта», але дореволюційні роботи обмежилися лише розкопками Василя Городцова на початку XX ст.

Системні дослідження Більська розпочала у 1958 р. експедиція Харківського університету під керівництвом Бориса Шрамка — видатного дослідника Більського городища. Роботи університету сьогодні активно



чищах Царина Могила і Лісовий Кут, а також — у зоні розташування курганних могильників в урочищах Перещепине і Марченки. Більшість досліджених поховань належало військовій аристократії VII—V ст. до н. е. Воїнів в останній шлях супроводжувала зброя, пластинчасті панцирі, вуздечки бойових коней, еллінський та місцевий посуд, в тому числі, дерев'яні чаші з золотими обкладками.

Із 2002 р. завдяки підтримці Німецького науково-дослідного товариства до роботи на Більську долучилися фахівці Інституту геофізики НАН України та компанії «Eastern Atlas» (Берлін). Археогеофізичні дослідження допомогли знайти рештки курганів зі зруйнованими насипами. Виявилось, що у некрополях Більського городища було декілька величезних курганів діаметром 60—70 м, і навіть близько 100 м. Поховання в них належали найвищому соціальному прошарку місцевого суспільства скіфського часу. Важливість отриманих даних полягає в тому, що вони не тільки підтверджують масштабність самого Більського городища, але й свідчать про наявність в його окрузі так званих царських курганів. Матеріали з могильників вказують на



*Поховання воїнів Перещепинського некрополя. Дослідження і фото О. Супруненка й І. Кулатової*



*Золотий перстень, антична сільниця, ліпна мисочка, золоте та пастове намисто. Перещепинський некрополь. Розкопки І. Кулатової*



існування значної соціальної стратифікації серед населення, яке проживало на досліджуваній території.

Важливим результатом геофізичних досліджень стало також відкриття на території Західного укріплення численних селітроварних печей одного з потужних центрів селітроваріння Лівобережної України у XVII—XVIII ст.

Слід згадати й унікальні жертovníки зі слідами людських жертвоприношень, відкриті під зольниками в урочищі Царина Могила. Частина черепів, за визначенням О. Козак, має сліди відрубання голови та скальпування. Поруч із ними виявлено рештки косторізної майстерні та ковальського горна V ст. до н. е.

*Могильник Перещепине: залізний меч, кістяна застібка сагайдака, бронзові наконечники стріл та золоті обкладки дерев'яних чаш. Розкопки й фото С. Махортих*



У 2005 р. було створено історико-культурний заповідник «Більськ», який почав координувати проведення досліджень на пам'ятці, зокрема георадарною зйомкою ділянок некрополів та поселень, а також аерофотозйомкою квадрокоптером. Всі виявлені та вже відомі раніше об'єкти локалізовані на деталізованому електронному плані.

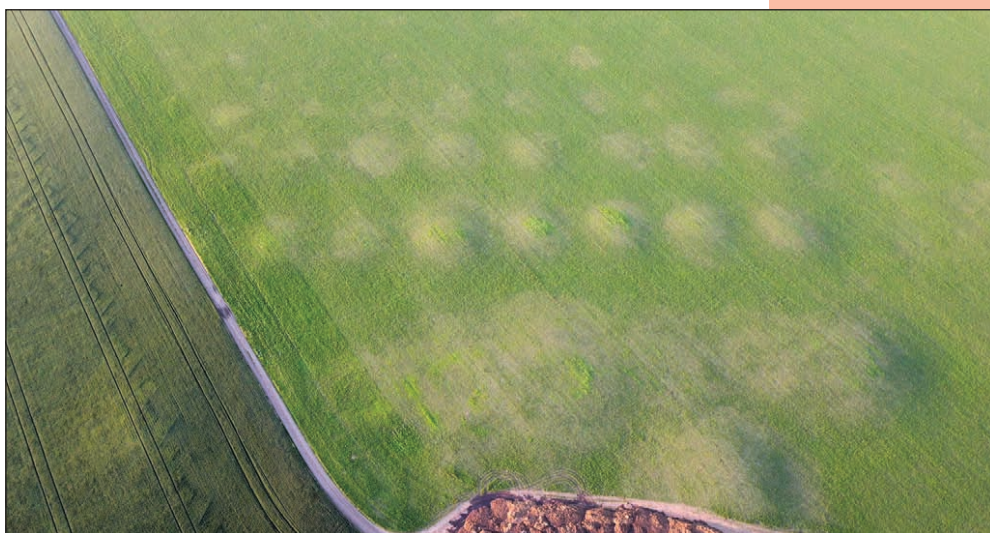


*Жертовник у зольнику 3 в ур. Царина Могила. Розкопки й фото В. Білозора*

Із 2014 р. до досліджень археологічного комплексу приєдналася Більська експедиція ІА НАН України під керівництвом Дениса Гречка. Розкопки довели, що Куземинське укріплення було побудоване й існує у скіфський час. Однак ця пам'ятка не є городищем і, тим більше, вона не відігравала ролі порту Більського городища, як передбачали деякі науковці раніше. Вал Куземинського укріплення є додатковою фортифікаційною спорудою єдиного оборонного комплексу, розташованого на зручному підйомі з боку заплави р. Ворскли.

Завдяки розкопкам захисних споруд, які були побудовані на території існуючого на той час поселення в урочищі Царина Могила, було встановлено, що цю ділянку та, можливо, всю систему оборони було створено у стислі строки (декілька років) у

*Кургани в ур. Ско-робір. Фото О. Крютченка*







Глиняний ліпний черпак. Розкопки Д. Гречка. Фото О. Дорошенко

Херсонеський глечик. Розкопки Д. Гречка. Фото В. Котенко



другій половині VI ст. до н. е. Можна припустити, що поява нової політичної влади, яка була в руках номадів чи напівномадів (гелони?) у регіоні, була запорукою успіху будівництва Більського городища, центрального місця племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Подібна реконструкція не протирічить версії, що Більське городище — це місто Гелон, про яке писав Геродот. До приходу нової хвилі номадів до Північного Причорномор'я в останній чверті VI ст. до н. е. племінні

об'єднання кочовиків східноєвропейського Лісостепу, які підпорядкували місцеве осіле населення, були незалежною силою в регіоні.

Одним із найзагадковіших лишається період існування городища у V—IV ст. до н. е. На початку XX ст. Василь Городцов відзначив наявність у середній частині городища залишків валу. Дотепер вчені не були схильні вважати його насипаним у ранньому залізному віці та припускали, що це — рештки межового валу між Московською державою та Річчю Посполитою. Новітні ж дослідження дозволяють

стверджувати, що вал був створений у другій половині V ст. до н. е. Це було відображенням істотних змін, які відбулися в той час: на території Західного укріплення та на поселенні в урочищі Лісовий Кут зникають ознаки проживання будь-якого населення. Основним місцем перебування осілого населення стало Східне укріплення, яке впродовж наступного століття пережило свій розквіт. Таким чином, можна говорити про початок нового етапу в розвитку Більського городища, яке в цей період, хоч і зменшилося у розмірах, але здобуло певні риси міста (елементи планування, ремісничий квартал, некрополі, розташовані за стінами).



*Дослідження  
Д. Гречка  
в ур. Барвінкова  
Гора. Фото  
О. Короті*

Більська експедиція ІА НАН України проводила також розкопки курганів в урочищах Осняги, Скоробір та некрополя Б. Поховання Скоробору супроводжували предмети озброєння, кінської зброї та типовий для місцевого населення керамічний посуд. Особливу увагу привертає глечик, виготовлений у Херсонесі Таврійському та виявлений у некрополі Б. Він датується не пізніше середини IV ст. до н. е. Про спеціальний херсонеський імпорт керамічної продукції в першій половині цього століття мова йти не може. Ймовірно, знахідки потрапили у Лісостеп за інших, ніж обмін або торгівля, обставин. Можна висловити припущення, що скіфів і Таврику в другій чверті IV ст. до н. е. пов'язує знаменна подія — використання Левконом I скіфських загонів під час облоги Феодосії, яка була підкорена в другій половині 370-х — першій половині 360-х років до н. е. Ми не можемо виключати, що воїн з Більського городища (міста Гелону?) міг брати участь у військових діях поблизу Феодосії.

Довгий час на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя не було відомо ґрунтових (без курганів) могильників скіфського часу. Розкопками 2018—2020 рр. на Барвінковій Горі (відкрита галявина за зовнішнім валом городища з чудовою панорамою на заплаву р. Ворскли) такий могильник був відкритий. Небіжчиків було орієнтовано головами на захід, що не було характерним для мешканців Більського городища. Антропологічні визначення О. Козак свідчать про те, що більшість поховань належа-



*Підбійна могила дитини-скіфа і дитяче поховання з намистою. Розкопки й фото Д. Гречка*



*Намистина. Розкопки Д. Гречка, фото О. Дорошенко*

ла жінкам і дітям. До особливостей ґрунтового могильника належать поховання в підбоях та катакомбах, коли в одній зі стін поховальної ями розташовували спеціально викопану камеру для померлого, яку можна порівняти зі своєрідною печерою. Цей тип поховальної споруди є характерним для скіфів Північного Причорномор'я та добре відомий у їхніх некрополях на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та інших областей півдня України. Відкриття цього скіфського некрополя під стінами Більського городища докорінно змінює наші уявлення про історію регіону в V—IV ст. до н. е. та свідчить про те, що в той час племена лівобережного Лісостепу

були частиною північнопричорноморської Скіфії.

У 2015 р. роботи на Більську міжнародної команди вчених з України, США та Австрії підтримало Національне географічне товариство (США). Ізотопні дослідження кісткових решток дозволили реконструювати раціон харчування мешканців Більська. Його основу складали продукти тваринництва та сільськогосподарські зернові культури, насамперед просо. Також було визначено досить низьку мобільність місцевого населення, яке переважно вело малорухомий спосіб життя. Це різко контрастує з хрестоматійними описами скіфських пастухів у наявних письмових джерелах.

Дослідження Більського городища тривають і щороку приносять нові відкриття, а використання нових методів досліджень дозволяють по-новому поглянути на, здавалося б, уже відомі сторінки історії племен доби раннього заліза на території сучасної України.

*Сергій МАХОРТИХ*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України

*Денис ГРЕЧКО*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України



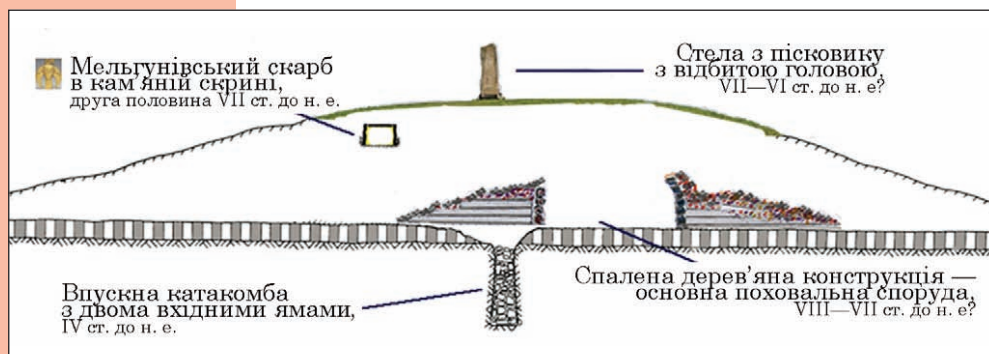
## ЛИТА МОГИЛА. ХТО ВЛАШТУВАВ НАЙБІЛЬШЕ ПОХОВАЛЬНЕ ВОГНИЩЕ?

**Л**иту Могилу, більш відому як Мельгунівський курган, розкопали 258 років тому. І це були перші задокументовані археологічні роботи в Російській імперії. Потім її розкопували ще тричі, востаннє влітку 2019 р., тоді місце, де колись був насип кургану, дослідила експедиція Інституту археології НАН України, під керівництвом автора цього нарису.

Історія досліджень Литої Могили давня і щільно пов'язана з подіями двору Російської імперії. За рік до розкопок кургану (17 липня 1762 р.) було вбито онука Петра I, уродженого гольштейн-готторпського герцога Карла-Петера-Ульріха, який під іменем Петра III півроку правив Російською імперією. Це сталося в його палаці в Ропші, під Петергофом, а царевбивцею був брат коханця його дружини, ангальт-цербстської принцеси Софії-Фрідеріки-Августини. Внаслідок цього заклоту вона зійшла на трон Імперії та під ім'ям Катерини II царювала 34 роки.

*Карта розташування Литої Могили та сусіднього Чорноліського городища*





*Схема хронологічних горизонтів Литої Могили*

Вірність поваленому імператору зберіг його ад'ютант, генерал-поручик Олексій Петрович Мельгунов. За це він заплатив ув'язненням і немилістю Катерини II. Мельгунова вислали подалі від столиці, на землі Війська Запорізького, до Бугогардівської паланки, де вже сім років, як звели фортецю Святої Єлисавети (сучасний Кропивницький). Але незабаром імператриця знову запросила його на службу і в 1764 р. призначила генерал-губернатором Новоросійської губернії, якою він керував десять років. Що ж сталося, чому царедворець так стрімко вийшов з опали?

Справа в тому, що сорокарічний Мельгунов проявив себе вмiлим і обiзнаним адмiнiстратором, ще й iнiцiював розкопки великого кургану поруч з урочищем Кучерові Буераки на Чорному Шляху, результати яких вправно використав. Згодом золоті і срібні речі з кургану, а це була Лита Могила, разом з донесенням про розкопки він відвіз до Петербургу показувати їх Катерині II. Схоже, що імператриці, прихильниці просвітництва та великій шанувальниці античності, знахідки сподобалися. Мельгунов одержав нову посаду, а члену Російської Академії наук Герарду Фридриху (Федору Івановичу) Міллеру, іменним указом імператриця повеліла комплекс речей з Литої Могили описати. Так, те що згодом стали називати «Мельгунівський скарб» потрапило до рук академіка Міллера. Одному з академічних художників він наказав змалювати найцікавіші речі. В середині XIX ст. речі і малюнки з Кунсткамери були долучені до колекції Ермітажу, де останні були згублені.

Власне **перші** розкопки кургану були розпочаті 3 вересня 1763 р. силами місцевих мешканців під головуванням генерал-майора О. Ісакова (за шість років потому він гарматами боронив фортецю Єлисавети від навали хана Кирима Герая). Безпосередньо на місці роботами керували купці Олексій Батраков та Семен Васильєв.

Відомості про ці перші розкопки дійшли до нас уривчастими та суперечливими. Так у літературі фігурує висота кургану і 10,5 м, і 7 м. Повідомляється, що під верхівкою знайдені уламки антропоморфної стели з пісковика, що не мала голови, проте час її виготовлення залишається не визначеним. Насип із чорнозему перекривав шар з перепаленого ґрунту, в якому знайдені залишки оплавлених металів, горілих кісток, каміння, землі та глини, змішаних із вуглинами.

Сам Мельгунівський скарб містився на глибині лише 6 футів (1,8 м) від вершини, ближче до західного схилу насипу. Академік Міллер у 1764 р. зазначав *«плитами обкладене й покрите місце»*, тобто, речі перебували у *«кам'яній скрині»*.

У сучасних термінах склад скарбу виглядав наступним чином: залізний акинак з окутим золотом руків'ям та вкритими золотими пластинками дерев'яними піхвами, прикрашеною рельєфними фігурами фантастичних тварин; срібні деталі від



*Вигляд розкопних залишків Литої могили з висоти пташиного польоту*





*Речі з Мельгунівського скарбу, що зберігаються в Ермітажі та Харківському історичному музеї*

ассирійського палацового табурету; золота діадема; 17 масивних золотих пластинок із зображенням орла з петлями на звороті (вони декорували шкіряний сагайдак або горит), пластинка з зображеннями мавп, птахів, бронзова застібка з голівками левів на кінцівках, 40 бронзових наконечників стріл. Слід зазначити, що прикраси і зброя виконані в ассируратському стилі. І схоже, це були трофеї скіфів, привезені з передньоазійських походів. Заслуговує на увагу той факт, що речі не мали слідів вогню, а це свідчить про їхню ізольованість від вогню і про те, що їх розмістили в насипу кургану вже після його спорудження.

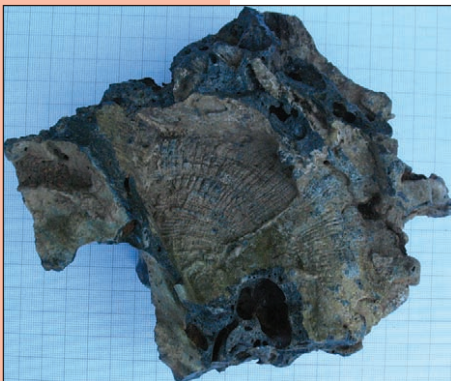
Крім згаданих артефактів, академік Г. Міллер у своїй статті згадує різноманітних розмірів дрібні шматки із золота та срібла, 20 цвяхів з посрібленими (плакуванням електрикою) шляпками, залізні шматки із кільцем, перегорілі глиби й два мідні окислені фрагменти якихось предметів. Частина з цих артефактів, вірогідно, були залишками поховального реманенту з головної дерев'яної конструкції (гробниці).

**Другий етап** розкопок кургану пов'язаний вже з почином праправнука Катерини I та її фаворита Григорія Орлова, графа Олексія Бобринського, що обіймав посаду Голови Імператорської археологічної комісії.

Знаний елісаветградський краєзнавець Володимир Ястребов 16 квітня 1892 р. одержує від Бобринського пропозицію та фінансову підтримку для повторного дослідження кургану в урочищі Кучерові Буераки. Того ж літа В. Ястребов почав роботи. У місцевих мешканців славетний курган вже мав назву Червона Могила — через велику кількість перегорілої глини та шлаків. Залишки насипу тоді мали висоту до 1,5 сажнів (3,2 м), окружність кургану — близько 100 сажнів (213 м). У центрі кургану зафіксовано *«сліди обширного кострища»*, що простежувалися і у його західній частині. Поруч з центром виявили обриси великої ями, заповненої сумішшю обпаленого ґрунту, глини та шматків шлаку. Згодом стало зрозуміло, що це катакомба,



*Перепалена глина під Основною поховальною спорудою*



*Оплавлений шлак з включеннями древнього вугілля та відбиток торцевої частини поліна в шлаку з конструкції Основної поховальної споруди*

яка налічувала три окремі частини. Спершу була виявлена вхідна яма, діаметр та глибина якої становили до 1 сажня (2,13 м). Під східним краєм ями розташовувався вхід над поховальною камерою зі склепінчастою стелею. Вона складалася з двох частин, які мали однакові розміри: 1,5 сажнів (3,2 м) у діаметрі та 2 аршини (1,4 м) у висоту. Прохід між цими відділеннями був завалений великою брилою шлаку (яку було знайдено на місці під час розкопок 2019 р). Жодних речей у катакомбі не виявлено. Таким чином, основна мета повторних розкопок Литої (Червоної) Могили не дала очікуваних скарбів. Невдоволеним опонентом В. Ястребова виступив співробітник Археологічної комісії, визначний археолог Олександр Спіцин, який вважав, що було розкопано інший курган, а залишки Литої Могили не були знайдені. Проте це був помилковий погляд з далекого Петербурга.

Наші дослідження 2019 р. довели хибність сумнівів О. Спіцина. Позаяк крім великої кількості шлаків, найбільш промовистим аргументом є останні знахідки срібних з електричним плакуванням гвіздків від асирійського табурету, що опинилися саме в заповненні «катакомби В. Ястребова». Це якраз ті гвіздочки,

що декорували палацовий табурет з Мельгунівського скарбу.

Залишки підземної поховальної споруди, відкритої В. Ястребовим, були заповнені перегорілою частиною насипу, що свідчило про пізніший час катакомби у порівнянні з перепаленою дерев'яною конструкцією. Тобто поховальний пагорб використали ще раз. І це вже були скіфи класичного періоду,



які десь через три сотні років після спорудження насипу зробили тут своє захоронення.

**Третій етап** досліджень Литої Могили в 1990 р. провела учениця О. Тереножкіна Нінель Бокій. Лита Могила продовжувала лишатися загадкою для фахівців. Серед пам'яток ранньоскіфського часу, відкритих у лісостеповому Придніпров'ї пам'ятка була найбільш привабливою й таємничою. Це власне і спонукало здійснити треті розкопки Литої (Червоної) Могили.

Своєрідним прологом до вивчення цієї пам'ятки в ХХ ст. стало відвідування її в 1949 р. Олексієм Тереножкіним. Він тоді копав Чорноліське городище, розташоване за 13 км на схід від Литої Могили. Було засвідчено, що діаметр країв колишнього насипу сягав 70 м, товщина їх біля основи була до 10 м, висота складала 1,5 м. Рештки відвалів, що були поруч, мали висоту 2—2,5 м. Експедиція Н. Бокій зафіксувала перегорілі шари червоного кольору та контур кільцевого рову навколо кургану. Більшу частину цього рову було вибрано, а в його західній частині відкрито символічний прохід-перемичку. По обидва боки від якого виявили кістки людини, собаки, черепи коней.

**Четвертий етап** робіт на пам'ятці в 2019 р. провела експедиція ІА НАН України. З одного боку ці роботи були обумовлені ініціативою археологів з Кропивницького В. Собчука, І. Козир та М. Тупчієнко. Вони мали на меті позначити місце знесеного насипу та остаточно з'ясувати факти, що час від часу з'являються в ЗМІ, стосовно того, що в основі Литої Могили лежить курган доби бронзи, або що в тіло кургану була впущена давня ливарна майстерня. А з іншого боку Кіровоградська обласна рада прагнула з нагоди відзначення 80-річчя створення області встановити пам'ятний знак на місці розташування Литої Могили. Цей намір був обумовлений тим, що сучасною емблемою-візитівкою Кіровоградської області є зображення золотої пластинки у вигляді орла зі складу Мельгуновського скарбу. Забігаючи наперед повідаємо, що пам'ятний знак, у вигляді насипу висотою шість метрів, увінчаний гранітною імітацією скіфської стели, відкрили на початку



*Пластинки з оплавленими краями до (вгорі) та після реставрації. Цвяхи, які кріпили пластинку до стінки дерев'яної чаші. Загнутий нижній край цвяхів фіксує товщину стінки чаші*



*Робочий момент повторного відкриття «катакомби В. Ястребова». В лівій частині фото брили шлаку з ходів, що вели до катакомби*

2020 р. Сам пам'ятний знак звели за 50 м на захід від колишнього місця кургану, залишивши наступним поколінням його пропалену основу.

Завдяки попередній геофізичній розвідці, на оранці було окреслено зовнішній контур та центр колишнього кургану. Тому наша перша траншея вийшла на протилежні частини кільцевого рову, відстань між його внутрішніми краями становить 56 м. Інші траншеї окресли місце центральної спаленої споруди та котлован впускної могили (катакомби Ястребова) разом із різночасовими ходами, що вели до неї. Серед них і дві входні ями. Одна з них, раніше не відома, вузьким підземним ходом зі сходу вела до катакомби. А інша (західна) розташовувалася безпосередньо над двома камерами катакомби і була майже знищена попередніми розкопками.

Одну з непрокопаних Н. Бокій ділянок рову визначили геофізичним скануванням, позаяк не всі частини рову були однаково виражені в магнітному полі. Це залежало від того, що вибрані ділянки рову були засипані не лише мішаним ґрунтом, а в значній мірі магнітоактивною масою з перепечених часток ґрунту. Вимірювання параметрів рову базуються на трьох відкритих ділянках та на серії перетинів і підтверджують дані експедиції 1990 р. Вони доводять, що рів робили вже навколо наявного наси-

пу, це підтверджують знахідки в ньому невеликих уламків ручки та вінця амфори. Вірогідно, це сліди тризни IV ст. до н. е.

Про **центральну спалену дерев'яну споруду Литої Могили** можна судити лише за залишками, які дійшли до нас після трьох досліджень кургану. Від його основної споруди залишилося не дуже багато. Найбільші руйнування були здійснені під час трьох місяців розкопок 1763 р. Втім, значною мірою тут «винний» і сам спосіб поховання. Обмащена частково (?) глиною дерев'яна поховальна споруда, збудована на рівні давнього горизонту, була вщент спалена, під своїм згарищем укрила багато інформації, від якої нам залишилися крихти.

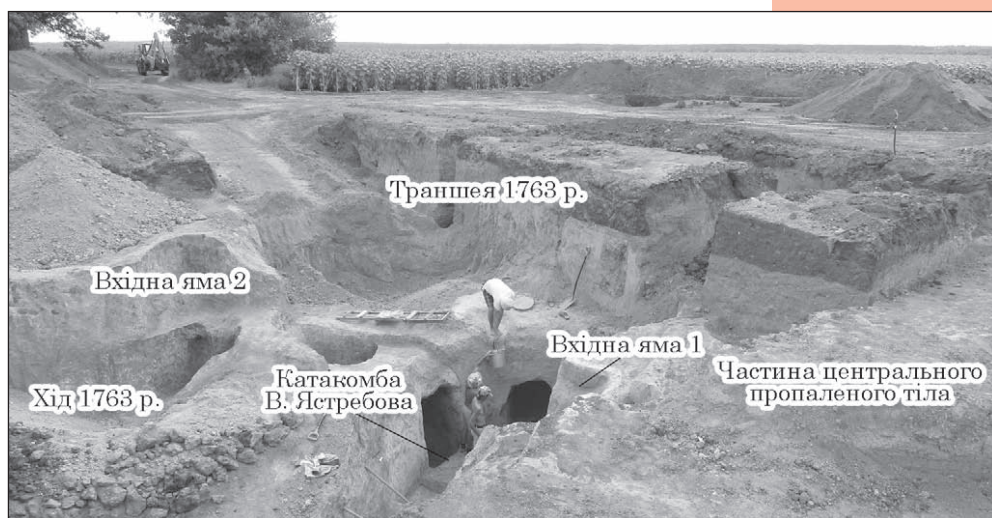
Що зосталось?

1. Це, перш за все, велетенська пропечена площа, на якій знаходилася дерев'яна конструкція або куди сягало теплове випромінювання.

2. Велика кількість шлаків різного кольору, розміру та форми — залишків ґрунтової обмазки та обкладки споруди (зібрано приблизно одну тисячу фрагментів різних розмірів).

3. Невеличкі шматочки деревного вугілля, знайденого, як в тілі брил шлаку, так і розвіяного по поверхні колишнього кургану. Лінза з перепаленого до стану пилу дерева була знайдена у верхньому шарі заповнення вхідної ями 2.

*Центральна частина кургану з катакомбою IV ст. до н. е.*





4. Дрібний фрагмент кальцинованої кістки черепа людини.

5. Велика й дрібні краплі оплавленого золота і срібла, імовірно залишки поховального інвентарю. Тут слід згадати «оплавлені метали та горілі кістки», описані Г. Міллером.

Реальні розміри лінзи вогнища встановити важко, проте залишки дозволяють припустити, що вона сягала 30 м завдовжки та 17—20 м завширшки. Суцільний пропечений масив, що вцілів та не пошкоджений перекопами, становив близько 23 × 14 м. Найбільша товща пропаленого ґрунту (159 см) фіксується на південь від впускеної катакомби. Без сумніву, первинно пропечений масив був потужніший, адже його верхня частина зрізана розкопами попередників та оранкою. Слід зазначити, що периферійна зона пропаленого ґрунту сягає товщини 10—25 см.

Наявність шматків шлаків (жужелиці) із залишками горілого дерева, розплавленої лави з дерев'яними включеннями, відбиток на шлаку торцевої частини чверті дерев'яної колоди є свідченням, того що крім самої дерев'яної конструкції використовували додаткове паливо. Різні відтінки та кольори шлаків, обпечена глина тиньку: свідчать про різні ступені температур у межах і навколо велетенської конструкції. Серед шлаків вирізняється знахідка фрагмента з відбитком торця частини дерев'яної колоди, що вірогідно, у вигляді деревного вугілля була «обгорнута» розпеченим ґрунтом.

Зауважимо, що речових знахідок які можна пов'язати з Центральною спаленною спорудою нам дісталось обмаль:

1. Велика крапля оплавленого золота, частина якої складається зі срібла (?), що прикипіло утворивши єдиний злиток. Себто це вірогідний лишок біметалевого артефакту. Того самого походження і дрібні шматочки, які слід

*Пляма заповнення другої (східної) вхідної ями до катакомби IV ст. до н. е.*



пов'язати з залишками розплавленого поховального реманенту.

2. Дві прямокутні пластинки з електрону з загином у верхній частині, оздоблені геометричним орнаментом. Вони, вірогідно, декорували дерев'яну посудину з тонкими стінками. До основи пластинку кріпили за допомогою восьми гвіздочків (вціліли сім), що були розташовані: по три на коротких (горизонтальних) та по одному на довгих сторонах. Розміри пластинок  $3,85 \times 3,05$  см; ширина загину краю  $1,2-1,05$  см; у іншій відсутня смуга лівого краю, оскільки була розплавлена, тому вона вужча. В неї загин верхнього краю на кутках теж частково розплавлено. Гвіздочки згорнуті з тонкої електрової пластинки на конус, мають висоту  $0,7-0,55$  см, конічна шляпка має діаметр  $0,35$  см.

Пластинки стилістично відрізняються від речей з Мельгунівського скарбу. Схоже вони належать до комплексу поховального інвентарю основної споруди могили і хоч майже уникнули прямої дії вогню, були вкриті шаром смол, що утворилися внаслідок горіння поруч.

Слід зазначити, що як і наш попередник В. Ястребов, ми нічого не знайшли в нижніх частинах камер та вхідних ям. Проте сама камера у верхній частині і котлован над нею містили велику кількість шлаків і згадані вище артефакти. Глибина залягання підлоги камер сягала  $5,6-5,8$  м від сучасної поверхні.

Таким чином, можемо констатувати, що на давньому шляху, що вів з городища Дикий Сад (кімерійського часу) повз городище в Чорному лісі (ця ділянка шляху відома в середньовіччі як Чорний) було насипано Литу Могилу. І вірогідно, це сталося у VIII—VII ст. до н. е. Насип було зведено над великою дерев'яною поховальною спорудою, яку спалили із залученням додаткового палива.

Згодом наприкінці VII ст. до н. е. у верхню частину насипу було впущено комплекс передньосхідних речей, відомих як Мельгунівський скарб. Ці



*Золота пластинка із зображенням хижого птаха з комплексу Мельгунівського скарбу — сучасна емблема Кіровоградської області*

речі фіксують час появи скіфів на теренах Східної Європи.

А в IV ст. до н. е. в центр кургану було впущено катакомбу з двома вхідними ямами, яку ще в данину пограбували вщент.

Наявність серед речей Литої Могили пластинок з електруму, вкритих геометричним орнаментом, є своєрідним етнічним маркером. І ця обставина змушує вважати, що курган звели не скіфи, а їхні попередники на цих теренах. Зазначимо, що мало вірогідно, щоб передовий загін кочовиків міг влаштувати таку масштабну поховальну споруду, основу якої за нашими оцінками склали 700 або 1000 м<sup>3</sup> дубових колод, привезених за 12—20 км із найближчих байраків.

Вірогідно, слід придивитись і до частини інших курганів, що вважали скіфськими, серед них і Червона Могила в с. Флярківка зі спаленою шатроподібною конструкцією. Слід згадати також і курган в Мишківцях на Збручі, розкопаний Ю. Малеевим, де відзначена спалена дерев'яна конструкція і товща пропаленого ґрунту в 1,6 м під нею.

Нещодавні відкриття курганів зі спаленими конструкціями, здійснені учасниками українсько-польської експедиції під керуванням Віталія Рудя та професора Мажени Шміт, у Слодобі Носківецькій та особливо в Токарівці на Вінничині переконують нас, у тому, що споруди зі спаленими конструкціями передують курганному будівництву скіфів на наших теренах.

Тому на питання, винесене в назву нашої замітки «хто влаштував велике поховальне багаття?», відповіддю має бути — не скіфи, а якась інша людиність, найменування якої ми ще не знаємо. Проте не виключено, що вони прийшли на Правобережжя України із заходу або південного заходу.

*Юрій БОЛТРИК  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*



## КУРГАНИ АРИСТОКРАТІЇ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

Доба раннього заліза була часом активних контактів різних за походженням та способом ведення господарства племен на території сучасної України. Степовим коридором на наші землі хвилями потрапляли номади зі сходу. Войовничі кочовики у Лісостепу знаходили місцеві осілі землеробські племена, з якими встановлювали нерівноправні союзи. Серед історичних подій скіфського часу найбільшу увагу привертають походи кімерійців та скіфів до Малої та Передньої Азії переважно у VII ст. до н. е., похід Дарія I проти скіфів наприкінці VI ст. до н. е. та події, що відбувались у Північнопричорноморській Скіфії V—IV ст. до н. е., зокрема, війна Атея з Філіпом II тощо. Саме скіфські царські кургани є основним джерелом для реконструкції зазначених історичних процесів.

На території сучасної України давно відомий комплекс, пов'язаний із кочовиками, які могли бра-

*Загальний вигляд на Перший і Другий кургани Караванської групи Люботинського могильника. Дослідження В. Окаценка (2021), вигляд із північного сходу, аерофотозйомка І. Білька*





*Розкопки поховальної споруди Другого Караванського кургану. Дослідження та фото В. Окатенка*

ти участь у походах проти Лідії, Урарту, Асирії та інших держав Передньої та Малої Азії. Це Мельгунівський курган поблизу сучасного Кропивницького, який було розкопано у 1763 р. Впродовж тривалого часу археологи не виявляли подібних пам'яток, які давали б такі ж яскраві свідчення про скіфські походи. Ситуація змінилася після відкриття аристократичних поховань, розташованих між с. Караван та м. Люботин поблизу Харкова. Кургани 1 і 2 належать до Караванської групи Люботинського могильника, одного з найбільших некрополів скіфського часу на Слобожанщині (Караванська, Центральна, Дуншовська групи складають понад 500 курганів).

У 1993 р. директору Люботинського краєзнавчого музею О. Бандуровському стало відомо про пограбування курганів поблизу Караванського спиртзаводу. На Першому кургані, насип якого знесли будівельники, було виявлено значну за розмірами грабіжницьку яму. При її огляді зафіксовано сліди вертикального облицювання стін поховальної камери дерев'яними плахами. Точні розміри та деталі конструкції поховальної споруди тоді не було встановлено. На дні могили зафіксовано кістки похованих та кам'яне блюдо. При проведенні подальших робіт виявлено схованку у стіні (?), що була прикрита дошками. На її дні знайдено срібне дзеркало, бронзову булаву, дві срібні шпильки з позолотою та кістяну шпильку, прикрашену зображенням голови орла. Бронзова булава має, безперечно, близькосхідне походження та могла бути трофеєм, отриманим у близькосхідних походах VII ст. до н. е.

О. Бандуровський також отримав інформацію про інший зруйнований будівельниками Другий курган біля с. Караван. Його насип було знищено екскаватором, після чого поховання було пограбо-

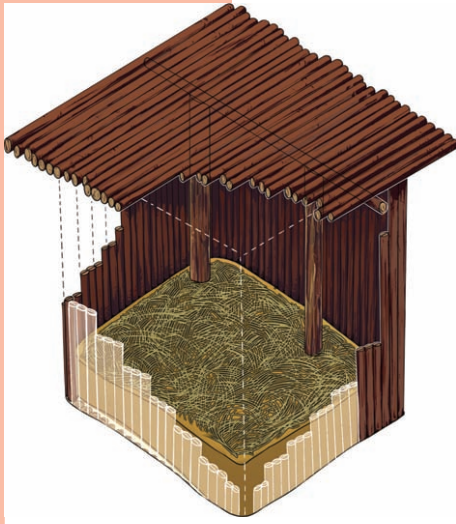


*Другий Караванський курган. Іморти: верхня частина мілетської амфори, бронзове блюдо із золотим плакуванням, золоті нашивні бляшки одягу, ритон (срібло). Дослідження В. Окатенка, Ю. Буйнова, О. Бандуровського. Реконструкція ритона В. Окатенка, Р. Зимовця. Фото В. Окатенка*

вано. При огляді грабіжницької ями встановили загальні розміри могили, але ретельних досліджень поховальної конструкції у 1993—1994 роках не проводили. На дні могили та у грабіжницьких відвалах тоді було зібрано ніж із зооморфним навершям на руків'ї, залізний наконечник списа з пером лавролистної форми та широким ребром і архаїчні бронзові наконечники стріл. Найважливіші знахідки було вилучено у мешканців м. Люботин: бронзове блюдо, в декорі центральної частини якого використано інкрустацію золотом з орнаментованою асирійському стилі внутрішньою поверх-







*Другий Караванський курган.  
Графічна реконструкція гробниці за  
Т. Менчинською  
та І. Баввою*

нею та половина срібного наконечника ритона у вигляді бика, який грабіжники розрізали навпіл. Ці дві унікальні знахідки близькосхідного виробництва є прямими свідченнями участі воїнів, похованих наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. у Сіверськодонецькому Лісостепу, у передньоазійських походах кочовиків.

У 2013, 2016 і 2021 роках під керівництвом керівника «Скіфської лісостепової експедиції», наукового співробітника ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України В. Окатенка вже на новому рівні було досліджено Перший і Другий Караванські кургани, що дало змогу з'ясувати низку фактів щодо влаштування підкурғанного простору, конструкції могил, отримати нові матеріали з антропології, поховального інвентарю та обряду. При додаткових розкопках кургану 1 були встановлені точні розміри та деталі конструкції поховальної споруди, досліджено давній грабіжницький лаз. На дні могили розчищені рештки двох людських кістяків, залишених грабіжниками і виявлений реальгар. Цікаво, що при розкопках Другого кургану під час дослідження поховальної споруди були знайдені важливі для його датування виробы, які були частиною поховального інвентарю. Серед них: світлоглиняна мілетська амфора (з розширюваним горлом, що закінчується ручками під нахилом), масивні бронзові наконечники стріл (дволопатевої лавролистої форми; трилопатевої та тригранної з короткою втулкою), фрагменти залізних трипетельчастих псалій з верхнім загнутим кінцем, золоті нашивні бляшки костюма з пуансонним орнаментом. Рештки трьох людських кістяків, виявлених у похованні, дослідила антрополог О. Козак.

Важливим стали розкопки двох стародавніх горизонтальних грабіжницьких ходів, завдовжки до 15 м, що вели до центру кургану, в поховання. В одному з них знайдено різноманітні втрачені грабіжниками речі, зокрема золоті бляшки, бронзові вістря стріл,

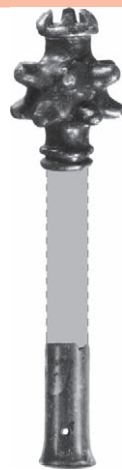
залізний ніж, наконечник дротика тощо. На західній периферії кургану також було знайдено невеликий ліпний горщик скіфського часу, пов'язаний із тризною.

Під час досліджень західної поли Другого Караванського кургану у 2021 р. встановлено точний діаметр цієї поховальної пам'ятки, що становив близько 50 м. Ці дані дозволяють вважати, що насип кургану в скіфську добу міг сягати до 7 м заввишки.

Зазначені параметри свідчать, що Другий Караванський курган (рубіж VII—VI — перша чверть VI ст. до н. е.) не тільки був одним із найбільших курганів доби скіфської архаїки в басейні Сіверського Дінця, але й належав до найбільших курганів Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Таким чином, в останні десятиліття на Харківщині було отримано нові важливі дані про переміщення до Східної Європи груп номадів після походів до Передньої та Малої Азії у VII ст. до н. е., що принципово змінило наші уявлення про історію племен цієї частини Лісостепу у ранньоскіфський час.

Упродовж VI ст. до н. е. кардинально змінилась етнополітична ситуація на території сучасної України. Це було пов'язано з формуванням Північнопричорноморської Скіфії, про яку багато цінної інформації доніс до нашого часу Геродот. Всесвітньо відомими є скіфські царські кургани кінця V—IV ст. до н. е. — Солоха, Чортомлик, Огуз та Олександрополь. Візитівкою України є золота пектораль з Товстої Могили. У порівнянні з цими феноменальними комплексами одночасні поховання Лісостепу виглядають достатньо скромно, але на фоні синхронних пам'яток інших культурних груп Європи вони вражають своїм багатством. Кількість престижних речей у аристократичних похованнях Степу та Лісостепу збільшувалась у V—IV ст. до н. е. одночасно. Це дозволяє дослідникам припускати, що підлеглі скіфам-царським племена Лісостепу брали участь у



*Перший Караванський курган. Імпорти: жезл-скіпетр (бронза, кістка) і дзеркало (срібло). Фото В. Степаненка.*

*Графічна реконструкція В. Окатенка. Дослідження Ю. Буйнова, О. Бандуровського. Фото В. Окатенка*



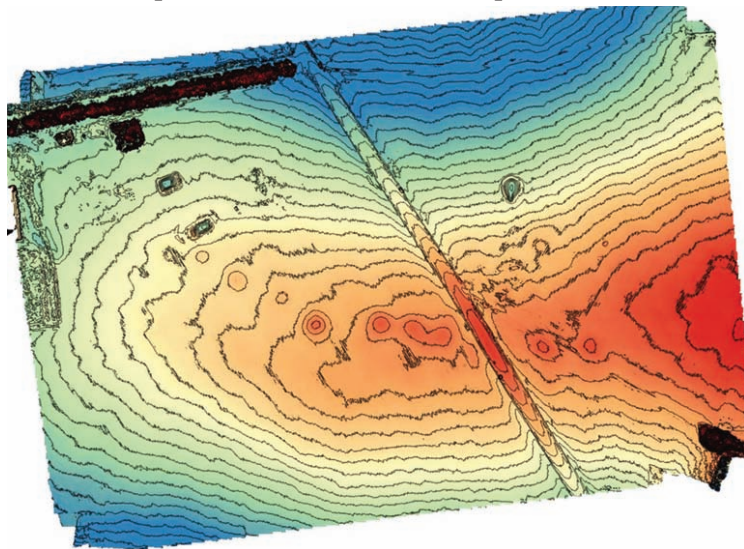


*Обмотка руків'я  
батога-нагайки  
із золота. Дослід-  
ження О. Банду-  
ровського, фото  
В. Окатенка*

військових акціях степовиків та отримували частину трофеїв чи данини.

До початку нового тисячоліття на Харківщині був відомий лише один аристократичний могильник цього часу — Пісочинський, поблизу обласного центра, розкопки якого провів В. Бородулін. Величезне значення для уточнення етнокультурної історії Сіверськодонецького Лісостепу V—IV ст. до н. е. мали наступні розкопки курганів поблизу смт Старий Мерчик, які провели О. Бандуровський і Ю. Буйнов. Концентрація некрополів еліти скіфського часу саме в цьому місці була пов'язана з розташуванням поруч Муравського Шляху, який пов'язував Лісостеп зі Степом і Таврикою.

Старомерчанські некрополі були відомі ще з середини XX ст. за розкопками І. Луцкевича. У 1998 р. О. Бандуровський почав дослідження першої з чотирьох груп курганів. Кургани цієї групи були насипані у добу бронзи носіями ямної культурно-історичної спільноти. Але дослідники не відступили і наступного року почали розкопки третьої групи, які принесли сенсаційні відкриття. Усього за 1999 рік було розкопано 17 курганів. Усі вони датовані IV ст. до н. е. Під насипами було відкрито дерев'яні склепи, споруджені у ґрунтових ямах. Попри те, що всі основні поховання було пограбовано в давнину, кілька комплексів містили яскраві знахідки, які свідчать про високий соціальний рівень людей, які



*Курганний мо-  
гильник скіфсь-  
кого часу біля  
смт Старий  
Мерчик,  
ортофотоплан  
Д. Следюка, 2020*





*Курганный могильник біля смт Старий Мерчик, група II, курган 1: поховання і комп'ютерна модель кургану. Дослідження В. Окатенка*

ховали тут своїх померлих. Найвищий статус мав похований у кургані 11. Незважаючи на пограбування центральної частини могили, ближче до її стінок було виявлено унікальні для Сіверськодонецького Лісостепу речі: залізний меч із плакованим золотом руків'ям, аналогічний знайденому у Чортомлику, срібний округлодонний келих із фризом із зображеннями голівок биків, золоті обмотки нагайки та нашивні пластинки, срібне окуття точильного каменя-оселка, бронзові поножі-кнеміди, наконечники списа, дротиків та стріл, античний посуд (миска, лекіф), бронзове дзеркало із залізним руків'ям тощо. Келих має унікальне зображення. Подібних посудин на півдні Східної Європи виявлено трохи більше 30.



*Руків'я метопіда із золота. Дослідження О. Бандуровського, фото В. Окатенка*



Персні й накладки з курганного могильника біля с/т Старий Мерчик, група III. Дослідження О. Бандуровського, фото В. Окатенка



Курганний могильник біля с/т Старий Мерчик, група II, курган I. Грецька амфора (зі слідами використання) із клеймом з ім'ям магістрата Керкіна та зображенням «риби» (центр виготовлення — Гераклея Понтійська). Дослідження та фото В. Окатенка

Цікавою є ручка від срібної посудини із зображенням качки, що злітає.

У кургані 3 було виявлено поховання воїна з інвентарем (залізним мечем із плакованим золотом руків'ям, наконечниками стріл, списів, дротиків, бронзовими поножами-кнемідами, бронзовим казаном із кістками ягняти) і супровідними людським та кінським похованнями. В інших похованнях групи було виявлено золоті метопіду (частина головного жіночого убору), нашивні пластинки від одягу, персні, бронзові та біметалеві дзеркала, античний гончарний посуд.

У 2000 р. археологи продовжили дослідження некрополів біля Старого Мерчика та почали розкопки четвертої групи. Було розкопано всі 6 насипів. Поховальні споруди, на відміну від комплексів третьої групи, представлені дерев'яними зрубами. Усі вони виявилися пограбованими у давнину або зруйнованими під час бойових дій Другої світової війни. Не-

зважаючи на це, серед поховального інвентарю збереглися золоті нашивні бляшки від одягу у вигляді бантиків із зображенням мальтійського хреста та античні амфори. Ці знахідки свідчать про те, що ця курганна група молодша за третю, і після завершення її функціонування, номади припинили ховати своїх померлих біля сучасного Старого Мерчика, що пов'язано з фіналом Скіфії наприкінці IV — на початку III ст. до н. е.

Трохи згодом дослідники почали розкопки другої групи, яка виявилася найдавнішою та функціонувала перед створенням третьої. Курган, який у 2001 р. досліджував О. Бандуровський, виявився зруйнованим бліндажем. Серед поховального інвентарю збереглася золота нашивна пластинка у вигляді хижака, що згорнувся у кільце. Ще один курган (№ 3) зруйнували грабіжники, у його відвалах було виявлено фрагменти античного посуду та бронзове сито кінця V — початку IV ст. до н. е.

У 2007 р. В. Окатенко дослідив курган 1 цієї групи та виявив парне поховання у дерев'яному склепі. У пошкодженому бліндажем похованні було виявлено гераклейську амфору з клеймом, що датується 380—365 рр. до н. е., деталі кінської зброї на перекритті могили, предмети озброєння тощо.

Дослідження некрополів поблизу Старого Мерчика на Харківщині дозволили виявити місце поховання аристократії рухомих скотарів протягом кінця V — IV ст. до н. е., що суттєво вплинуло на реконструкції історії племен цього регіону скіфського часу. На жаль, мусимо зауважити і зростання активності грабіжників, які значно пошкодили кургани Люботинського некрополя та поховання поблизу смт Старий Мерчик. Держава мусить вирішити цю пробле-



*Меч із брускоподібним наверхшам (залізо, золото) з кургану 11. Дослідження О. Бандуровського, фото В. Окатенка*





*Келих зі срібла.  
Дослідження  
О. Бандуровського,  
фото В. Окаценка*

му, інакше ми назавжди втратимо багато сторінок нашої історії.

Окрім цих поховань, протягом останнього десятиліття Скіфська лісостепова експедиція дослідила на теренах Харківщини й інші поховання виразного кочівницького типу, такі як курган 4 Дуншовської групи Люботинського могильника кінця VII — початку VI ст. до н. е. (2017), «Турецька Могила» на північній околиці Харкова (заввишки 4,4 м) (2016), курганна група «Циркуни-дачі» біля с. Циркуни (курган 1 заввишки 5,5 м) (2020—2021), включно з найбільшим у Лівобережному Лісостепу похованням у катакомбі IV ст. до н. е. біля с. Липковатівка, глибина камери якого складала 7,10 м (2014). На жаль, вони виявилися пограбованими і в давнину, і в новітній час.

Таким чином, дослідження останніх десятиріч принесли вражаючі відкриття, які мають важливе значення для вивчення давньої історії України.

*Віталій ОКАТЕНКО  
ДП «НДЦ "Охоронна археологічна  
служба України"» ІА НАН України*

## ВЕЛИКИЙ РИЖАНІВСЬКИЙ КУРГАН СКІФСЬКОЇ ЕЛІТИ

**Б**ільш ніж двовікова історія археологічного вивчення могил еліти Північнопричорноморської Скіфії незаперечно свідчить: більшість із них, що містили первинно багато різноманітних виробів (зокрема з дорогоцінних металів), як правило, тією чи іншою мірою пограбовані або сучасниками скіфської знаті, або впродовж наступних епох. При цьому, основними об'єктами грабіжників ставали центральні могили (у курганах скіфської аристократії найчастіше буває декілька поховань), виявити які не складно. Уникнути цієї долі вдалося лише гробниці кургану Куль-Оба кінця IV ст. до н. е. біля Керчі в Східному Криму, дослідженої в 1830 р. Полем дю Брюксом. У ній розташовувалося парне «царське» поховання, в якому серед різноманіття речей був і знаменитий електричний кубок зі сценами життя скіфів.

У кращій ситуації опинилися бічні гробниці скіфської аристократії: відшукати їх під величезною товщею насипів було справою нелегкою. Завдяки цій обставині, нам відомо декілька таких непограбованих поховань у курганах Солоха, Товста Могила (місце знахідки знаменитої пекторалі), Перший Мордвинівський, Діїв та ін. Що ж до повного збереження усього кургану скіфської еліти, як цілісного комплексу з декількома могилами, то до останнього часу ми не мали жодного подібного прикладу.

Певною мірою цю лакуну заповнюють матеріали з Великого Рижанівського кургану (далі — ВРК), дослідженого в 1995—1998 рр. спільною Українсько-Польською експедицією Інституту археології НАН України і Інституту археології Ягеллонського університету (керівники експедиції — Сергій Скорий і Ян Хохоровський).

Курган був розташований у південній частині українського Правобережного Лісостепу, в межиріччя Гнилого й Гірського Тікича, поблизу с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.



*Розріз насипу ВРК  
(за віссю північ—  
південь)*

Курган раніше вже був об'єктом уваги археологів. На ньому працювали відомі вчені — польський геолог і археолог Готфрид Оссовський (1887) і російський археолог, професор Дмитро Самоквасов (1890). Перший з них здійснив розкопки випадково виявленої непограбованої бічної гробниці з жіночим похованням у супроводі численних речей, у тому числі виконаних із дорогоцінних металів. Другий — провів невеликі роботи на ВРК і розкопав декілька довколишніх насипів. У той період курган мав висоту 7,7 м при діаметрі 30 м.

На момент початку наших досліджень висота ВРК складала до 5 м при діаметрі до 42 м. Насип його певною мірою був пошкоджений розкопками і шурфами Г. Оссовського, Д. Самоквасова, земляними роботами періоду Другої світової війни, він розповзся та збільшився в діаметрі.

У ході повторних розкопок Бічної жіночої могили були уточнені її розміри (загальна довжина 9,5 м за ширини до 4 м), деталі конструкції, виявлені окремі кістки знатної покійниці (вік більше 20 років) і рештки дівчинки-служниці 12—14 років, що супроводжувала пані в потойбічний світ і була покладена в ході-дромосі. Були знайдені також деякі речі, пропущені в 1887 р. Г. Оссовським, у тому числі чудовий перстень зі щитком — золотим пантікапейським статером. На аверсі монети — зображення лівобічного профілю бородатого Сатира (Пана) у

*Золотий перстень  
із пантікапейсь-  
кою монетою —  
статером із Біч-  
ної могили ВРК*





плющовому вінку, на реверсі — левоголовий (рогатий?) грифон зі списом в пащі, що йде вліво по хлібному колосу і напис ПАН. Це третій перстень такого типу, виявлений у Бічній могилі ВРК (найкращий за рівнем збереженості), і четвертий відомий за всю історію розкопок скіфських курганів.

Найважливішим відкриттям було виявлення (1996 р.) Центральної могили ВРК, що виявилася також непограбованою. Вона мала підземну поховальну камеру площею близько 19 м<sup>2</sup> і вертикальну вхідну яму (більше 11 м<sup>2</sup>), що поєднувалася з нею. Тобто, загальна площа могили складала більше 30 м<sup>2</sup>. Вхід у поховальну камеру закривав двошаровий заслін із горизонтально поставлених дубових колод і дошок.

У підлозі вхідної ями розташовувалися дві могили. Одна — воїна-охоронця (близько 35 років), озброєного стрілами в шкіряному сагайдаку (66 екз.), ймовірно, насильно позбавленого життя. Кістяк лежав на підстилці рослинного походження. Біля ніг на дерев'яному підносі або блюді збереглися залишки жертвовної їжі — кінського м'яса та залізний ніж.

*Центральна могила ВРК: загальний вигляд і поховальна камера*





*Верхня частина  
кістяка шля-  
хетного воїна із  
золотою гривною  
на шиї*

У другій могилі — скелет коня із залізними деталями зброї. Незвичайним є положення голови тварини: окремо від тулуба, мордою вперед, паралельно шийним хребцям. Мабуть, перш ніж помістити коня в могилу, йому відрубали голову. Обидві могили були перекриті дубовими плахами.

Підземна поховальна камера, зі склепінням аркоподібної форми (реконструйована висота до 2 м), безумовно імітувала житло. При цьому серед відомих скіфських поховань Центральної могила ВРК найбільш відображає відомий принцип конструктивної близькості «будинку мертвих» «будинку живих». Стіни і стеля спочатку були драпіровані ткани-

ною — полотном рослинного походження, рідкісного плетіння, білувато-сірого кольору. Його залишки добре фіксувалися в нижній частині північної стіни, в північно-східному кутку, на багатьох речах. Тканина кріпилася до стін і стелі дерев'яними кілочками, сліди яких збереглися на стінах. Підлога була вистелена очеретяними рогожами рідкісного прямого плетіння. Під окремими предметами збереглися залишки рогож із лика.

Майже по центру поховальної камери була розташована вирізана з материкової глини фігурна конструкція, яка нагадує пічну споруду, що ніколи до цього не траплялась у скіфських могилах. Вона умовно ділила приміщення на дві частини: «господарську», з великою кількістю різноманітних речей, і «житлову», де власне і знаходилося головне поховання ВРК.

Останки знатного скіфа (чоловік 45—50 років, міцної фізичної статури, зростом близько 180 см — визначення антрополога Л. Литвинової) розташовувалися біля північно-західної стіни камери, на дерев'яному помості, на товстій трав'яній підстилці. Її товщина в районі голови («подушка») досягала 20 см. Поміст із товстою трав'яною підстилкою, по суті, імітував ліжко. Місце розміщення небіжчика



було відокремлене від іншого житла легкою шторою або ширмою. На підлозі збереглися два залізні крюки, які кріпилися свого часу до стелі, і між ними — смуга тліну від тканини рослинного походження (льон, конопля), блакитного або рожевого кольору, орнаментованої трикутниками.

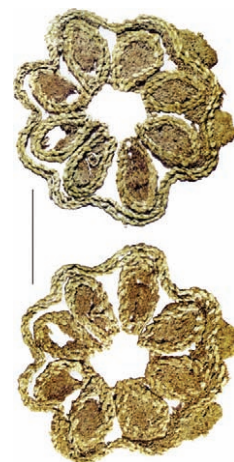
Причиною смерті знатного скіфа стала важка лицьова травма — руйнування лицьового відділу з правого боку.

Судячи з незначних залишків тканини на кістках, можна припустити, що покійник був одягнений у червоні шаровари і білий каптан. На черепі фіксувалися слабкі сліди тканини (?) червоного кольору, можливо від головного убору або налобної пов'язки. На шиї покійника була вдягнена масивна золота гривна в півтора оберти з фігурками левиць на кінцях. Кисть лівої руки стискала нижню частину дерев'яних піхов короткого однолезового меча з руків'ям, обкладеним золотом. Впритул до меча лежав футляр для лука — горит, в якому було 94 стріли з бронзовими наконечниками, а поруч, частково перекриваючи горит, лежав дерев'яний сигмаподібний лук, покладений у могилу в робочому стані, тобто з натягнутою тятивою.

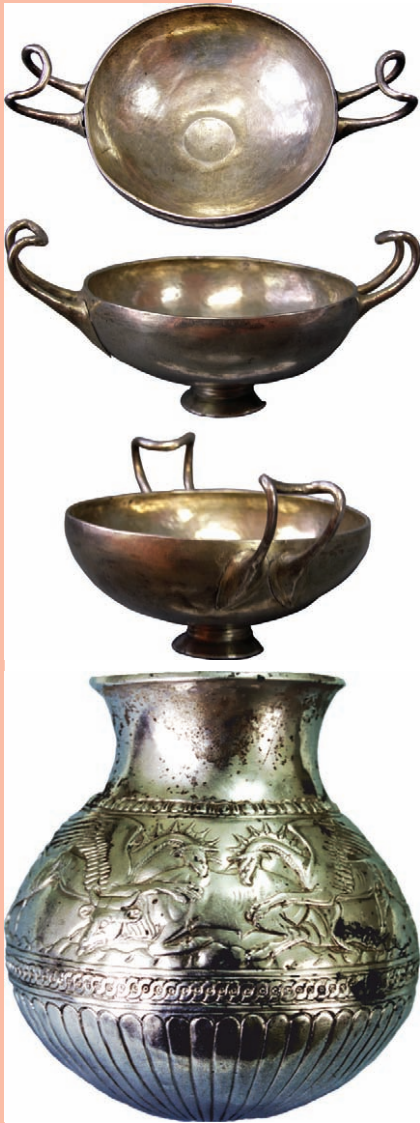
Поруч із небіжчиком, на помості, були знайдені й інші речі, зокрема, озброєння. У головах — залишки шкіряного сагайдака (85 стріл), що спочатку висів на залізному крюку, вбудованому в стіну. Ще один шкіряний сагайдак (87 стріл) було знайдено в

*Бронзовий посуд: казани з жертвовною їжею, чаша і килик під час знахідки*

*Залишки тканини, якою був накритий один із казанів*







*Срібний посуд:  
килик і кубок із  
зображеннями у  
звіриному стилі*

ногах. У нижній частині помосту, майже паралельно стіні, пучком лежали спис і п'ять дротиків із залізними наконечниками. Спочатку ця зброя висіла на двох великих залізних крюках, закріплених у стіні.

Усе приміщення поховальної камери було заставлене різноманітними предметами: керамічними посудинами (амфори, в яких первинно було близько 100 л вина, чорнолаковий столовий посуд), бронзовим посудом (казани з овечими та кінськими кістками, таз, чаша, килик), залишками дерев'яних підносів і блюд із залізними ножами, на яких колись лежало смажене м'ясо. Один із котлів спочатку був покритий тканиною з чудовою вишивкою.

Дуже цікава (і певною мірою незвична) різноманітність деталей і мікродеталей похоронного обряду. Згадаю лише декілька, найбільш виразних із них.

Біля краю помосту був знайдений своєрідний «тайник» — глиняне підвищення, перекрите травою. Під ним, на боці — бронзова етрусська ситула з фігурними ручками та носиком-зливом у вигляді голови лева. В середині неї — дві срібні античні посудини дивовижного збереження: килик і округлодонний кубок, прикрашений сценами терзання оленя і бика орлиновими і левоголовими рогатими грифонами.

У ногах скіфа, біля нижньої частини помосту, лежали залишки жіночого парадного головного убору (калафа) і покривала — численні й різноманітні золоті бляшки-аплікації. Судячи з відбитків усередині бляшок, тканина калафа була фіолетовою, а покривала — червоною. Поміщення в могилу знатного чоловіка приладдя жіночого вбрання, на наш погляд, символізувало присутність разом з ним поховання жінки, можливо дружини, відображаючи відомий принцип парцелярної магії «частина замість цілого».

У північно-західному кутку камери стояли 5 пеньків (4 дубові, 1 сосновий), на яких розташовувалися грецькі чорнолакові посудини — миска і канфар.

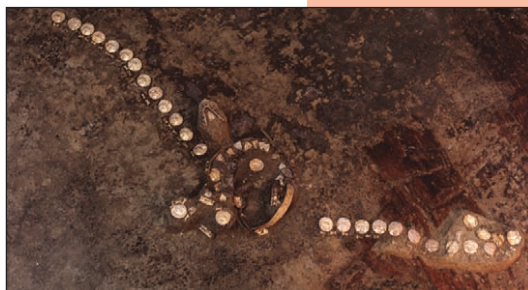
Отже, ВРК з непограбованими гробницями представників скіфської еліти є унікальною за збереженістю, еталонною поховальною пам'яткою аристократії Європейської Скіфії.

Дата кургану за виявленими речами — перша чверть або перша третина III ст. до н. е. Ці хронологічні позиції підкріплюються і серією радіокарбонних датвань речових залишків з кургану, також у межах першої половини III ст. до н. е. Таким чином, ВРК належить до найпізніших поховальних пам'яток скіфської еліти і хронологічно змикається з початком сарматської епохи в Північному Причорномор'ї.

Високе соціальне становище воїна, похованого в Центральній могилі ВРК, підтверджується не лише розмірами насипу, але й масштабами похоронної споруди, численним і різноманітним інвентарем, що містить соціально престижні речі (гривна, меч, ритон, кубок і ін.), виконані з дорогоцінних металів, а також — супровідними похованнями. Мабуть, це був племінний вождь, володар однієї з периферійних (лісостепових) областей Скіфії.

Результати дослідження ВРК мають надзвичайно важливе, можна сказати, принципове значення: вони відкривають нові перспективи у вивченні історії Європейської Скіфії пізнішої фази її існування.

Після завершення розкопок кургану його насип був відновлений із метою збереження історичного ландшафту України.



*Золоті бляшки-аплікації від жіночого головного убору та покривала*



*Дерев'яні пеньки з грецьким посудом*

*Сергій СКОРИЙ*  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України

## СКІФСЬКИЙ ЦАРСЬКИЙ ОЛЕКСАНДРОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН

**О**лександропольський курган входить у п'ятірку найбільших степових скіфських царських курганів-гігантів Північного Причорномор'я, поряд з курганами Огуз, Солоха, Чортомлик та Нечаєва Могила. Чотири з них були частково досліджені в ХІХ — на початку ХХ ст. На сьогоднішній день зберігся цілим тільки один курган-гігант — Нечаєва Могила 15 м заввишки.

Завдяки величезним розмірам, складності поховальних конструкцій і розгалуженій системі підземних ходів, різноманітному матеріальному комплексу та пізньому датуванню Олександропольський курган відіграє надважливу роль у скіфознавстві. Він фіксує та ілюструє фінальний етап історії степової Скіфії Північного Причорномор'я і демонструє широкий спектр знахідок, часом досить своєрідних, виготовлених з усіх відомих у скіфський час металів та інших матеріалів. Від датування Олександропольського кургану залежить визначення дати завершення існування Причорноморської Скіфії. Цей факт та проблемність подальшого існування цієї напевно давно дослідженої пам'ятки спонукав до його

*Місцезнаходження  
Олександрополь-  
ського кургану і  
скіфських кур-  
ганів-гігантів  
у Північному  
Причорномор'ї*





повторного дослідження у 2004—2009 рр. після понад 150-річної перерви.

На початок розкопок у 2004 р. Олександропольський курган являв собою круглий у плані зритель ямами майданчик діаметром близько 100 м, оточений кільцем із відвалів ґрунту, вивезеного з кургану під час розкопок 1852—1856 рр.

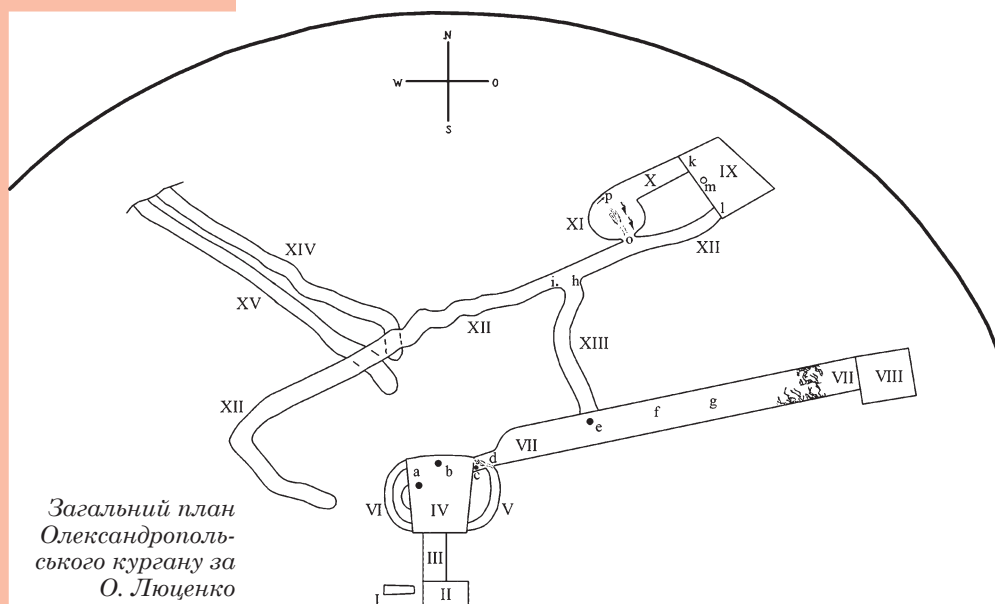
Олександропольський курган був першим скіфським царським курганом, розкопаним із науковою метою. Впродовж 1852—1855 рр. М. Бухтеев, О. Терещенко та О. Люценко повністю розкопали величезний насип, а впродовж 1855—1856 рр. О. Люценко дослідив численні підземні споруди кургану — гробниці та підземні ходи.

Після розкопок XIX ст. залишилися питання щодо конструкції кургану, статево-вікового складу похованих, можливої наявності гробниць, які в той час не було знайдені, та поминальної тризни. Гос-трим залишалось питання датування Олександропольського кургану, надійне вирішення якого стало можливим лише за результатами сучасних розкопок 2004—2009 рр.

За даними описів та розкопок 1852—1856 та 2004—2009 рр. курган мав висоту біля 24 м і був оточений земляним валом висотою до 1,1 м та від 6,5 м до 20 м завширшки. Кам'яна крепида Олександропольського кургану являла собою циклопічну споруду у вигляді прямовисної стіни заввишки більше 4 м і діаметром близько 80 м. Вона була збудована з величезних плит з 11 видів каменю з різних місцевих родовищ, розташованих на відстані від 30 до 80 км. А два зразки, вірогідно, походять навіть з територій



*Вигляд Олександропольського кургану в XIX ст., наближений до реальності і стилізований під скіфський час. Малюнки І. Медведева початку 1860-х рр.*

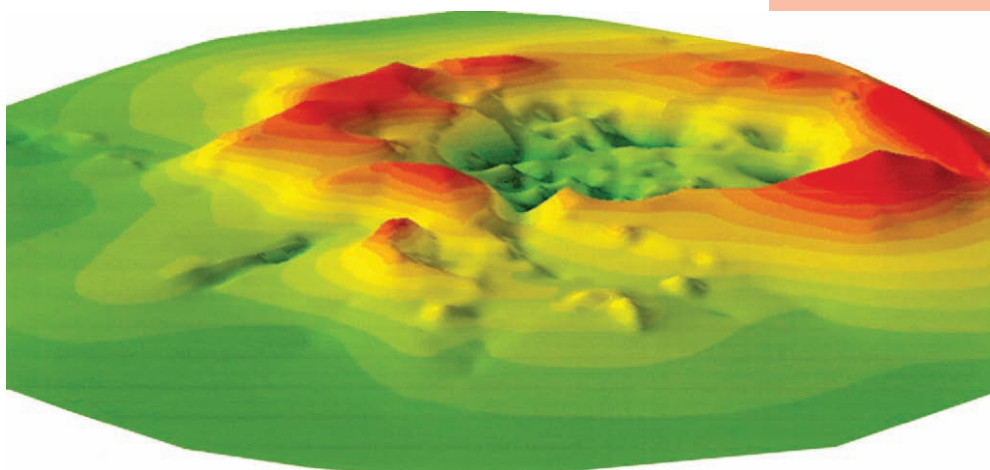


Приазов'я та Криму. Поверхню кургану вкривав суцільний кам'яний панцир.

Слід зазначити, що для будівництва крєпиди не були потрібні 11 видів каменю. Таке розмаїття матеріалу зумовлене іншими причинами, пов'язаними, ймовірно, зі своєрідними приношеннями від підвладного населення з різних територій. Певні паралелі можна бачити у Геродота в епізоді, коли перський цар Дарій вимагав від скіфів підношення в дар землі та води як визнання покори і підлеглості (Herodot, IV, 126).

На кургані стояла скіфська або половецька кам'яна баба, з якою пов'язані знахідки середньовічних речей у 1852 та 2009 рр. Між валом та курганом знаходився кільцевий рів, оточений валом із зовнішнього боку.

Упродовж 2004—2007 рр. за допомогою радіальних пошукових траншей був знайдений кільцевий рів глибиною до 3 м, що оточував курган, визначений його діаметр. Завдяки цьому були виявлені межі кургану. Із західної та східної сторін у рові було знайдено широкі проходи. При дослідженні рову виявилось несподіване — в рові такого величезного кургану були знайдені дуже скромні залишки поминальної тризни, на відміну від практично всіх

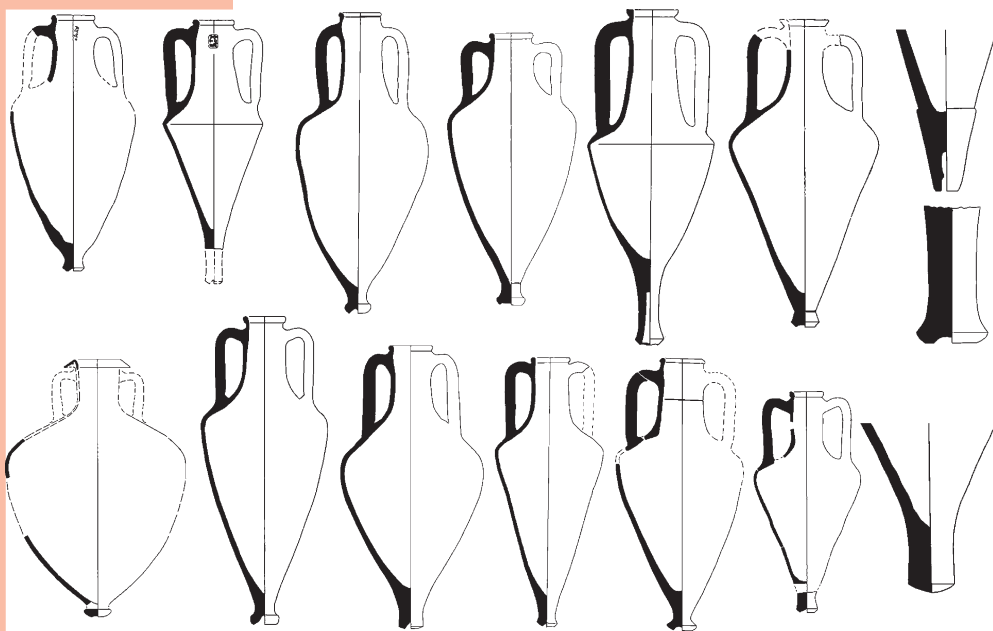


раніше досліджених скіфських курганів, і великих, і малих, де залишки тризни завжди насамперед знаходяться в ровах. Справжнім відкриттям у процесі пошуків рову стало виявлення величезної площі близько  $120 \times 15$  м розповсюдження навколо курганної поминальної тризни за межами кургану з заходу вздовж зовнішньої сторони рову<sup>1</sup>. Залишки подібних тризн біля кількох курганів скіфської знаті були відомі і раніше. Проте всі вони були зруйновані багаторічною оранкою полів, які знаходилися навколо курганів, і ніколи не були об'єктом розкопок. В Олександропольському кургані склалася унікальна ситуація — рів, що оточував курган, і велика площа за його межами були засипані кількадеметровими відвалами ґрунту, вивезеного з кургану при розкопках 1852—1856 рр. Завдяки цьому навколо курганна тризна збереглася до наших днів повністю!

*Олександропольський курган. Тахеометрична зйомка 2004 г. (автор М. Дараган)*

<sup>1</sup> Відкриття навколо курганної тризни відбулось дещо випадково. Наша західна пошукова траншея 3, як виявилось пізніше, пролягла точно через західний прохід у рові і скільки ми її не продовжували, ми ніяк не могли натрапити на рів. Уже на занадто великій відстані від центру кургану (за замірами ми вже зрозуміли, що знаходимося за межами рову) на рівні стародавньої поверхні почався суцільний шар із уламків грецьких амфор та кісток тварин, який в 2004 р. ми дослідили на відстані близько 3 м. І цей шар не закінчувався, а простирался далі в стіну траншеї. Тут велика глибина траншеї вже перевищила наші можливості викидання землі на поверхню і остаточне з'ясування всіх незрозумілих питань ми залишили на наступний сезон, для чого планували застосувати бульдозер.





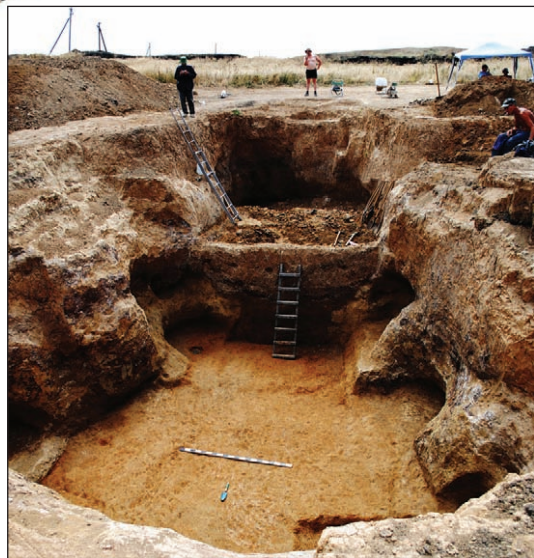
*Амфори з тризни  
Олександропольсь-  
кого кургану*

*Золоті бляшки з  
розкопок 2004—  
2009 рр.*



У тризни біля Олександропольського кургану було виявлено 11 поховань, в основному чоловіків, однієї жінки та двох дітей різного віку, вбитих під час відправлення тризни<sup>2</sup>. Були знайдені уламки 457 амфор, виготовлених у 14 різних грецьких центрах. На 52 з них були клейма 4 грецьких центрів. Усі вони датовані в межах 340—330 рр. до н. е. Також у тризни знайдені вкриті золотом панцирні пластинки, уламки скіфських ліпних горщиків, предмети озброєння, кінська вузда, особисті прикраси та ін. Абсолютно

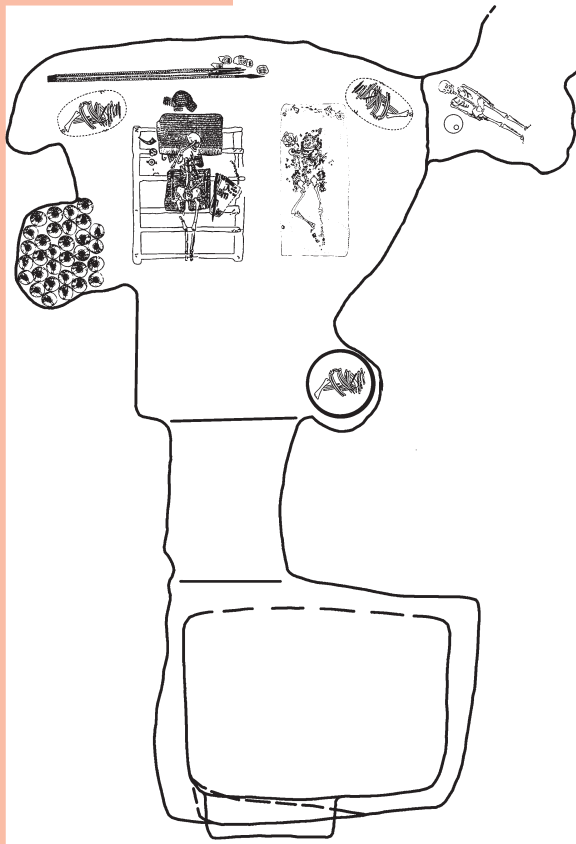
<sup>2</sup> Антропологічні визначення здійснили С. Круц (основні поховання) та О. Козак (кістки із тризни). Коли були відкриті перші поховання, розташовані на певній відстані одне від одного навколо рову кургану, ми сподівалися, що знайшли поховання легендарних вічних охоронців похованого в кургані царя, про яких так яскраво розповів Геродот. За його оповіданням 50 благородних юнаків спеціально відбирали з найкращих, вбивали і розставляли навколо царського кургану на конях на спеціальних підпорах. Проте, в нових Олександропольських похованнях антропологи визначили старих чоловіків, а згодом жінку й дітей. А в кількох кістяках застрягли наконечники стріл. Тоді все стало зрозумілим.



неочікуваною була знахідка в тризні скупчення з близько 250 золотих штампованих орнаментованих бляшок, які прикрашали жіночу накидку, кинуту в тризну. Нічого подібного в скіфських курганах до цього часу не траплялося. Вагому частку знахідок становили кістки з'єдених під час тризни тварин (биків, коней, овець, кіз, собак, свиней, зайців, оленів). За нашими підрахунками в процесі відправлення тризни було з'їдено не менше 17240 кг м'яса різних тварин, випито від 5000 до 7000 л грецького вина, не враховуючи місцевий продукт із власних горщиків. Також були знайдені декілька уламків потрошених людських кісток, які можуть свідчити про ритуальний канібалізм у скіфів.

У 2009 р. впродовж двох місяців наполегливої роботи вручну були повторно відкриті, розчищені та зафіксовані вхідна яма, дромос і катакомба з виходом у Східний дромос Центральної гробниці кургану. Було встановлено, що загадкові бокові ходи навколо катакомби з обох її боків, ніколи не досліджувалися і не існували в дійсності. При найретельнішому дослідженні із застосуванням металодетектора в гробниці було виявлено близько 60 золотих штампованих бляшок,

*Олександропольський курган, розкопки Центральної гробниці у 2009 р.: пошуки меж поховальної споруди та її загальний вигляд з розчищеною катакомбою*



*Олександропольський курган.  
Реконструкція поховань у Центральній гробниці за даними розкопок 2009 р.*

намистин і пронизок різних типів, в тому числі й нових типів, невідомих за результатами розкопок у ХІХ ст., фрагмент залізних псалій, обкладених золотим листом, срібні ворварка і гудзик, фрагменти лутерія та знаменитої чорнолакової Олександропольської піксиди, фрагменти амфор семи типів, залізні цвяхи, вістря стріл та ін.

Досить обмежені розміри катакомби Центральної гробниці Олександропольського кургану і склад супутніх речей свідчать про поховання безпосередньо в камері Центральної гробниці тільки двох небіжчиків, а саме — чоловіка й жінки. За новітніми антропологічними визначеннями В. Моїсеєва, черепи з Центральної гробниці належать жінці 20—35 років та чоловіку, старшому за 50 років.

Навколо курганна поминальна тризна була проведена із західної сторони кургану вже після завершення процесу поховання царських осіб, зведення насипу, будівництва кам'яних крепиди й панциру. Після її завершення був споруджений вал, який перекрив усю площу із залишками тризни.

Завдяки повторним розкопкам Олександропольського кургану 2004—2009 рр., були проведені метричні виміри рову й валу, уточнена конструкція та параметри Центральної гробниці, досліджені дві нові ніші в стінках її катакомби, за однотипністю знахідок на всіх об'єктах Олександропольського кургану встановлена синхронність усіх гробниць та споруд кургану, — Центральної, підзахоронення в неї через Східний дромос зі східного краю кургану, та бокової Північно-східної гробниці, всіх чотирьох конструктивних насипів, кам'яних крепиди й панци-





ру, рову, валу і тризни. Завдяки масовим знахідкам амфорних матеріалів, була визначена точна дата кургану в межах 340—330 рр. до н. е. Відкриття потужної довіколокурганної тризни Олександропольського кургану демонструє нові елементи скіфського кургану та його периферії, що вимагає нових підходів до методики дослідження великих скіфських курганів.

*Золоті бляшки з розкопок 2004—2009 рр.*

*Сергій ПОЛІН  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

*Марина ДАРАГАН  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## ПІЗНІ СКІФИ У ПОНИЗЗІ ДНІПРА. ЧЕРВОНІЙ МАЯК. ХТО ТАКІ ПІЗНІ СКІФИ?

**Н**а півдні України, у пониззі Дніпра, з II ст. до н. е. по III ст. н. е. мешкали люди, які залишили по собі археологічну культуру, названу пізньоскіфською. На думку вчених, ця людність складалася з нащадків більш раннього скіфського населення, що й відбилося в назві. Давньогрецький вчений Страбон подає відомості про пізніх скіфів, країну яких називає Малою Скіфією. Клавдій Птолемей у II ст. н. е. перелічив по обох берегах Дніпра «міста» Азагарій, Амадока, Сар, Серім, Сарон та Метрополь (Ptol., III, V, 2). Певно, він мав на увазі нижньодніпровські пізньоскіфські городища. Найближчими сусідами пізніх скіфів у степу були сармати, з півночі — люди зарубинецької культури, на заході — гето-даки, а з півдня — греки з причорноморських міст-держав (Ольвія, Херсонес, Боспорське царство). Пізні скіфи були активними учасниками бурхливих подій кінця II ст. до н. е., коли їхні царі Скілур та Палак вели війну з Херсонесом, який захищав цар Понту Мітридат VI Євпатор. Про ці події відомо зі славнозвісного декрету на честь Діофанта, знайденого у Херсонесі.

Крім праць давньогрецьких та римських авторів, єдиним джерелом з історії пізніх скіфів є археологічні пам'ятки. Це городища і могильники, розташовані в трьох регіонах сучасної України: вздовж обох берегів Дніпра у його нижній течії від Нікополя до Херсона, у передгірському Криму та в пониззях Дністра. Столицею пізньоскіфського царства в Криму був Неаполь Скіфський на території сучасного Сімферополя.

Знахідки на археологічних пам'ятках Низового Дніпра розповідають про життя та побут цих людей. Вони будували кам'яні житла, а городища піз-

*Археологічний комплекс Червоний Маяк з БІЛА*





ніх скіфів захищали оборонні мури. Було розвинене гончарство, ткацтво, обробка металу та шкіри. Господарство пізніх скіфів базувалося на тваринництві та землеробстві. Численні зернові ями-сховища на поселеннях свідчать про товарний характер хлібної торгівлі. Багаті на дичину та рибу дніпровські плавні постачали мешканцям городищ додаткові продукти полювання та рибальства.

Пізні скіфи пониззя Дніпра вели активну торгівлю з грецькими містами чорноморського узбережжя — Ольвією й Тірою. Ймовірно, кораблі греків піднімалися Дніпром до пізньоскіфських городищ. За хліб та інші товари свого виробництва пізні скіфи отримували коштовні прикраси та витончений дорогий посуд з провінцій Римської імперії.

Знахідки персональних речей і їхня детальна фіксація під час розкопок дозволяють реконструювати вбрання пізніх скіфів.

Чоловіки вбиралися в штани і куртки з вовни і шкіри. В холодну пору року використовували плащі. Мали шапки і шкіряне взуття. Зброєю воїнів були довгі залізні мечі, луки, стріли й списи із залізними наконечниками. Кожен чоловік мав при собі ніж.

*Червоний Маяк:  
городище (вгорі) і  
могильник (внизу)*





*Розчистка колективного поховання пізніх скіфів*



*Поховання пізніх скіфів*



*Камеральна обробка матеріалів в експедиції*

Жіночий костюм складався з шароварів, запозичених у сусідів-сарматів, сукні та верхнього халату. У вжитку були різні головні убори. Одяг оздоблювався бісером і дрібними намистинами. Заможні жінки мали різноманітні прикраси: разки намиста із скла, напівкоштовних каменів, бурштину і фаянсу, бронзові браслети, золоті сережки, бронзові та срібні персні. Серед особистих речей скіф'янок — витончені бронзові люстерка, римські скриньки для рум'ян, голки і прясельця для шиття і прядіння.

**Археологічні дослідження Червоного Маяка.** Найбільшою археологічною пам'яткою пізньоскіфської культури на Низовому Дніпрі є Червоний Маяк. Це археологічний комплекс, що складається з городища, передмістя та некрополя. Пам'ятка розташована в с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської області. Городище і могильник Червоний Маяк визнано пам'ятками історії і культури національного значення.

Городище розташоване на високому останці корінного берега Дніпра. Його акрополь площею 5 га оточений валом із кам'яною основою. По гребню валу в давнину проходила кам'яна стіна, а в східній частині валу була брама в'їзду до фортеці. Навколо акропо-

ля розкинулося передмістя, де, власне, й жили люди. Акрополь був прихистком під час нападу ворогів та місцем перебування вождів і військової залоги.

Глибока балка з півночі відокремлювала поселення живих від могильника — міста мертвих (саме так перекладається з грецької слово «некрополь»). Експедиціями 1976—1978 і 1986—1988 років на могильнику досліджено 108 поховань. Пізні скіфи ховали своїх небіжчиків у родинних склепах-катакомбах, які часто містили по кілька скелетів. Серед поховального начиння — антична червонолакова та скіфська ліпна кераміка, золоті сережки, бронзові застібки-фібули, браслети, люстра, намисто з сердоліку, геширу, бурштину, скла. Римські імпортовані посудини та фібули датують могильник I ст. до н. е. — серединою III ст. н. е.

У 2011—2020 рр. Пізньоскіфська археологічна експедиція Інституту археології НАН України відновила розкопки. За десять років було досліджено 60 поховальних споруд. Більшість із них — пізньоскіфські склепи-катакомби, чисельно їм дещо поступаються ями з підбоями та прості ями. Серед цікавих знахідок — римська туалетна скринька, піксида (косметична коробочка) зі слонячої кістки, на якій вирізьблені сарматські знаки-тамги, золоті підвіски та аплікації, що прикрашали одяг. Зібрано численну колекцію при-



*Знахідки Пізньоскіфської археологічної експедиції у зібранні Херсонського обласного краєзнавчого музею*



*Знахідки Пізньоскіфської археологічної експедиції на виставці «Степова Еллада»*



*Вбрання пізніх скіфів, за матеріалами з Червоного Маяка. Реконструкція О. Дзনেладзе та Д. Сікози, малюнки Д. Сікози*

крас та разків намиста, зброї, різних типів посудин. Усі знахідки новітніх розкопок передані на постійне зберігання до Херсонського обласного краєзнавчого музею.

За роки роботи Пізньоскіфської археологічної експедиції було встановлено межі археологічної пам'ятки, виготовлено детальні топографічні плани, розвідками виявлено передмістя городища.

**Плани і майбутнє. Заповідник «Амадока».** Червоний Маяк є єдиною повністю збереженою археологічною пам'яткою пізньоскіфської культури на Низовому Дніпрі. За ініціативи громадськості та археологічної спільноти Херсонська обласна рада ухвалила рішення про створення тут історико-культурного заповідника «Амадока». Робота такої структури дозволить вивести археологічні дослідження на якісно новий рівень, провести консерваційні та реставраційні роботи на пам'ятці та зробити пам'ятку цікавою туристам.

*Олександр СИМОНЕНКО  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

*Олена ДЗНЕЛАДЗЕ  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

*Денис СІКОЗА  
Херсонська обласна інспекція  
з охорони пам'яток історії та культури*



## МОГИЛА САРМАТСЬКОГО «ЦАРЯ» НЕПОДАЛІК ОЛЬВІЇ

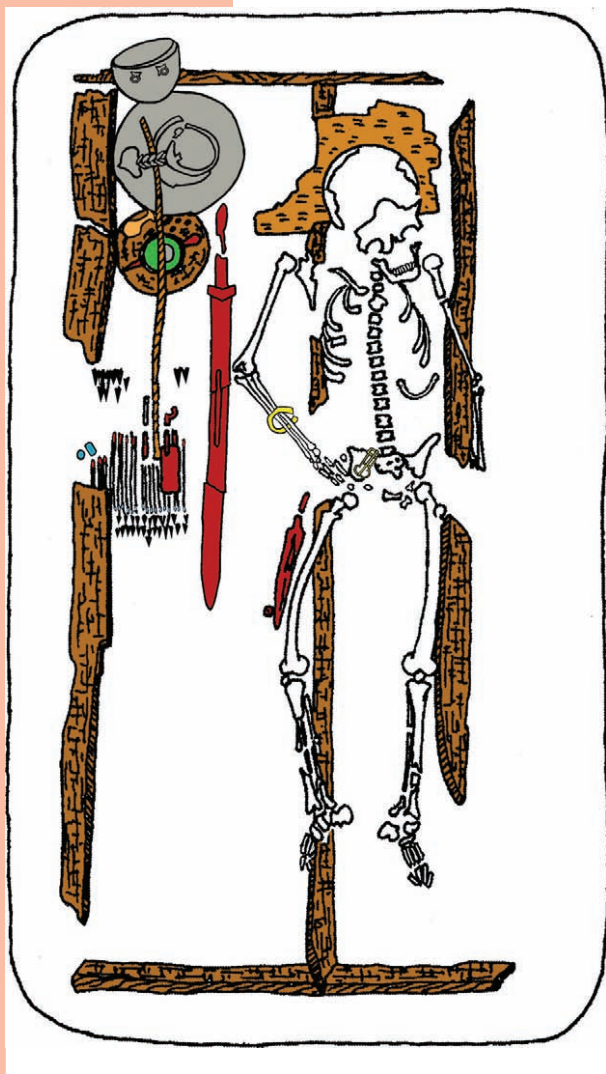
Сарматські пам'ятки в Україні представлені виключно курганными похованнями. Серед кільканадцяти сотень могил посполитих кочовиків нараховується лише кілька гробниць, які можна назвати «царськими». Серед них — досліджене автором у 1992 році поховання знатного сармата у кургані доби бронзи біля с. Весняне поруч з Миколаєвом.

В Україні поховання сарматської еліти були впуцнені у вершину високих — від 4 до 6 м — курганів. Курган біля Весняного 5,8 м заввишки якнайкраще підходив під ці параметри. Крім того, за 25 км від нього, також у високому кургані Соколова Могила 1974 року було відкрите одне з найбагатших сарматських поховань «жриці-цариці». Отже, наукові підстави сподіватися на багату сарматську могилу в цьому кургані були.

Приводом для розкопок стало те, що сусідній колгосп вже давно влаштував на кургані звичай-

*Польове фото сарматського поховання біля Весняного*





План сарматського поховання

дні могильної ями було встановлено труну у вигляді рами з поставлених на ребро дощок. Її було поділено ще однією дошкою на дві неоднакові частини. У східному відділенні труни поклали тіло, в західному — поховальне начиння.

Померлого чоловіка поклали до могили головою на північ, як було зазвичай у сарматів. Руки й ноги були зігнуті у ліктях та колінах і розкинуті. На праву руку був надітий золотий браслет, каптан підперезаний ремнем із срібною, вкритою золотою фольгою пряжкою, до правого стегна пристебнули кинджал у дерев'яних піхвах. У північно-західному кутку тру-

ний смітник. Крім того, щорічною оранкою плуги методично підрізали поли насипу; хтось викопав в одній із них величезну яму, ймовірно, для скотомогильника — загалом, пам'ятка знаходилася в аварійному стані і підходила під рубрику «рятувальні розкопки».

За кілька днів від початку роботи на верхівці кургану виявили бетонний геодезичний знак... і раптом майже поряд з ним показали залишки дерева. Після першої зачистки ці залишки набули форми прямокутника розміром  $2,5 \times 1,5$  м — могила!

За годину праці з'явилося дерев'яне перекриття, що складалося з двох поздовжніх колод, упоперек яких було укладено широкі дошки. У давнину перекриття лежало на краях ями, але з часом просіло донизу. На

ни містилися срібні чаша й глек — вони стояли на перекритті та просіли разом з ним майже до дна ями. Уздовж перегородки був укладений довгий меч, а поряд із срібними посудинами лежав плетений кошик, в якому знаходилися срібний туалетний флакон — піксіда, бронзове люстерко у точеному дерев'яному футлярі, глиняна антична посудинка для пахощів — бальзамарій та залізне шило із дерев'яною ручкою. Уздовж західної стінки труни лежав сагайдак зі стрілами. Від них збереглася частина ратищ завдовжки близько 70 см із роздвоєними червоними «яблучками» на кінцях. Біля залізних наконечників 200 стріл були марковані блакитною фарбою. Біля устя сагайдака лежало дві блакитні намистини-амулети. Поверх усіх цих речей паралельно мечу лежав лук завдовжки близько 85 см, а за 2 м від могили в насипі знайшли глиняний сарматський глек.

Те, що перед нами поховання вождя високого рангу, підтверджувалося багатьма ознаками. Це особливості поховального обряду — могила на вершині високого кургану, яма великих розмірів (її загальна глибина сягала 2,5 м), дерев'яні конструкції, які практично відсутні в могилах рядових кочовиків. Позиція із зігнутими руками та ногами, яку традиційно звать «позою вершника», також притаманна похованням аристократів — досить згадати «царські» могили у Порогах, Ногайчинському кургані, Соколовій Могилі, де поховані лежали в такій самій або близькій позиції.

Не менш показовими є речі. Про високий соціальний статус похованого у Весняному сармата говорить його золотий браслет з потовщеними кінцями. Таких прикрас у сарматів відомо всього не більше десятка, а ті з них, що знайдені в



*Весняне, золотий браслет*



*... та аналогії до нього — «царські» браслети з сарматських поховань в Порогах, ст. Тіфліська, Никольському могильнику, а також із виставки в Британському музеї*



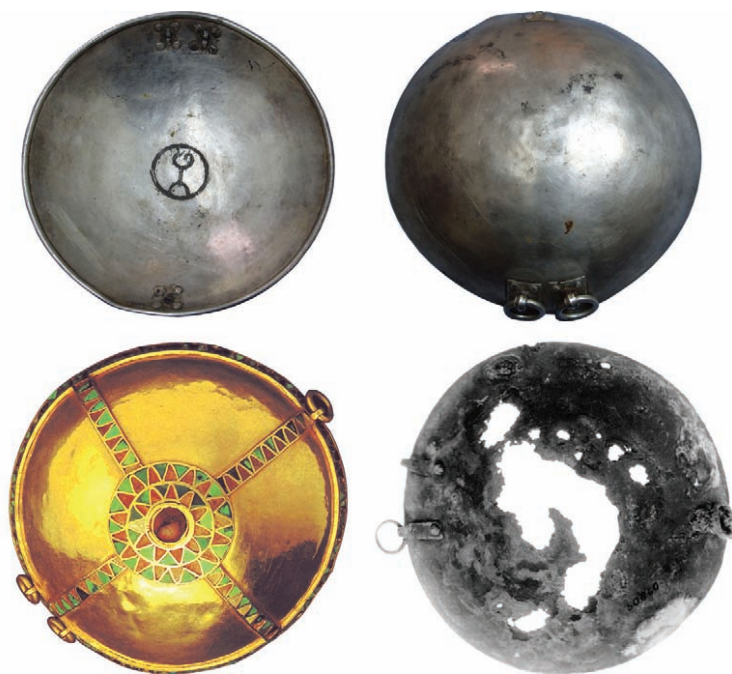


*Весняне, срібні  
лагінос і чаша*

археологічному комплексі, належали представникам вищої знаті. Браслети цього типу знайдені у курганах біля с. Пороги на Дністрі, станиці Тіфліській на Кубані, у Нікольському могильнику на Волзі. На кінцях одного з таких браслетів, що зберігається у Британському музеї, карбовані сарматські тамги. Такі браслети завжди знайдені у чоловічих похованнях і завжди поодинокі, тоді як подібні прикраси з жіночих поховань завжди парні. Ймовірно, такий браслет на руці чоловіка був своєрідним знаком високого рангу. Разом із сарматами вони потрапили до Західної Європи, де згодом у германців також стали ознакою високого соціального стану.

Срібний глек-лагінос, скоріш за все, палестинський або сирійський — такі речі виготовлялися у східних провінціях

Римської імперії за римськими зразками. Знахідки бронзового і срібного античного посуду в сарматських похованнях України — вельми рідкісне явище. Набагато більше такого посуду на Нижньому Дону і у Поволжі, де у I — на початку II ст. н. е. розташовувався політичний центр аланських племен. Цей дорогий та престижний посуд потрапляв до сарматів від правителів античних держав Північного Причорномор'я — Боспорського царства, Херсонеса, Ольвії. Такими подарунками греки намагалися здобути приязнь войовничих сарматських вождів і від-



*Бляхи нагрудника з сарматських поховань: Грушка (вгорі) і могильник Дачі та Козирка (внизу)*

вести загрозу наїздів. Про подібну практику римлян щодо германців писав римський історик Корнелій Тацит. Сармати цінували і берегли коштовний металевий посуд — про це свідчать посудини з поломками і слідами ремонту; проте, ними продовжували користуватися.

Срібна чаша була зроблена, можливо, в тій таки Сирії десь наприкінці II ст. до н. е., тобто років за 150 до того, як потрапила до могили нашого вождя. Сармати ж переробили її на прикрасу кінського нагрудника, досить грубо приклепавши до її краю три кільця. Це було зроблено вже сучасниками похованого у Весняному «царя», оскільки подібні прикраси відомі тільки у I ст. н. е. — Грушка у Молдові, могильник Дачі на Дону, Козирка поблизу Ольвії. Справді варварський прийом — використовувати дорогий посуд для кінської прикраси! Проте так могли міркувати лише нерозумні греки або римляни, для сарматів же кінь був дорожче за всі чаші й блюда на світі, хай із щирого золота. Кінь був для сармата всім: він

*Весняне, «маркоманська» пряжка*





*Сарматський  
«цар» з Весняного.  
Реконструкція  
О. Симоненка*

давав їжу, питво (сквашене кобиляче молоко — кумис — і зараз вважається цілющим напоєм), одяг, силу, заможність, кінь рятував життя. *«Дивно — пише Корнелій Тацит — як звитяга сарматів лежить ніби поза ними самими»* (тобто, в їхніх конях — авт.).

Перед нами — поховання сарматського вождя, здійснене наприкінці I ст. н. е. Ця дата визначена ще за однією коштовною річчю з могили — срібною пряжкою із золотим покриттям. Її форма характерна для Центральної Європи, де такі пряжки носили маркомани — германське плем'я — у I ст. н. е. Подібні пряжки відомі у сарматських і пізньоскіфських могилах України другої половини I ст. н. е., тому не буде помилкою саме так датувати поховання біля Весняного.

Курган розташований за якихось 10 км від північного кордону Ольвійської держави, а дістатися самої Ольвії сармати, що мешкали тут, мали змогу за дві-три години верхи. У другій половині I ст. н. е. Ольвія опинилась у значному сарматському оточенні. В той час Ольвія знаходилася під владою сарматських царів Фарзоя, а згодом — його сина (?) Інісмея, які карбували в місті свої монети. Чудовим доповненням до цих даних є могила біля Весняного. Безумовно, там поховано сарматського ватажка дуже високого рангу — того, кого грецькі автори титулували «басілевс», тобто, «цар». На це вказують золотий браслет із розширеними кінцями, срібна бляха нагрудника, срібний глек — такі речі трапляються у «царських» могилах і похованнях вищої знаті.

*Олександр СИМОНЕНКО  
доктор історичних наук,  
Інститут археології НАН України*



## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бандрівський, М. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза*. Львів: Простір-М.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев, Краков: ИА НАН Украины, Ягеллонский университет.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.)*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Філюк.

Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля)*. Полтава: Археологія.

Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы степного Побужья*. Николаев: ИА НАН Украины.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С., Шелехань, О. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: ІА НАН України.

Кравченко, Е. А., Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Педіть, Д. М., Полідович, Ю. Б., Сергеева, М. С., Шелехань, О. В. 2017. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАН України.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев: Олег Філюк.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: Україна.

Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Махортых, С. В. Ролле, Р. 2006. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округа Украинско-Немецкой экспедицией. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (19), с. 3—10.

Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ, Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Ольговский, С. Я. 2005. *Скифо-античная металлообработка архаического времени*. Киев: Укрпрессполиграфэкспо.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Філюк.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України, ІКЗ «Більськ».

Раев, Б. А., Симоненко, А. В. 2009. «Фалар» из «Давыдовского клада» В: Фурасьев, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 65—79.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец 2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.

Симоненко, А. В. 2010. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Симоненко, А. В. 2012. Богатое сарматское погребение у с. Весняное. В: *Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию А. В. Симоненко*. Киев: Скіф, с. 207—226.

Симоненко, О. В., Сікоза, Д. М., Дзюнеладзе, О. С. 2015. *Пізньюскіфський могильник Червоний Маяк: дослідження 2011—2015 рр.* Херсон: Сівак О. В.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.

Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев.

Скорый, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: Корвін Пресс.

Shelekhan, O. 2020. *Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe*. Oxford: BAR Publishing.

Simonenko, A. V. 1997. Eine Sarmatische Bestattung von Südlichen Bug. *Eurasia Antiqua*, 3, S. 389—408.

# МІСТА І ДЕРЖАВИ АНТИЧНОСТІ





---

## ДАВНІ ГРЕКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

---

**Г**реко-римський період історії Європи залишив мереживо античних пам'яток на півдні України. Від перших грецьких колоній другої половини VII ст. до н. е. до оборонних пунктів римського часу. За роки Незалежності археологічні дослідження тривали як у знакових давніх містах Північного Причорномор'я, так і на численних об'єктах їхніх аграрних територій.

Причинами розселення давніх греків на далекі території були перенаселеність, боротьба за землю і воду. У Північному Причорномор'ї воно мало відрізнялося від грецького розселення узбережжя Середземномор'я, хоча мало свої особливості. Як і кожне окреме місто мало свої особливості.

Поліси ставали центром значної території. Лише на хорі Ольвії нараховують понад 100 сільських поселень. У часи свого розквіту Херсонес володів, крім сільських поселень, такими центрами як Керкінітїда і Калос Лімен. Боспорська держава об'єднувала сильні поліси, далеко не всі з яких одразу приєдналися до неї. Сусідній Німфей і віддаленіша Феодосія тривалий час залишалися осторонь Боспорської держави. Але постійний ризик вторгнення скіфських кочовиків схиляв до цього. Боспор став однією з найбільших в античному світі держав. Міста тут були розташовані доволі близько один до одного, якщо порівнювати з іншими ділянками Північного Причорномор'я. Сьогодні місто Керч і його околиці розтягнуте вздовж берегової лінії, містить Пантікапей, менші поліси Мірмекій, Тірітаку, Порфмій, Партеній і Німфей. Зручна гавань, сусідство з переправою, джерела питної води, родюча земля, вдосталь сировини для будівництва і ремесел були цінними для еллінів.

Сільську територію освоювали або при заснуванні, або зразу після нього. З середини VI ст. майже кожна колонія мала велику хору. Якщо це було неможливим через місцеве населення (в Пантікапей) — засновували залежні поліси. Особливо з IV ст.



*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нариси розділу*

до н. е. відбувалося значне розширення територій з заснуванням сільських поселень.

На сільських поселеннях, втім, як і в полісах, основним заняттям населення було землеробство. Воно було основою економіки давньогрецьких поселень усієї Ойкумени. Землі були поділені і розмежовані між громадянами, певні площі залишені як власність громадських святилищ. На диво добре збереглося чітке розмежування землеволодінь в Херсонесі. Зараз воно є зразком для антикознавців, поряд з кількома античними полісами в Італії.

Розподілені також були значні масиви родючих земель навколо полісів. За свою історію античні центри переживали втрати цих земель через нестійке військово-політичне становище. Це вело за собою значний економічний спад. Посилення військової загрози з боку варварів призводило до тимчасових економічних і соціальних криз у полісах.

Греки залишили по собі величезну спадщину. В часи розквіту міст і малих поселень, святилищ і оборонних пунктів їх наповнювали величні громадські будівлі, фонтани, статуї. Античні центри були осна-





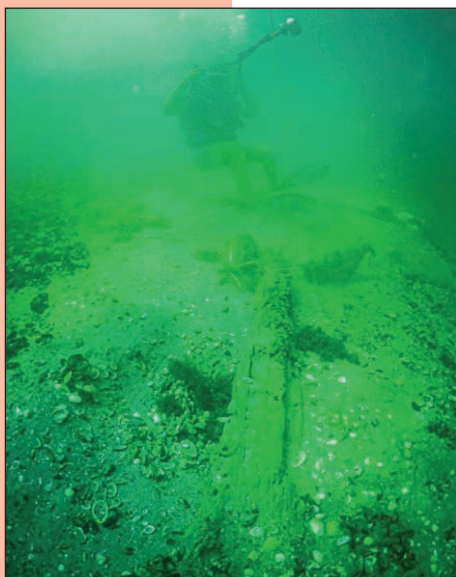
*Кошари, розкопки  
С. Редіної*

щені гаванями, регулярним плануванням вулиць, бруківкою, водопостачанням, ринками, в багатьох був театр. За римського періоду в Херсонесі, Тірі й Ольвії розташовувалися римські залози, зводилися будівлі адміністрації, лазні. На межах хори будувалися опорні оборонні пункти. Міста карбували власну монету, приймали й виряджали кораблі з товарами, послами, новинами з усього світу.

Багато з досягнень цивілізації запозичило населення, що проживало неподалік. Внаслідок торгівлі, данини чи інших контактів, речі, виготовлені в грецьких поселеннях Причорномор'я і Середземномор'я використовувалися далеко за межами античних центрів. Аж до півночі території сучасної України потрапляли товари, транспортовані в амфорах, прикраси та святковий посуд.

Контакти далеко не завжди були мирними. Написи з античних пам'яток не раз згадують про підступність і ворожість варварів. Остаточо змінили історію, як і всього античного світу, масові нашествия готів і гунів у III—IV ст. н. е. Це був поступовий розпад держав, припинення карбування монет. Пошуки виходу з кризи спонукали правителів Боспору надавати гавані і кораблі піратським об'єднанням боранів, герулів, остготів, яких античні автори називали просто скіфами. Мешканців інших міст — до переорієнтації господарства, зокрема на рибний промисел. Наприклад, Херсонес і Пантікапей покладалися на торгівлю рибним соусом. Після гунського нашествия міста не були повністю зруйновані, однак залишалися під протекторатом військового об'єднання варварів.

Періоди розквіту і падіння ілюструють письмові, епіграфічні пам'ятки, зображення богів і їхніх ат-



*Дослідження античного судна біля Кінбурна. Фото О. Апуневич*

рибутів, а потім обожнених правителів — на монетах, у скульптурі, рельєфі, а також архітектурні деталі і археологічні рештки громадських і приватних будівель. Щороку на пам'ятках, де постійно діють експедиції, відшукують нові й нові знахідки.

Повсякчасні розкопки останні 30 років постійно чи з перервами тривали в Ольвії, Борисфені, Тірі, Ніконії, Пантікапеї, Тірітаці, Мірмекії, Німфеї, Порфмії, Парфенії, Кітеї, Херсонесі, Керкінітіді, Калос Лімені, на військових пунктах Ілурат, Харакс, Сюмболон. Не меншої уваги дослідників отримали поселення хори Боспору, Ольвії та Херсонеса в Криму, Миколаївській, Одеській і

Херсонській областях. Багато поселень і оборонних пунктів дали цікаві матеріали за цей період, але їхні античні назви залишаються поки загадкою або гіпотезою. Наприклад, в Одесі, Миколаєві, Кошарах, Надлиманському XI, Артезіані, Завітному, Вікторівці, на перевалі Гурзуфське Сідло, інших пунктах.

Оскільки значна частина майже кожного прибережного поселення сьогодні затоплена морем, важливими є підводні дослідження. Вони велися на різних ділянках узбережжя Криму, а також біля Херсонеса, Тірітаки, Акри, Ольвії, біля Кінбурнської коси, островів Зміїний, Тендрівська Коса, Березань. Це цінне джерело вивчення активного використання морських шляхів у давньогрецькі часи. Наявність доброї гавані була однією з умов розвитку кожного античного центра.

Українські вчені за роки Незалежності проводили дослідження у тісній співпраці з іноземними колегами, залучили широке коло фахівців з наукових і освітніх установ світу. Завдяки спільним зусиллям здійснювалися археологічні розкопки, консервація і музеєфікація пам'яток, а Херсонес було внесено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*Тетяна ШЕВЧЕНКО  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## БОРИСФЕН

**М**істо, засноване вихідцями з малоазійського Мілету одразу після середини VII ст. до н. е. в усті однойменної ріки Борисфен (сучасний Дніпро), є унікальним для української археології. Це найраніше античне поселення у Північному Причорномор'ї, пам'ятка, історична доля якої є загадкою для декількох поколінь дослідників. Зараз це Березань — маленький безлюдний острів, а в давнину — півострів, поєднаний з материком тонким перешийком, упродовж більше ста років свого існування відігравав неабияку роль у посередницькій торгівлі між античним Середземномор'ям та варварськими скіфськими племенами, що мешкали на території сучасного українського Лісостепу, та степовими кочовиками. На Борисфені, який видавався у море та замикав устя могутньої ріки, закінчувався цей довгий торговельний шлях. Знайомство варварського населення з культурними досягненнями античного світу у VII—VI ст. до н. е. відбувалося за участі Борисфена.

*Острів Березань.  
Аерофотозйомка  
О. Кремка*







*Острів Березань  
зі сторони  
материка. Фото  
А. Буйських*

Розписний столовий посуд — амфори, глеки, тарілки, миски, кухлі, тарні амфори з вином, виробленим у різних східносередземноморських центрах, прикраси, зброя — далеко не повний перелік товарів, що потрапляли до варварів за посередництва Борисфена.

Археологічне вивчення цієї пам'ятки з 1960 р. пов'язане з Інститутом археології НАН України. Роботи останніми роками набули системного характеру і, відповідно, призвели до низки цікавих відкриттів, перш за все, історичного плану. Встановлено, що Борисфен від моменту своєї появи у регіоні був емпорієм, тобто його виведення з Мілету мало неформальний характер та не призвело до організації полісу — автономного державного утворення. Таке поселення було місцем спочатку сезонної, пов'язаної із літньою навігацією, торгівлі із варварськими племенами. Менше ніж за півстоліття, на рубежі VII—VI ст. до н. е., тимчасовий емпорій змінився на постійний діючий — саме цим часом слід датувати заснування міста Борисфен. За часом ця подія співпала з появою Ольвії, центру нової держави, на р. Гіпаніс (Нижній Буг).

*Теракоти та  
фігурні посудини,  
знайдені в храмі  
Афродіти. Фото  
В. Назарова*

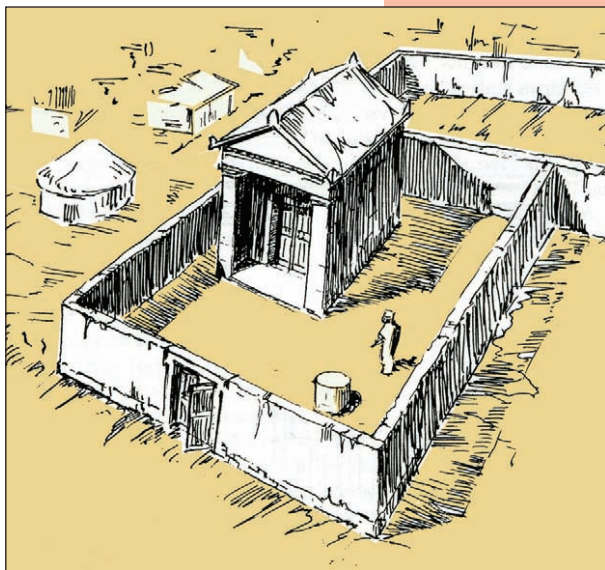


Історична топографія Борисфена суттєво змінилася. Якщо у попередній час були відомі лише житлові будинки різних історичних періодів його існування, то у другій половині 1990-х років відкрито центральну культову ділянку, теменос, будівництво якого відноситься до другої половини VI ст. до н. е. Ділянка мала прямокутну форму, була огорожена стіною від житлової забудови, включала не-



великий храм в антах та круглий вівтар перед ним. Знахідка декількох теракотових фігурок у вигляді жінок та фігурних посудин для парфумів дала підставу припустити, що храм було присвячено богині, а саме Афродіті, покровительці мореплавання часів грецької колонізації. Згодом біля теменосу було відкрито ще декілька споруд, ймовірно, також культового або громадського призначення.

Непересічним досягненням слід вважати відкриття ремісничої ділянки. Цей факт переконливо продемонстрував, що, крім торговельної функції, важливе значення у економіці Борисфена займала реміснича діяльність. Зараз є всі підстави стверджувати, що реміснича продукція, яка виготовлялася тут, призначалася для задоволення не лише власного попиту, а й для експорту. Така продукція, найімовірніше, слугувала саме тим предметом торговельно-обмінних операцій, який разом із довізним



*Теменос із храмом Афродіти, фото В. Крутілова; реконструкція С. Крижицького*



*Залізні серпи з металообробної майстерні.  
Фото В. Крутілова*



*Бракована столова амфора.  
Фото В. Назарова*

*Керамічні гончарні горна.  
Фото В. Крутілова*



посудом, поступав до варварського населення Лісостепу.

У безпосередній близькості до теменоса пощастило відкрити декілька будівель нежитлового призначення, серед яких вдалося виділити виробничі майстерні. Це, перш за все, майстерні для виробництва дрібних виробів із бронзи та заліза. Асортимент виробів включав сільськогосподарські знаряддя праці, передовсім залізні серпи, знайдено також частини бронзових виробів, зокрема дзеркал так званого ольвійського типу, що користувалися попитом у варварського населення, кістяні вироби, тощо.

Особливої уваги заслуговує досягнення останнього десятиліття, пов'язане із відкриттям борисфенітського Кераміку — району, де виготовлялася місцева гончарна продукція. Таке відкриття очікували впродовж декількох останніх десятиліть, його передумовою були знахідки бракованого посуду, які неодноразово траплялися під час розкопок. Проте лише нещодавно вдалося





*Бракований посуд, знайдений у горнах. Фото В. Крутілова*

розкопати декілька майстерень із огороженими подвір'ями, у яких було відкрито п'ять гончарних горен. У них було знайдено численну готову та браковану керамічну продукцію. В одному з горен випалювали одинадцять світильників. В інших горнах було знайдено значну кількість розписаних смугами розбитих та бракованих посудин — столових амфор, глеків різних форм, тарілок та чаш.

Це відкриття, повна оцінка якого ще попереду, вже дозволило поставити питання про перегляд актуальних для науки положень про розвиток економіки і торгівлі у Чорноморському басейні. Чому після середини VI ст. до н. е. мешканців Борисфена перестала задовольняти та неймовірна кількість керамічного імпортованого посуду, яка йшла з-за моря? Внаслідок дії яких процесів потреби у розписній кераміці збільшилися настільки, що для покриття таких потреб з'явилася необхідність у розгортанні свого власного керамічного виробництва? Хто був споживачем такого посуду?



*Світильники,  
знайдені в одно-  
му з горен. Фото  
В. Крутілова*

Повна відповідь на ці та багато інших питань, які виникли після розкопок гончарного осередку в Борисфені ще попереду. Проте сьогодні борисфенітський Керамік — єдиний у Чорноморському басейні приклад розвитку місцевого гончарного ремесла, яке копіювало відому на той час середземноморську кераміку.

Крім пам'яток раннього періоду існування Борисфена, тут вдалося відкрити споруду II—III ст. н. е. Вона розташована у південно-західній частині острова, віддаленій від центру поселення. Саме у перші століття Борисфен став островом. Є значна кількість непрямих свідчень, що на острові у цей час розміщувалася частина римської військової залоги. Проста прямокутна форма будівлі та знахідки, не типові для житлових будинків, дозволили співвіднести її зі спорудами, які призначалися для функціонування допоміжних підрозділів контингенту римської імператорської армії. Знайдені написи на честь Ахілла Понтарха дозволили припустити, що острів у цей час став центром вшанування цього культу.

*Алла БУЙСЬКИХ  
член-кореспондент НАН України,  
Інститут археології НАН України*

## ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА

**А**рхеологічні розкопки понтійської Ольвії тривають більше ста років лише з двома перервами на 1915—1923 та 1941—1945 роки. За час, що минув, тут здійснено важливі наукові відкриття. Вони створили сучасне уявлення про це античне місто, збагатили музейні колекції країни цінними археологічними знахідками. Тривалі дослідження дозволили реконструювати історичні події, що відбувалися у Північно-Західному Причорномор'ї у давнину, дізнатися як жили мешканці цього давньогрецького міста, яким богам вони вклонялися, з ким і якими товарами торгували. Ольвія не перестає дивувати дослідників і щороку дарує не лише нові знахідки, а й змушує замислитися над багатьма питаннями щоденного життя представників античної цивілізації, які мешкали у варварському оточенні.

Останні тридцять років стали знаковими в археологічному й аналітичному вивченні Ольвії, яке проводить Інститут археології НАН України. За цей час здійснено важливі розробки низки проблемних питань історичного розвитку, вивчення історичної топографії пам'ятки, як самого міста, так і міського



*Загальний вигляд з півночі на Ольвію. Аерофотозйомка О. Кремка*





*Загальний вигляд на південну частину Ольвії.  
Аерофотозйомка  
О. Кремка*

некрополя, культури і релігії стародавнього населення міста і Чорноморського регіону загалом.

Перш за все, з'явилося нове розуміння послідовності грецької колонізації регіону. На рубежі VI—VII ст. до н. е. біля впадіння ріки Гіпаніс (Нижній Буг) у Борисфен (Дніпро) було засновано Ольвію. Від самого початку свого існування вона стала політичним, культурним і релігійним центром нової автономної держави — Ольвійського полісу. Її територія охоплювала значну прибережну зону Бузького, Буго-Дніпровського, Березанського лиманів, Кінбурнського та Тендрівського півостровів та сягала аж до правобережжя Дністровського лиману. У цей самий час почала формуватися сільська округа (хора) Ольвії. Виокремлено два етапи її просторового розвитку. До першої половини VI ст. до н. е. виникли поселення і в південній частині, вздовж берегів лиманів, у другій половині цього століття поселення охопили північну частину, аж до межі сучасного Миколаєва.

Систематичні щорічні розкопки Ольвії дозволили отримати нові дані й стосовно першого століття існування міста — послідовності освоєння міської території та її домобудівництва. Найраніші споруди представлено частково заглибленими житлами

прямокутної, рідше — круглої форми, які зафіксовані вже для першої половини VI ст. до н. е. Було відкрито майстерні із залишками бронзоливарного виробництва; простежено початок містобудівельної регламентації у житловій забудові — зведення будинків із сирцевої цегли вже в кінці цього століття. В Ольвії вдалося підтвердити послідовну організацію міського простору із усіма необхідними містобудівельними елементами — міським квартальним плануванням, громадськими центрами, оборонними спорудами.

Відкриттям слід вважати встановлення наявності регулярного міського планування. Це поки що єдиний археологічно доведений факт регулярного міського планування у досліджених античних містах Чорноморського регіону. На кінець VI ст. до н. е. всі заглиблені споруди були засипані, після чого було прокладено повздовжню вулицю, шириною до 5 м, від якої на однакових відстанях розходилися попереківі вулиці. В центрі міста від житлової забудови вивільнено значну площу, на якій влаштовано громадський центр — агору. На цей час в Ольвії вже існувала культова ділянка (Західний темнос), на якій вшановувалися Аполлон Ієтр та Мати Богів. У південній частині міста було відкрито ще одну культову ді-



*Житлова споруда другої чверті VI ст. до н. е. Фото А. Буйських*



*Ремісничка майстерня VI ст. до н. е. Фото А. Буйських*



*Житловий будинок кінця VI — початку V ст. до н. е. Фото А. Буйських*





Аттичний килик з присвятою Афродіті. Фото А. Буйських



Аттична плитка з зображенням гетери присвячена Афродіті. Фото А. Буйських



Виноробня I ст. н. е. Фото В. Крапівіної

лянку (Південний теменос) із культовими спорудами, присвяченими Афродіті. Північна частина агори була вивільнена для здійснення культових функцій, на ній близько середини V ст. до н. е. було влаштовано теменос із культовими спорудами для вшанування Аполлона Дельфінія. Ольвія — єдине античне місто у Чорноморському регіоні з трьома культовими ділянками.

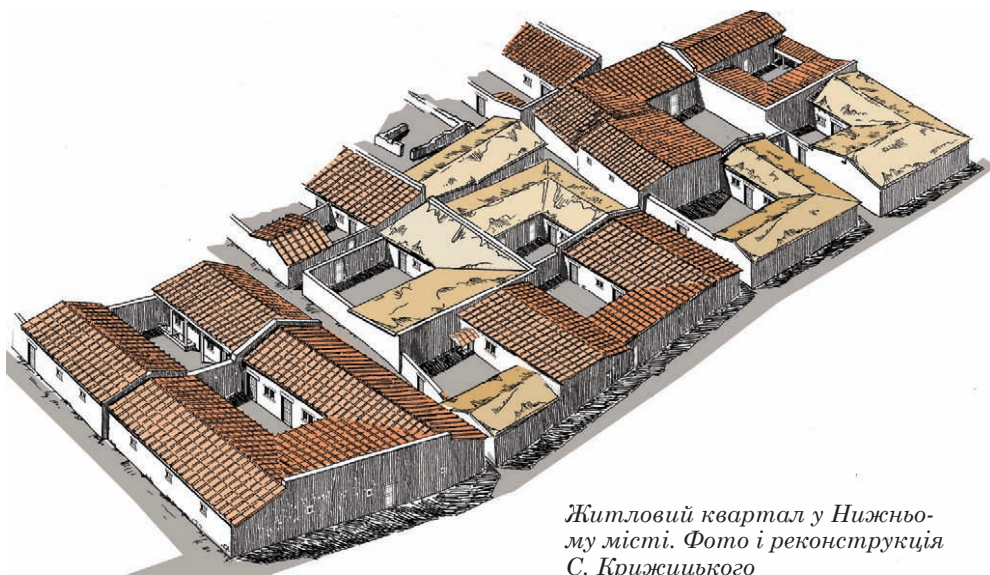
Встановлено також наявність штучних фортифікаційних споруд у вигляді ровів та земляних валів або дерев'яних палісадів, які було зведено наприкінці VI ст. до н. е. у найуразливіших місцях поселення, на півночі та на заході. Ця фортифікаційна система є найранішою для регіону Північно-Західного Причорномор'я. Це відкриття дозволило передивитися значення поселенської структури, яку оперізував цей рів, так званого передмістя, та поставити питання про його роль у просторовому розвитку Ольвії як її безпосередньої складової.

Було завершено археологічне вивчення житлового кварталу елліністичного часу у північній частині Нижнього міста Ольвії, розпочатого ще в середині 1980-х років.

Тут відкрито декілька десятків житлових будинків із внутрішніми подвір'ями, декількома приміщеннями навколо двору та підвалами. Завершилися успіхом багаторічні пошуки оборонного муру у північній частині Нижнього міста — тут відкрито фундамент оборонного муру ранньоелліністичної доби.

Житловий квартал у Нижньому місті припи-





*Житловий квартал у Нижньому місті. Фото і реконструкція С. Крижицького*

нив існування перед навалом гетів під проводом Бурібести у середині I ст. до н. е. Отримано нові дані про відродження Ольвії наприкінці I ст. до н. е. та про стан міста у I ст. н. е. Через зміни клімату почалося культивування винограду, а в Ольвії — виробництво вина на продаж. Про це свідчить початок виробництва тарних амфор та поява в місті нових виробничих комплексів — виноробень.

Виявлено нові елементи фортифікації часів перебування у II — середині III ст. н. е. римського гарнізону — в'їзні ворота на римську



*Римський військовий диплом. Фото В. Крапівіної*

*Розкопки в Ольвії  
тривають. Фото  
М. Бринцева*



цитадель, прясло оборонного муру, башту, а також громадські споруди гарнізону, зокрема преторій та принципію. Численні артефакти, зокрема, військовий диплом, підтверджують наявність в Ольвії римського гарнізону. Важливе відкриття вдалося здійснити й стосовно найпізнішого періоду існування Ольвії. Доведено, що життя тут продовжувалося до початку V ст. н. е., найпізніший період слід пов'язувати вже не з античним містом, як вважалося до цього, а з варварською культурною спільнотою або носіями черняхівської культури, які прийшли на руїни Ольвії після готської навали.

Постійно діюча археологічна експедиція в Ольвії є невичерпним джерелом натхнення для оволодіння професією археолога.

*Алла БУЙСЬКИХ  
член-кореспондент НАН України,  
Інститут археології НАН України*



## ХЕРСОНЕС — ХЕРСОН — КОРСУНЬ

**Д**авне місто з 2500-літньою історією. Розташоване на околиці сучасного Севастополя, який лише з 1991 по 2014 р. був по-справжньому відкритим для відвідування. З часу виходу зі статусу режимного населеного пункту — до окупації. За той період на території давнього міста і округи досліджено пам'ятки усіх етапів його існування. Від перших грецьких поселенців до середньовіччя.

Саме в часи Незалежності України тут працювало широке коло спеціалістів з різних країн у межах міжнародних проектів.

Учасниками були не лише українські та російські наукові й освітні інституції, а й Інститут класичної археології Техаського університету, Макалестерський коледж (США), Університет Адама Міцкевича (Польща) й Австрійська академія наук.

*Вигляд на Херсонес зверху. Фото К. Вільямса*







*Оборонні мури Херсонеса із сучасним Володимирським собором на фоні. Фото Т. Шевченко*

Список можна подвоїти і потроїти, якщо перерахувати ті наукові й освітні заклади, які представляли учасники експедиції.

Плідна творча співпраця із закордонними колегами принесла вагомі здобутки. Впроваджувалися нові методи археологічних досліджень. Розкопки проводилися одночасно в кількох районах херсонеського городища.

Матеріалів античного та римського часу надзвичайно багато, однак усі вони досліджувалися у межах пізньосередньовічних приміщень. Середньовічні пам'ятки городища досліджувались особливо інтенсивно й результативно. Об'єктами уваги археологів стали культові споруди, квартали міської забудови й окремі житлові садиби, громадські й адміністративні будівлі, фортифікаційні укріплення міста, виробничі комплекси та рибозасолювальні цистерни.

Виявлено давньогрецькі лапідарні пам'ятки: написи з присвятами богам і почесними декретами, архітектурні деталі громадських споруд, надгробки і скульптуру. Все це перебувало у вторинному використанні в середньовічних будівлях, часто було вмурованим в їхні стіни. Численні знахідки кераміки, монет, інших артефактів, датованих від часу заснування Херсонеса до доби Середньовіччя,

*Театр. Фото Т. Шевченко*



найчастіше походили з перевідкладених шарів, утворених після давніх нівелювань, розчинок, вирівнювання майданчиків для наступного будівництва. І це не дивно для міської археології.

Місто століттями продовжувало розвиватися у межах своєї території. Окремі ділянки занепадали, інші — перетворювалися на звалища. Саме під таким звалищем колись було виявлено єдиний досліджений у Північному Причорномор'ї театр Херсонеса. За роки Незалежності у Південному районі (розкопки під керівництвом Олега Домбровського, а згодом Олени Паршиної) отримано додаткові дані про зовнішній вигляд театру в перші століття нашої ери. Уточнено, що глядацьких рядів у цей час було не 12, а 10.

У тому ж Південному районі експедиція на чолі з Ларисою Седіковою досліджувала міське водосховище і прилеглі до нього монументальні споруди. Встановлено, що вони існували з межі кінця VI ст., а засипане водосховище було у першій половині IX ст. Причиною став землетрус, після якого до нього припинила надходити вода з околиць міста. Це перекреслило попередню гіпотезу руйнування водосховища під час Корсунського



*Вигляд на водосховище і середньовічний квартал. Фото К. Вільямса*



*Вигляд на Портіві квартали Південно-Східного району Херсонеса. Фото К. Вільямса*



*Херсонес, вигляд на Цитадель із сучасним Володимирським собором на фоні. Фото А. Домановського*





*Ваннякова статуетка, розкопки 1994 р., керівники М. Золотарьов і С. Дьячков. Фото Т. Шевченко*



*Теракотова фігурка симпозіаста, розкопки 2012 р., керівник С. Рижов, за А. Шевченко*

походу київського князя Володимира Святославича. У міському кварталі на північ від водосховища вивчали житлову забудову XII—XIII ст. Залучивши фахівців з усього світу, вдалося отримати детальну картину повсякденного життя місцевих мешканців за доби Пізнього середньовіччя.

Відомо про низку цікавих об'єктів античного часу в Херсонесі, хоча вони дуже мало публікувалися. Це дослідження під керівництвом Станіслава Рижова у Північному районі. Там у XXXVI кварталі виявлено кам'яну надмогильну конструкцію IV ст. до н. е. У IX кварталі — двори і будівлі елліністичного часу. Вдалося реконструювати найдавнішу оборонну стіну, її напрямок від Північного району до ділянки театру. Встановлено, що звідти стіна повертала на південний схід і проходила поверх гребня схилу Карантинної бухти.

Вивчаючи рештки садиб XIII ст., науковці відкрили в цьому районі кілька раніших ранньосередньовічних рибозасолювальних цистерн. Частина з них була засипана до VII ст., інші ж продовжили існування до кінця X ст. Це дозволило стверджувати про існування у середньовічному Херсоні товарного виробництва засоленої риби та соусів з неї аж до цього часу.

Північно-Східний район досліджували Мирон Золотарьов, пізніше Сергій Ушаков і Даниїл Коробков. Вирубана тут в скелі цистерна використовувалася у III ст.



до н. е. Справжнім відкриттям стали висновки Алли Буйських про існування у цьому районі теменоса, священної ділянки з храмами і вівтарями. Ще одна така ділянка існувала у Центральному районі. Тут завдяки новим дослідженням переглянули інтерпретацію будівлі, відомої до цього часу як «Монетний двір». Виявилося, що від монетного двору в цієї споруди лише великі розміри.

У Портових кварталах Південно-Східного району розкопками під керівництвом Сергія Дьячкова і Мирона Золотарьова виявлено вуличну бруківку і водостік з матеріалами від IV ст. до н. е. до III ст. н. е. Увага дослідників була зосереджена на античному періоді, однак вони зафіксували також важливі матеріали середньовічної доби. Зокрема, було виявлено сліди перебудови приміщень у VI ст., що дослідники пов'язали із масштабним будівництвом у Херсонесі за доби імператора Юстиніана I Великого.

При дослідженні цитаделі перших століть нашої ери Інні Антоновій вдалося з'ясувати, що окремі башти і куртину для римських військових спорудили на місці елліністичних споруд. Також на території цитаделі були терми, збудовані з частини попередньої елліністичної куртини. Загалом, у цитаделі зафіксовано два десятки об'єктів оборонного характеру, водостічні канали, вулиці, площі, виявлено планувальну структуру.

Сергій Сорочан продовжив дослідження цитаделі та дійшов висновків, що раніше на її ділянці був не-



*Візантійський преторій IX ст. Фото А. Домановського*

*Дослідження у Цитаделі. Фото експедиції С. Сорочана*



крополь. Широкі будівельні роботи тут почалися в другій половині II ст. н. е. З'явилися казарми, великі будівлі, зокрема склад і терми. Стало відомо, що між 237 і 250 рр. всі вони були зруйновані землетрусом, після чого їх одразу відновили. На це вказують тріщини сейсмічного характеру на вцілілих оборонних спорудах і згадки в письмових джерелах. Наслідком відбудови на тих самих фундаментах стало підвищення рівня денної поверхні майже на 1 м. У цитаделі концентрувалося життя римської залоги, яка перебувала тут у II—III ст. н. е. Віталію Зубарю вдалося з'ясувати важливі деталі її перебування в Херсонесі.

Цінні відомості про історію Херсона дало дослідження середньовічної забудови цитаделі. Локалізовано монументальний візантійський фемний преторій — будівлю канцелярії очільника місцевої регіональної адміністрації X—XI ст. Виявлено, що його будівництву передував перший преторій — відкрита неподалік споруда VII—IX ст. Це була відо-

*Базиліка 1935 р.  
Фото Т. Шевченко*





кремлена громадська будівля, яку після сильної пожежі відбудували за попереднім планом у середині IX ст. Після цього відновлення споруда проіснувала до кінця IX ст., коли її зруйнували і знівельовали під площу. Також науковці уточнили планування середньовічних оборонних мурів навколо Цитаделі, дослідили триапсидний гарнізонний храм, так званий «будинок командира», лазні VI—IX ст. тощо. З'ясувалося, що цитадель продовжували забудовувати й у XIII ст.

Херсонес від доби Раннього середньовіччя почали скорочено називати Херсоном. Це був час перших християнських общин на теренах України. Тож цінними стали дослідження храмів Херсона. Відкриті століття тому, а зараз досліджені за сучасними методиками, вони дали нові відомості про релігійне життя міста, зокрема й про юдейську общину до IV ст.

Міжнародна експедиція на чолі з Мироном Золотарьовим досліджувала так звану «Базиліку 1935 р.», усім відому емблему Херсона, зображувану

*Базиліка «Крузе»,  
за С. Ушаковим*



на гривневій купюрі. Розкопки дозволили розробити хронологічно-стратиграфічну шкалу пам'ятки, а також дійти висновку про належність частини будівельних решток на території базилики до юдейської молельні. Про це свідчить вапнякова плита з вирізьбленим на ній семисвічником-менорою і графіті юдейських імен на тиньку.

Друга велика культова споруда, досліджена науковцями — П'ятиапсидний храм. Дослідження на чолі з Анджеем Бернацкі та Оленою Кльоніною дозволили встановити, що храм було споруджено на початку XI ст. на фундаменті ранішої тринавної базилики початку X ст. Останню, в свою чергу, збудували на рештках житлового будинку IX — початку X ст. Життя у LV кварталі цього району вдалося прослідкувати ще з часів III ст. до н. е. У середньовіччі його займала каменоломня для потреб будівництва храму.

Третій значущий храм досліджувала міжнародна група науковців на чолі з Сергієм Ушаковим. Це Базилика № 7 («Крузе»). Виявили, що весь храмовий комплекс було споруджено одночасно за доби імператора Юстиніана I Великого (527—565 рр.), під час активного утвердження християнства у межах Візантійської імперії. Також було суттєво уточнено оригінальну планувальну схему базилики з вівтар-



*Консерваційні роботи у цистерні-в'язниці. Фото експедиції Дж. Картера*



*Учасники українсько-американської експедиції 2003 р., керівники Л. Седікова і Дж. Картер*

ною апсидою у формі трилисника з трьох симетричних напівкруглих ніш-конх і прибудованими зі сходу приміщеннями. У цій базиліці виявлені також знахідки античного періоду.

Відкриттям стала велика водозбірна цистерна IX—XI ст. біля сучасного Володимирського храму. Дослідники з'ясували, що вода до неї надходила водогонами, які функціонували до першої половини XI ст. Коли водогін припинив існування, стіни цистерни були вкриті численними графіті. Сюжети малюнків стали додатковим аргументом для висновків, що цистерну використовували як в'язницю.

Херсонес сповнений ще не відкритих таємниць і прогалин в історії. На жаль, українські науковці та міжнародні проекти призупинили археологічні роботи на пам'ятці після 2014 р. через анексію та тимчасову окупацію Кримського півострова Російською Федерацією.

*Тетяна ШЕВЧЕНКО  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України  
Андрій ДОМАНОВСЬКИЙ  
кандидат історичних наук,  
Харківський національний  
університет ім. В. Н. Каразіна*

## ДАВНЄ МІСТО ТІРА

Археологічне дослідження Тіри, яка є пам'яткою національного значення, почалось у 1900 р. з закладання невеликих шурфів. Пізніше ці роботи переросли в планомірні, систематичні розкопки, які тривали з перервами протягом ХХ ст. і продовжуються сьогодні. За цей час встановлено приблизні межі міста, відкрито частину оборонної системи, вулиці, житлові, громадські та господарські споруди. Проведено значну роботу з дослідження стратиграфії, планіграфії та хронології пам'ятки. Здійснено підводні дослідження. Вивчалася матеріальна та духовна культура місцевих мешканців. Зроблено низку спостережень щодо особливостей та напрямків торгівлі, стосунків з варварським оточенням, етнічним складом населення тощо. Багато важливих питань було вирішено, але, разом з тим, постало не

*«Центральний розкоп». Аерофотозйомка  
О. Гіманова*





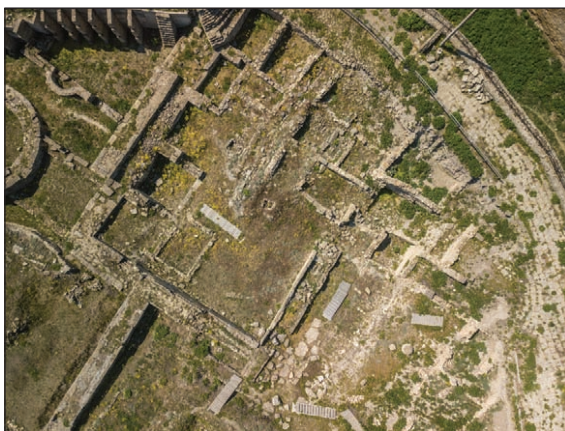
менше й нових. Досі не виявлено шарів та комплексів часу раннього періоду існування міста. Також не виявлено таких складових, притаманних великим античним містам як храми та священні ділянки, центральна міська площа та ринок, театр.

За роки Незалежності України місто досліджували експедиції Інституту археології НАН України, зокрема і в співробітництві з іноземними колегами. Розкопки проводилися на «Центральному розкопі», який розташований на прифортечній площі, а також на території середньовічної фортеці. Було відкрито низку нових об'єктів та зібрано значну кількість археологічних артефактів, які поповнили фонди Археологічного музею ІА НАН України, Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв.

Було продовжено дослідження кварталів елліністичного часу, виявлених ще наприкінці 1940-х років, які складали частину міської забудови. Впродовж 2000—2014 рр. виявлено та досліджено два великих житлових будинки IV—II ст. до н. е., відокремлених один від одного провулком з водономом. Вони складаються з наземних приміщень, підвалів, внутрішніх двориків. У кількох кімнатах виявлені залишки домашніх святилищ у вигляді відокремленого загородками простору та наявних культових речей всередині цих загорож (вівтарі, фрагменти теракотових та мармурових статуеток, курильниці тощо). Вивчення знахідок дозволяє зробити висно-



*Будівля римської вексилляції. Аерофотозйомка О. Гіманова*



*Елліністичний квартал. Аерофотозйомка О. Гіманова*



*Розкоп в Гарнізонному дворі Аккерманської фортеці. Фото О. Савельєва*

*Розкоп в Гарнізонному дворі Аккерманської фортеці. Робочий момент. Фото О. Савельєва*



вок про шанування мешканцями цих будинків різних божеств грецького пантеону, особливе місце серед яких займають Афродіта, Діоніс та Матір богів.

В одному з приміщень I ст. до н. е. виявлено велику кількість гетських ліпних посудин, які можуть свідчити про те, що в Тірі мешкали фракійці. Знахідка цього комплексу в черговий раз ставить питання про стосунки між античним та варварським світами.

Продовжено дослідження оборонної системи. Виявлено нові ділянки мурів та дві башти, які захищали римську цитадель. У південній частині Центрального розкопу відкрито велику споруду з колонами, імовірно громадського призначення.

У західній частині розкопу, поблизу оборонного муру римської цитаделі, ззовні від нього, було відкрито споруду базилікального типу з апсидою, яка, судячи за знахідками та аналогіями з інших пам'яток, скоріш за все, є святилищем римського часу.

На фосебреї (ділянці між стіною та ровом середньовічної фортеці) відкрито приміщення елліністичного часу, а також частину вулиці перших століть з водогоном та складною системою водозбірників. Вона спрямована у бік території Гарнізонного двору, де вельми ймовірно розміщувалися агора та теменос.

На території Цивільного двору Аккерманської фортеці виявлено будівельні споруди римського часу та фрагмент оборонного муру, що вперше засвідчило існу-



вання на цій ділянці міської забудови.

Значна частина некрополя Тіри розташована під сучасним містом, тому значущим було виявлення на південь від міста поховання, зробленого в скелі з гончарним посудом елліністичного часу, а також поховання в плитовій могилі з гончарними та скляними посудинами римського часу.

З'явилися нові, додаткові матеріали щодо римської військової присутності в місті. Це, зокрема черепиця з клеймами легіонів, мармурові плити з зображеннями Мітри та фракійського вершника, епіграфічні джерела, а також низка деталей військової амуніції — елементи костюма, зброї, кістяні, керамічні та скляні вироби. Разом з іншими відомостями вони говорять не лише про підпорядкування міста римській адміністративній системі, але і про певну романізацію його громадян.

Під час варварських походів у середині III ст. римський гарнізон залишив Тіру, місто було повністю включене в політичну та економічну орбіту варварського утворення та стало його центром. За-



*Залишки вогнища римського часу. Фото А. Красножона*



*Срібна Т-подібна римська фібула. Фото О. Савельєва*



*Розкоп у Цивільному дворі Аккерманської фортеці. Аерофотозйомка О. Гіманова*





Римські бронзові монети. Фото А. Красножона

криті комплекси, знахідки речей черняхівської культури — посуду, деталей костюма, прикрас свідчать на користь того, що на території міста могло існувати черняхівське поселення. Також, новітні дослідження показали, що місто не припинило своє існування з гунською навалою в 370-х рр., а ще існувало на початку V ст. н. е.

Археологічні дані підтверджують те, що Тіра була центром транзитної торгівлі, через який товари надходили до сільських поселень та варварів. Також у місті активно розвивалися ремесла та промисли — на це вказують знахідки виробничих комплексів, горен і печей. Існувало карбування монет та ювелірна справа. Розвивалося каменотесне, столярне і тес-



Дослідження античного оборонного муру. Фото О. Савельєва



Вулиця перших століть нашої ери. Фото А. Красножона



*Фрагмент теракотової протоми елліністичного часу. Фото К. Савельєвої*



*Модель глиняного вістаря елліністичного часу. Фото К. Савельєвої*

лярське ремесло. Мешканці займалися металообробкою — залізобробним і бронзоливарним виробництвом, виплавною зі свинцю. Добре було розвинене шкіряне, деревообробне та текстильне виробництво. Землеробство і тваринництво традиційно були важливими статтями економіки. Мешканці займалися рибальством, полюванням, садівництвом, виноградарством. Про розвинене косторізне ремесло свідчать знахідки численних заготовок та різноманітні вироби. Виготовлялися прикраси, теракоти, світильники та інше. В матеріальній культурі присутні численні речі імпортного походження, які яскраво відображають існування культурно-економічних зв'язків із центрами Середземного, Егейського, Чорного морів та Балкано-Дунайського регіону.

Сьогодні дослідження тривають, і багато невідомих сторінок історії та культури цього давнього міста ще чекають на своє відкриття.

*Олег САВЕЛЬЄВ*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України

## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1999. *История Боспора Киммерийского*. Киев: Одигитрия.

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог*. Киев: Стилос.

Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). 2013. *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья (к 95-летию Национальной академии наук Украины)*. Одеса: Одесский археологический музей.

Бруяко, И. В., Секерская, Е. П. 2016. *Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Одесса: Ирбис.

Буйских, А. В. 2008. *Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, suppl. 5. Симферополь.

Буйских, А. В. 2009. *Античная архитектура. Каталог. Керченский историко-культурный заповедник. Лапидарная коллекция*. Т. 4, кн. 1. Киев: Мистецтво.

Буйских, А. В. 2013. *Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации)*. Киев: Стародавній світ.

Буйских, А. В. 2019. *Архаическая расписная керамика из Борисфена (раскопки 1960—1980 гг.)*. Киев: ИА НАН Украины.

Буйских, А. В., Зубарь, В. М., Кравченко, Э. А., Русяева, М. В. 2005. *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I в. до н. э. Очерки истории и культуры*. Киев: Академперіодика.

Буйських, А. В., Сон, Н. О. (ред.). 2020. *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАН України.

Владимиров, А. А., Зубарь, В. М., Журавлев, Д. В., Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Скржинская, М. В., Сорочан, С. Б., Храпунов, Н. И. 2004. *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры*. Харьков: Майдан.

Зинько, В. Н. 2014. *Тиритака. Раскоп XXVI. II: Археологические комплексы VI—V вв. до н. э. Симферополь; Керчь*.

Зубарь, В. М. 1994. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Киев: Киевская академия Евробизнеса.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)*. Киев: ИА НАН Украины.

Зубарь, В. М. 2004. *Таврика и Римская империя*. Киев: Стилос.

Зубарь, В. М. 2004. *Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху*. Киев: Шлях.

Зубарь, В. М. 2007. *Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове: история раскопок и некоторые итоги изучения*. Киев: Стилос.

Зубарь, В. М. 2009. *Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи*. Симферополь.

Зубарь, В. М., Сон, Н. О. 1996. *Греки и римляне в Нижнем Поднепровье*. Киев: Akvilon-Press.

Зубарь, В. М., Русяева, А. С. 1998. *Боспор Киммерийский: история и культура*. Николаев: Возможности Киммерии.



Зубарь, В. М., Хворостяный, А. И. 2000. *От язычества к христианству: начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина IV в.)*. Киев: ИА НАН Украины.

Зубарь, В. М., Русяева, А. С. 2004. *На берегах Боспора Киммерийского*. Киев: Стилос.

Зубарь, В. М., Русяева, А. С. 2005. *Боспорское царство: история и культура*. Николаев: Возможности Киммерии.

Зубарь, В. М., Зинько, В. Н. 2006. *Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории*. Боспорские исследования, XII. Симферополь; Керчь.

Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев: Олег Філюк.

Иевлев, М., Чубенко, О. 2020. *Подводная археология античных и средневековых памятников северного побережья Черного и Азовского морей*. Киев: Олег Філюк.

Кадеев, В. И. 1996. *Херсонес Таврический: быт и культура*. Харьков: Бизнес Информ.

Костромичев, Д. А. 2011. *Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии)*. *Stratum plus*, 4. Кишинев.

Котенко, В. В. 2017. *Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Крапивіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: Олег Філюк.

Крутилов, В. В., Бондаренко, Д. В. 2015. *Керамические обжигательные печи Борисфена середины VI в. до н. э. (по материалам раскопок 2011—2013 гг.)*. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 205—216.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. (ред.). 2010. *Тира — Белгород — Аккерман*. Одесса: Печатный дом.

Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, suppl. 11. Симферополь.

Крыжицкий, С. Д. (ред.). 2004. *Vorysthenika-2004*. Материалы международной научной конференции у 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. Николаев.

Крыжицкий, С. Д., Зубарь, В. М., Русяева, А. С. 1998. *Античные держави Північного Причорномор'я*. Україна крізь віки. II. Київ: Альтернативи.

Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А., Русяева, А. С., Скржинская, М. В., Крапивіна, В. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ИА НАН Украины.

Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 2014. *Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, suppl. 13. Симферополь; Керчь.

Кутайсов, В. А. 1992. *Керкинитида*. Симферополь: Таврия.

Кутайсов, В. А. 2011. *Курганный некрополь Калос Лимена*. Киев: Стилос.

Мак, Г. Р., Картер, Дж. К. (ред.). 2003. *Кримський Херсонес: Місто, хора, музей і округа*. Остін: Інститут класичної археології.

Назаров, В. В. 2001. *Святылище Афродиты в Борисфене*. *Вестник древней истории*. 1, с. 154—165.

Николаев, Н. И. 2014. *Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. — I в. н. э.* Киев: Олег Філюк.

Одрін, О. 2005. *Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я: Нижнє Подністрів'я та Нижнє Побужж'я*. Київ: Інститут історії України.

Одрін, О. 2014. *Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я*. Київ: Інститут історії України.

Папанова, В. 2006. *Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской)*. Київ: Знання України.

Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Матеріали по археології, історії та етнографії Таврії, 8. Симферополь.

Русяева, А. С. 2005. *Релігія понтийський еллинов в античну епоху*. Київ: Стилос.

Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. *Верховная богиня античної Таврики*. Київ.

Русяева, А. С., Крыжицкий, С. Д., Назарчук, В. И., Буйских, А. В., Диатроптов, П. Д., Лейпунская, Н. А., Крапивина, В. В., Гаврилюк, Н. А., Крутилов, В. В., Скржинская, М. В., Назаров, В. В., Журавлев, О. П. 2006. *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Матеріали по археології, історії та етнографії Таврії, suppl. 2. Симферополь.

Ручинская, О. А. 2017. *Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Харьков: Майдан.

Скржинская, М. В. 2009. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Київ.

Сминтина, В. А., Сминтина, О. В., Охотніков, С. Б. 2008. *Острів Зміїний. Історія та археологія*. Одеса: Астропринт.

Смирнов, О. І., Островерхов, А. С. 2021. *Гідроархеологія та історична географія північно-західного Надчорномор'я: досягнення, проблеми, перспективи*. Миколаїв: Ірина Гудим.

Сон, Н. А. 1993. *Тира римського часу*. Київ: Наукова думка.

Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X в.)*. Очерки истории и культуры. Харьков: Майдан.

Сорочан, С. Б., Зубарь, В. М., Марченко, Л. В. 2000. *Жизнь и гибель Херсонеса*. Харьков: Майдан.

Сорочан, С. Б., Зубарь, В. М., Марченко, Л. В. 2003. *Херсонес — Херсон — Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода*. Київ: Стилос.

Толочко, П. П. (ред.). 2002. *Северное Причерноморье в античное время*. Київ: ІА НАН України.

Уженцев, В. Б. 2006. *Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лимен в IV в. до н. э. — II в. н. э.)*. Симферополь: Сонат.

Шевченко, Т. М. 2011. *Релігійний світогляд населення античного Херсонеса*. Київ: ІА НАН України.

Bujskikh, A., Chistov, D. 2018. Architectural details and monumental buildings at Borysthene. *Caiete ARA*, 9, p. 5—22.

Bujskich, A. V. 2010. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen, 26. Wiesbaden: Dr. Reicher.

Lejpuskaja, N. A., Bilde, P. G., Højte, Ja. M., Krapivina, V. V., Kryžickij, S. D. 2010. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6<sup>th</sup> Century BC to the 4<sup>th</sup> Century AD*. Black Sea Studies, 13. Aarhus: Aarhus University Press.

Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). 2002. *Tyras — Cetatea-Albă / Belhorod-Dnistroskyj*. București: Publicațiilor pentru Străinătate.

**ВІД ВЕНЕДІВ  
ДО АНТІВ**





---

## НА СХІДНИХ КОРДОНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАРБАРИКУМУ

---

**В**ивчення пам'яток цього періоду є надзвичайно важливим для дослідження проблем етногенезу слов'янських народів. Розроблена українськими археологами концепція походження раних слов'ян побудована переважно саме на матеріалах, отриманих із території України. Під час її розробки також були залучені і пам'ятки сусідніх держав — Білорусі, Росії, Польщі та Молдови. Методичну основу концепції слов'янського етногенезу за археологічними матеріалами склали порівняльно-типологічний і ретроспективний методи. Також, для її обґрунтування застосовано комплексний підхід із залученням даних мовознавства, письмових джерел, етнографії тощо. Завершення формування основ цієї концепції припало на час здобуття Україною Незалежності на початку 1990-х років.

Основним напрямком розвитку слов'янського етногенезу визнано коло культур, які продовжили «зарубинецьку» лінію розвитку матеріальної культури: власне сама *зарубинецька культура*, *пам'ятки пізньозарубинецького типу* та *київська культура*. Остання генетично пов'язана з достовірними археологічними культурами раних слов'ян: пенківською, празько-корчакською та колочинською. Пам'ятки цих культур належали склавинам і антам, першим слов'янським племенам, згаданим у письмових джерелах.

У довготривалій добі раннього заліза південно-східної Європи час від I до V ст. н. е. в археології прийнято позначати як римський період, якому передувала латенська доба, а слідувала — Доба великого переселення народів. У римський період не менш важливими для розуміння етногенезу слов'ян та реконструкції цілісної історії Східної Європи є й інші культури: *пшеворська*, *вельбарська*, *липицька*, *зубрицька*, *черняхівська* та *культура карпатських курганів*. Частина з них відображає матеріальну



*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нариси розділу*

культуру східних германців, пізньоскіфсько-сарматського та дакійського населення. Окремі культурні групи в першій половині I тис. н. е. презентують старожитності кочовиків, які представлені в Україні сарматськими та гунськими пам'ятками.

Безумовно, що подальше відновлення різноманітних історичних подій, які відбувалися на території України в зазначений час, і зокрема етногенезу слов'ян, багато в чому залежить від розширення якісної джерельної бази, яку в археології традиційно формують археологічні розкопки.

З різних причин її формування відбувалося не завжди планомірно та збалансовано.

На початку доби Незалежності України було продовжено дослідження найбільшого в Україні могильника *зарубинецької культури* біля Пирогова на Київщині (Л. Скиба). На Сумщині почалось активне дослідження особливої і дуже цікавої групи зарубинецьких пам'яток типу Харівка, на яких простежується поєднання як місцевих, так центральноєвропейських елементів (Р. Терпиловський, А. Обломський). На жаль, згодом польові досліджен-





ня пам'яток цієї культури майже припинилися. Проте, яскравою подією стало відкриття і повне дослідження унікального місця поховання «дружинників» рубежу ер біля с. Мутин у 2010-х роках (Л. Білинська, Г. Жаров, Р. Терпиловський). Певні перспективи для відновлення досліджень, цієї базової для слов'янського етногенезу культури, відкриває участь українських археологів у міжнародному науково-дослідному проекті з вивчення поселень класичної зарубинецької культури в Східній Європі (Ю. Башкатов, Т. Бітковська, Р. Терпиловський, О. Петраускас).



*Пам'ятки пізньозарубинецького типу* досліджувалися біля с. Крюківщина на Київщині (О. Петраускас, Р. Шишкін) та м. Харкові — Саржин Яр (С. Задніков). Розкопки поселення та могильника біля с. Івківці, розпочаті в 2017 р. (Ю. Башкатов, Т. Бітковська) надали обґрунтовані підстави для виділення нової групи пізньозарубинецьких пам'яток типу Івківці—Суботів.



Масштабні роботи з розкопок поселення *київської культури* на Чернігівщині було проведено на пам'ятці Олександрівка 1 (О. Шекун, Р. Терпиловський). Підсумком досліджень стало видання колективної монографії. Безумовно, цікавий археологічний матеріал, пов'язаний із ранніми слов'янами, отриманий на багатошарових пам'ятках, де зафік-

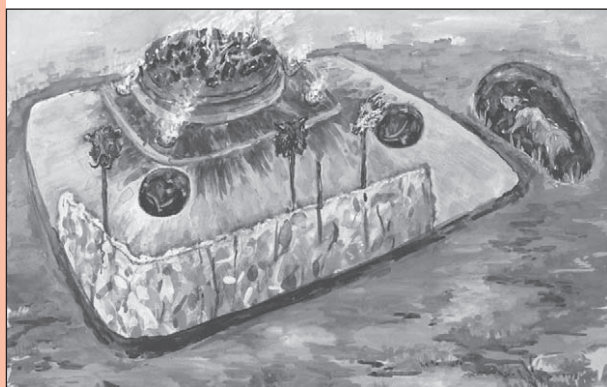
*Івківці, поселення та могильник пізньозарубинецького типу. Вигляд на пам'ятку, залишки поховання за обрядом кремациї та деякі знахідки з поховань (розкопки Ю. Башкатова)*



Червоне 2, бронзова антропоморфна фігурка, III—IV ст. (розкопки О. Петраускаса та Р. Шишкіна)



Дослідник Хрінників доктор історичних наук Д. Козак



Хрінники, поселення вельбарської культури, каплице готів (реконструкція Д. Козака, рисунок І. Ковтун)

совані об'єкти цього часу — Ходосівка (І. Готун, О. Петраускас), Бучак — Гора Лисуха (Ю. Болтрик, Л. Кармазіна) тощо. Матеріали Гори Лисухи дозволяють говорити про зовсім окрему групу археологічних пам'яток римського часу, пов'язану з етногенезом слов'ян.

З колом центральноевропейських старожитностей (*пшеворська, богачівська культури*) пов'язане багате поховання на могильнику часів маркоманських війн, досліджене біля с. Карів (Я. Онищук). Комплекс безумовно належить до групи так званих «князівських поховань» Барбарікуму і містить різноманітний а, в деяких випадках, і унікальний поховальний інвентар. Зокрема бронзовий казанок, кріпленням для ручок якого слугували реалістичні зображення погруддя варвара — «свева». Це третя подібна знахідка для варварських старожитностей Європи римського часу.

Із початку 1990-х років у межах Хрінниківського водосховища на Волині під керівництвом Д. Козака проводили дослідження комплексу археологічних пам'яток різних культурно-хронологічних періодів. Зокрема, масштабні багаторічні розкопки здійснено на поселенні *вельбарської культури* Хрінники (Д. Козак, А. Панікарський, О. Милашевський), де відкриті житлові, господарські й культові споруди східногерманського племені готів, які відіграли важливу роль в історичних подіях Південно-Східної Європи в римський час. За кількістю споруд та отриманого рухомого ма-

теріалу Хрінниківське поселення є найбільш дослідженим поселенням вельбарської культури не тільки в Україні, а й Польщі та Білорусі.

Пам'ятки *липицької культури* під час археологічних розкопок досліджені на Подністров'ї — Заліщики (Б. Строць, М. Ягодинська, В. Олійник), Звенигород (Т. Слободян), Стрілки (В. Цигилик), Ганачівка (Р. Берест) тощо.

На пам'ятках *черняхівської культури* проведені масштабні дослідження на поселеннях і могильниках. Роботи відрізняє системність, використання новітніх методів як польових, так і аналітичних досліджень (геофізичні, біоархеологічні, ПС-технології тощо).

У 2000 р. завершено розкопки найбільшого в Україні за кількістю досліджених поховань могильника Чернелів Руський на Тернопільщині (І. Герета). Активні роботи на Поділлі відбулися на поселеннях Кобилля, Рукомиш, могильнику Лісові Гринівці (Б. Строць, С. Демидко) тощо. На середньому Подніпров'ї завершені або тривають розкопки могильників та поселень Велика Бугаївка (О. Петраускас, Р. Шишкін), Канів (О. Петраускас), Легедзине (Б. Магомедов, С. Діденко), Черкаси-Центр (М. Сиволап, Д. Куштан), Барбара та Дмитрівка III (Ю. Башкатов). Унікальні матеріали для черняхівської культури отримані під час розкопок на Лівобережжі Дніпра пам'яток Шишаки (Р. Рейда, А. Гейко, С. Сапегін), Війтенки (М. Любичев, Е. Шульце, К. Мизгін). Басейни Дністра та Південного Бугу завжди були особливим регіоном в історії вивчення пам'яток черняхівської культури. І в часи Незалежності України тут продовжені дослідження пам'яток черняхівської культури — Куропатники (В. Баран, О. Гопкало), Неслухів, Стрілки II (В. Цигилик), Глядки (В. Войнаровський, Я. Онищук). На Середньому Дністрі досліджені поселення виробничого спрямування — Гряда, Добринівці (В. Войнаровський); та група пам'яток з надзвичайно сильним впливом провінційно-римської культури — Комарів (О. Петраускас, М. Авраменко), Бузовиця I (М. Авраменко, С. Діденко)

На Закарпатті проводилися багаторічні розкопки городища рубежу та перших століть нашої



*Лісові Гринівці, скляний кубок, IV ст. (розкопки Б. Строця і С. Демидко)*



*Шишаки, скляний кубок, IV — перша половина V ст. (розкопки М. Рейди, А. Гейка, С. Сапегіна)*



*Пилипи, скляний кубок, IV ст. (розкопки Л. Вакулєнко)*



ери Мала Копаня (В. Котигорошко, І. Прохненко, В. Мойжес). У Передкарпатті відбулося дослідження могильників *культури карпатських курганів* біля сіл Товмачик, Пилипи (Л. Вакуленко).

Провідна роль і в польових, і в аналітичних дослідженнях пам'яток римського часу належить співробітникам Інституту археології НАН України. Проте, за часи Незалежності сформувалося кілька потужних наукових центрів, які самостійно або у співпраці з ІА НАН України провели масштабні дослідження низки археологічних пам'яток першої половини I тис. н. е. Зокрема, Герmano-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (керівник М. Любичев) досліджувала пам'ятки черняхівської культури Війтенки, Зачепилівка, Огульці, Новоберекське тощо. Лабораторія археологічних досліджень



*Велика Бугайівка, могильник черняхівської культури. Поховання дитини і прикраси: намиста та підвіски зі скла, сердоліку, бронзи, IV ст. (розкопки О. Петраускаса та Р. Шишкіна)*



Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (керівник Р. Шишкін) досліджувала черняхівські пам'ятки Київщини: Обухів 1 і 1а, Малополовецьке 2, Червоне 2 тощо.

У роки Незалежності України згідно нових соціально-політичних обставин та вимог до сучасних археологічних досліджень, утворилася низка інституцій, головним завданням яких стає діяльність, скерована на збереження археологічної спадщини. Під час рятівних археологічних досліджень проведені масштабні розкопки пам'яток першої половини I тис. н. е. Зокрема Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України провів розкопки поселення *вельбарської культури* Йосипівка (керівник проекту Т. Милян), могильника та поселень *черняхівської культури* Попівка, Попівка 1 (Т. Милян, О. Петраускас), Чаньків 1 (О. Петраускас) тощо. Завдяки співпраці з ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України з 2015 р. в районі Бучака ведуться охоронні роботи на пам'ятці першої половини I тис. н. е. Гора Лисуха (Ю. Болтрик, Л. Кармазіна) та ін.

Значимість археологічного джерела формується не тільки за рахунок його унікальності, масштабності проведених розкопок, а й завдяки застосуванню новітніх методів отримання додаткової інформації. Здобуті під час археологічних досліджень матеріали в Мутині, Карові, Побережному, Комарові, Бузовиці безумовно сконцентрували в собі найяскравіші, унікальні зразки матеріальної культури елітних верств на-



*Легедзине, поховання 19 і 20 та золота підвіска, IV ст. (розкопки Б. Магомедова та С. Діденка)*

*Чаньків 1, багаточарове поселення. Робочий момент рятівних розкопок*





*Шишаки, могильник черняхівської культури. Гончарні глеки, IV — перша половина V ст. (розкопки М. Рейди, А. Гейка, С. Савегіна)*

селення того часу. Систематичні, цілеспрямовані розкопки в Чернелеві Руському, Хрінниках, Великій Бугаївці, Війтенках, Івківцях надають матеріали для обґрунтованих історичних реконструкцій великих соціально-економічних утворень римського часу на території України. Застосування методів природничих наук в археологічних дослідженнях дозволяють отримати інформацію якісно іншого рівня (розробки Г. Пашкевич, О. Журавльова, С. Горбаненка, К. Бондар, Т. Рудич, О. Козак та ін.).

Проте за часи Незалежності України у вивченні археологічних пам'яток I тис. н. е. визначилися і проблемі місця. Майже припинені польові дослідження пам'яток класичної зарубинецької, зубрицької, київської, поенешті-лукашівської культури та культури карпатських курганів. Практично не ведуться дослідження гунських старожитностей. Для певних регіонів спостерігається сповільнення розвитку або навіть припинення існування археологічних «шкіл». За таких умов припинилися активні польові дослідження цілих регіонів України — Одещини, Хмельниччини, Чернігівщини, Житомирщини тощо.

*Олег ПЕТРАУСКАС  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*



## МАЛОКОПАНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС

Стрілка годинника невпинно рухається вперед, залишаючи позаду себе лише спогади. Для кожного народу ці записані згадки про минувшину отримали назву — історія, а вже таємничо приховані товщею землі — археологія. Відкриті за допомогою розкопок сторінки життя пращурів збагачують етнос і переводять його «вчорашній день» із категорії нафантазованих міфів до реальності. Складена на основі суми знань про різні пам'ятки інформація формує історію цілих регіонів. Крайні західні землі України, лагідно одягнені в шати Карпатських гір, є пильним оком держави в сусідні ареали Європи з іноді спорідненою минувшиною. На цій території, закарпатській відносно столиці, виділяється Малокопанський археологічний комплекс, де еталонно в просторі і часі завмерли героїчні дії предків.

Рештки колись славетних укріплень спостерігають за плином часу з 85-метрової висоти, з гори біля річки Тиса зі східного боку від села Мала Копаня Берегівського (ще донедавна Виноградівського) району Закарпатської області України. Цю гору ще й зараз тутешні люди називають «городищем», зауважуючи, що саме під такою назвою її знали їхні діди й прадіди. Вони з покоління в покоління переказують легенду про «полотняний міст», який з'єднав висоту над Тисою з розміщеним на вершині одинокої гори

*Малокопанське  
городище — дакій-  
ська Сетідава*





Єгипетська  
намистина

на іншому березі ріки Королівським замком. Стверджують, що саме по цьому мосту в давні-давні часи Малокопанська королева приходила на побачення до Нялабського короля.

Науковому світу ця пам'ятка стала відомою наприкінці XIX ст., коли про зібрані на ній окремі знахідки вийшло друком невелике повідомлення місцевого краєзнавця. У 1893 р. на сторінках журналу «Archaeologiai Értesítő» викладач Севлюської гімназії І. Мігалик повідомив про виявлення на території Угочанської жупи ряду курганів та курганних груп. Разом з тим він згадав про наявність укріплень біля села Мала Копаня. Розкопки тоді не проводилися, але були згадані знахідки жорна та фрагментів кераміки. Тільки через пів сторіччя, у 1950—1960-ті роки округа привернула увагу співробітників Закарпатського краєзнавчого музею, котрі обстежили територію городища та заклали кілька шурфів. Унаслідок проведених досліджень пам'ятку було введено до наукового обігу як городище гальштатського та давньоруського періодів. Але ще довгий час після цього земля під товщею пластів продовжувала притаювати свою історію. Більше того, навіть ще пів сторіччя тому малокопанські селяни обробляли на верхньому майданчику гори свої земельні ділянки, несвідомо руйнуючи давні горизонти. Вони часто знаходили старовинні речі, які, за розповідями старожилів, скидали до «колодязя» — великої ями біля входу на поселення. Зрозуміло, що найбільше від цих городніх робіт і посадки садових фруктових дерев страждав верхній, середньовічний

В. Котигорошко  
в процесі роботи



культурний шар. Припинилося руйнування пам'ятки тільки після того, як вона привернула увагу дослідників Ужгородського університету на чолі з В. Котигорошком у 1977 р. З цього часу вона стала об'єктом для планомірного вивчення, і започатковані тоді систематичні щорічні польові роботи науковців продовжуються дотепер. Нині Мала Копаня розглядається як складний, еталонний для всього регіону верхів'їв

Тиси археологічний комплекс, який формують поселення, городище, група поховань та сакральний центр.

Виявлені археологами на горі залишки проживання людей кам'яного віку та епохи бронзи свідчать про заселеність цієї місцини з сивої давнини, ще задовго до зведення захисних споруд. Але насичене важливими подіями життя Малої Копані почалося тільки з приходом сюди дакійських поселенців. На зламі ер їхні передові військові загони знищили кельтів, які мешкали під схилами Карпат, і почали нову епоху місцевої історії. Ретельний аналіз інвентарю та ритуалу «святилища» дозволив зробити висновок, що наприкінці II ст. до н. е. добре організовані озброєні кінні дружини

з території «країни скордисків» проникли на землі Верхнього Потисся. З цього часу в регіоні відкривається нова сторінка історії, пов'язана з цивілізацією даків. На основі отриманого речового матеріалу городище було зараховано до кола старожитностей дакійської культури Карпато-Дунайського ареалу I ст. до н. е. — I ст. н. е. Споруджена в Малій Копані земляна фортеця, відома античному світу під назвою Сетідава, контролювала долину Тиси у важливому місці, де швидко вода річки звільняється з об'єм гірських лещат і міцним потоком виривається на волю рівнини. Таким чином, даки встановили контроль над торговим шляхом, який проходив по долині найбільшої водної артерії краю, а городище на два сторіччя стало своєрідними воротами між гірською зоною та передгір'ям. На цьому пункті проживала заможна верхівка суспільства (аристократи-корманічі, служителі культу, ремісники, торговці, воїни). Простий же люд мешкав на десятках незахи-



*Траншея в південній частині пам'ятки*

*Фібула з урнового поховання*







*Золоті речі: фрагменти торквесу зі святилища та прикраси й ароматниця (фонди Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. Фото В. Габорця)*

щених поселень, розміщених у безпосередній близькості від цієї «столиці» Північної Дакії доримського часу. За майже 40 років археологи на городищі дослідили 41 дакійське житло, понад сто виробничих і господарських споруд, виявили тисячі знахідок. Результати роботи істориків свідчать, що саме за даків була зведена потужна лінія захисту, яка декілька разів реконструювалася. Наприкінці I — на початку II ст. н. е. дакійці були змушені покинути городище, а територія пам'ятки на значний відрізок часу знову стала безлюдною.

Тільки через тисячу років після цих фракійців на пункт прийшли нові поселенці, які використали наявні на той час укріплення. З потужних захисних споруд даків за такий солідний проміжок часу лишилася тільки система земляних насипів. Та й ці вали значно оплили, а рови стали практично непомітними. Але не тільки штучні фортифікації приваблювали нових поселенців, а й той природний захист, який надавала їм ця місцина.

Схили малокопанської гори урвисті зі сходу, півдня та південного заходу. Східне підніжжя омивається Тисою, південне і південно-західне — низовинні. Враховуючи вищий рівень води тисячу років тому і структуру ґрунту, цілком імовірно, що річка

з південного заходу також підступала до підніжжя гори, перетворюючи у важко-доступну і цю ділянку. Загальна площа обмеженого дакійськими валами городища — 5 га. Воно займало обидві верхівки гори і було витягнуте з півночі на південь. Науковцями простежена система з двох валів. Перший, основний, вал вписується до рельєфу південної верхівки, проходячи з боків урвистих схилів, за виключенням пологого східного, який він перетинає. Насип зведений з узятого поряд ґрунту, який містить значну кількість культурних залишків. Висота насипу 0,4—2,2 м, ширина 3,5—20 м. Особливо добре укріплені центральний вхід. Вал з його обох боків був посилений палисадом, а сам складався з пластів землі, перемішаних з галькою, камінням і цілою системою кам'яних «сорочок», викладених із великих андезитових плит. Ця система з одного боку утворювала вал, а з іншого — ескарпувала його край шляхом багат шарових горизонтальних підсіпок. Ще один вал захищав східний схил гори (висота до 4 м). Саме з нього відкривається чудовий краєвид на Тиську долину.

Найвразливішою була північна сторона поселення, яка примикала до сідловини, де висота схилу всього 15—20 м. Тому, з метою надійнішого захисту, в середньовіччі на північній верхівці гори були зведені два додаткові вали, які утворили передграддя. Вони тягнуться дугами з найбільшим віддаленням 60 м один від одного. На сході вали сягають до кручі, а на заході сходяться біля дороги, що йде по схилу. Висота насипу 1—1,7 м, ширина основи 8—10,2 м. Територія між сідловиною та валом III (Мале городище) не містить культурного шару (за винятком південної окраїни), що свідчить про використання передграддя лише з захисною метою.

Північно-східна периферія городища (урочище Челлениця) на зламі I і II тис. н. е. також була прикрита додатковою системою з семи валів. Вони



*Ритуальна посудина-баранчик для пиття жертовної крові й вина*



*Завушниця з зооморфним закінченням*



*Ремінна пряжка з зображенням бакланів із рибами*

*Студенти-історики проходять археологічну практику*



захищали прохід з боку Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта, тобто дорогу, найбільш доступну для потрапляння на пам'ятку. Висота цих валів була незначною. Разом з неглибоким ровом сумарна потужність укріплень не перевищувала 2 м. Скоріше за все, на гребенях цих насипів були споруджені частоколи. Ці укріплення мали не стільки захисну функцію, скільки не дозволяли потрапити на городище іншим чином, крім основної дороги.

Середньовічних мешканців привабила ця місцина не тільки через її захисні властивості, а й із ряду інших причин. Розміщене городище біля річки, в якій було багато риби. З одного боку воно було оточене придатними для землеробства землями, з іншого — повними дичини лісами. А в період небезпеки, яка насувалася від прийшлих вороже налаштованих племен, місцеві поселенці завжди могли відійти і сховатися в горах, масив яких і починався на Малій Копані, пере чекавши там небезпечні для свого життя миттєвості.

Значна забудова (житла, господарські споруди та ями), солідна колекція виявлених предметів дозволяє говорити про процес активної життєдіяльності на пам'ятці в добу середньовіччя. Скоріше за все, нові поселенці з'явилися на Малокопанському городищі після ускладнення ситуації в регіоні. Слугувало воно сховищем, а не, як всюди подано в науковій літературі, як політико-адміністративний центр. На зламі тисячоліть спокійний перебіг життя слов'янського люду в Верхньому Потиссі був порушений приходом кочовиків із Причорноморських степів. Їхня поява за Карпатами наприкінці X ст. призвела до суттєвої зміни складу місцевого населення — поряд



з осілим людом почали проживати племена прийшлих кочовиків. І не завжди історія їхніх відносин характеризувалася мирними контактами. Обличчям до обличчя опинилися два народи — один озброєний і войовничий, інший беззбройний і миролюбний. Мешканці передгірської зони часто лишали свої селища на рівнині і відходили в гори, іноді використовуючи рештки укріплень попередніх періодів, як, зокрема, сталося і на Малій Копані. Про прихід сюди наприкінці X ст. нового люду свідчать виявлені археологами невеликі

квадратні в плані житла-напівземлянки (площа до 20 м<sup>2</sup>) з печами-кам'янками в якості опалювальних споруд, знахідки гончарних горщиків, прикрас (завушниця, підвіска-лунниця та пряжки) і знарядь праці та домашніх промислів (прясельця та жорна). Відзначимо, що тільки чотири житла, побудовані двома різними поколіннями поселенців городища, знаходилися в центральній, найбільш підвищеній частині пам'ятки. Щільнішою забудовою відрізняються похилі ділянки верхньої частини гори, переважно ближче до валу. Як правило, вхід до напівземлянок знаходився з нижнього боку схилу, а масивна піч з великого андезитового каміння зводилася в протилежному від входу куті. Незначна житлова площа цих споруд свідчить про важкі, не дуже комфортні умови проживання місцевих жителів.

Спокійний перебіг життя мешканців городища перервало військове захоплення пам'ятки. Про сумну долю малокопанських слов'ян говорять сліди штурму їхнього поселення (десятки наконечників стріл та сокира), виявлені на північно-західній периферії городища в районі зведених додаткових укріплень. Там само



*Посудина-урна з Малокопанського могильника*

*Заготовка фібули і готовий екземпляр*





*Залишки житла мешканців пам'ятки доби середньовіччя*

знайдена і частина шарнірної пряжки з геометричною орнаментацією. Після захоплення селища кочовики пограбували тутешніх мешканців, забравши всі їхні пожитки. На місці лишилися тільки непотрібні для номадів речі, зокрема шпори для керування конем. Їх кочовики не забрали, тому що як вправні вершники ніколи ними не користувалися.

Незважаючи на сумну долю більшості мешканців Малої Копані, частина населення все ж спромоглася врятуватися втечею, відійшла в гори і коли загроза минула, повернулася на обжиті місця. Невдовзі життя на поселенні відновилося, але вже не з такою інтенсивністю, як спочатку. Зруйновані під час захоплення житла стали непридатними для проживання. Їхні житлові котловани були засипані



*Керамічний посуд слов'ян Малої Копані*

взятою поряд землею, а нові будівлі зводилися тільки біля північного і західного валу основної частини городища. Саме тут простежено не тільки горизонт X—XI ст., але й шари XII—XIII ст. На сьогоднішній день, не зважаючи на значну досліджену площу, не відомо жодне заглиблене житло цього пізнього середньовічного горизонту, а виявлені тільки кілька господарських об'єктів. Припинення використання Малокопанського городища в добу середньовіччя збігається в часі з будівництвом перших житлових споруд та укріплень на Королівському замку Нялаб. Можливо, зведення цієї фортеці планувалося саме на Малій Копані, але після того, як не вдалося вирішити питання з забезпеченням будівництва необхідним для нього потужним і постійним джерелом води, від запланованого довелось відмовитися. Спроба видовбування цього колодязя в шарі спеченої гальки на Малій Копані добре простежується за великою ямою діаметром біля 6 м і глибиною понад 8 м, за 20 м від центрального входу на городище.

Хоча порівняно з дакійськими речами на Малій Копані не так багато середньовічних знахідок, але і вони вже дозволяють з впевненістю говорити про існування більше десятка жител X—XI ст., реанімацію лінії зруйнованих часом дакійських захисних споруд, захоплення і знищення городища, а згодом його відновлення, після чого не дуже активна життєдіяльність на ньому простежується до XIII ст.

З кожною новою знахідкою археологів життя мешканців городища римського часу та доби середньовіччя потроху виходить із темного світу міфів і вигадок до яскравого світу реалій історії, повертається втрачений зв'язок поколінь, об'єднується міцним ланцюгом минушина і сьогодення.

*Ігор ПРОХНЕНКО*  
кандидат історичних наук,  
Ужгородський національний університет



*Сокира захисників  
городища з місця  
штурму укріплень  
кочовиками*



## ДРУЖИННИЙ МОГИЛЬНИК НА СЕЙМІ

Старожитності типу Харівка репрезентують культуру людності, що населяла басейн середньої течії р. Сейм на зламі ер. Донедавна ці матеріали були відомі переважно за поселенськими пам'ятками, єдиним винятком з-поміж яких було поодиноке поховання, випадково виявлене поблизу с. Пересипки в околицях Путивля ще 1936 року. Та наприкінці 2009 р. збіг обставин дозволив значно розширити нашу обізнаність щодо цього надзвичайно цікавого типу пам'яток.

Саме у зазначений час О. Лебідь, обстежуючи місця боїв Другої Світової війни між селищами Мутин та Камінь Крелевецького р-ну Сумської обл., випадково виявив незвичайний для Дніпровського Лівобережжя комплекс. У велику керамічну посудину було вміщено бронзове відерце-ситулу з перепаленими людськими кістками, а також багатий набір супровідного інвентаря: зброю й деталі військового спорядження, деталі одягу тощо. Металеві речі переважно були не характерними для місцевої матеріальної культури. Однак згадана керамічна посудина за формою та орнаментациєю надзвичайно



*Могильник Мутин  
у процесі розкопок  
(квітень 2010 р.)*

нагадувала урну з Пересипок, тож зв'язок поховання поблизу Мутина з пам'ятками типу Харівки від самого початку не викликав особливих сумнівів. Втім, остаточні відповіді на питання щодо контексту цієї — без перебільшення неочікуваної — знахідки могли дати лише подальші ретельні дослідження.

Не зайве зазначити, що речі з Мутина О. Лебідь одразу передав до Кролевецького

краєзнавчого музею, а директор цього музею А. Карась, належно оцінивши наукове значення відкриття, звернувся до колег із Сумського краєзнавчого музею. Надалі О. Лебідь і А. Карась всіляко сприяли роботам на могильнику, які вже навесні 2010 р. розпочала Лівобережна експедиція Інституту археології НАН України (начальник Г. Жаров, науковий керівник Р. Терпиловський).

Ретельні розкопки дозволили дослідити ще 12 тілопальних поховань, що розташовувалися на компактній ділянці навкруги місця виявлення першого комплексу. Цей могильник є унікальним явищем не лише для Східної, але й Центральної Європи. У першу чергу, це визначається тим, що всі 13 поховань — однотипні за обрядом кремації в урнах і беззаперечно належали воїнам-професіоналам високого рангу.

Поховальний ритуал багатьох суспільств давнини передбачав не лише спалення тіла небіжчика, а й покладання на поховальне вогнище речей, що мали супроводжувати покійного у потойбіччя. Для похованих у Мутині найбільшою цінністю була зброя. Саме вона визначала їхній статус за життя, і у подорож засвіти вони теж простували озброєними. Щоправда, перед цією подорожжю зброя була не тільки очищена вогнем поховального вогнища, а



*Металеві знахідки з поховання 1 могильника Мутин*



*Фібули з поховання 1*



Фото поховань на могильнику Мутин

й навмисно зіпсована, аби мерці не обернули «мертву» зброю проти живих.

Кожне поховання з Мутина супроводжувалося набором зброї із зазвичай зігнутого меча й наконечника списа, а також деталей щита. Ці предмети мають досить близькі аналогії серед матеріалів багатих на знахідки зброї оксидської та пшеворської археологічних культур (ареалом першої є Польське Помор'я, другої — центральні та південні воєводства сучасної Польщі, а також північно-західні області України та Брестська обл. Білорусі). Частина речей подібна низці знахідок з Подунав'я та ще більш віддалених земель — Західної Європи та Скандинавії.

Загалом у похованнях Мутина виявлено 21 наконечник списів і дротиків та 14 двосічних довгих мечів. Особливий інтерес, на нашу думку, мають кілька предметів озброєння, що знаходять виразні відповідники серед старожитностей латенського кола. Приміром, наконечник списа з поховання 3, прикрашений орнаментом з мотивом стільників, має аналогії серед матеріалів культур, носіями яких вважають германців (зокрема, пшеворської).

Усі без винятку мечі з мутинських поховань «зне-



шкоджені», здебільшого — згорнуті у кілька разів «пакетом», причому клинки залишалися вкладеними у піхви. У більшості випадків збереглися частини залізних піхов, що мали ажурний лицьовий бік, який у нижній частині складався з поперечних перегородок та фігурного наконечника. Надзвичайно цікавими є кілька екземплярів піхов, прикрашених у стилі, що імітує ажурну техніку *opus interrasile*.

На думку польських дослідників, більшість мечів латенського типу (якщо не всі) є наймасовішою категорією кельтського імпорту в ареалах пшеворської та оксивської культур. На кельтське походження вказують не лише форма зброї, а й технологічні характеристики клинків. Однак особливою досконалістю відрізняються ажурні металеві піхви, технологія виробництва яких була надто складною для пшеворських і оксивських ковалів.

Характерною складовою набору наступальної зброї, що притаманний кельтській військовій традиції, є масивні залізні ножі, які зазвичай визначають як бойові. Такі вироби трапилися і в кількох похованнях Мутина. Втім, переважна більшість мутинських ножів порівняно невеликі за розмірами, тож їх радше слід трактувати як універсальні побутові інструменти, що використовувалися як зброя хіба що за виняткових обставин.

Захисна зброя представлена залізними умбонами щитів, які були у кожному похованні. Вочевидь за принципом «частина замість цілого» у деякі поховання поклали лише по кілька блях, якими умбон кріпився до дерев'яної частини щита, або ж уламок самого умбона. Аналогії мутинським умбонам можна знайти у Скандинавії та Зхідній Європі. Зокрема, предмет, аналогічний умбону з поховання 3, було знайдено під час розкопок знаменитого галльського



Щит: умбон (поховання 1) і ручка (поховання 3)



Залізний ніж з наконечником піхов із поховання 8А



*Шоломи з поховань 8A і 12*

Кельтськими ремісниками, найвірогідніше, зроблені більшість ситул із залізними петлями і дужками, а також казан із залізним верхом і двома кільцеподібними ручками. З римських майстерень, ймовірно, вийшли дві вишукані ситули з бронзовими дужками, а також два тази з опуклим дном. Близькі ана-

опідуму Алезія, сплюндрованого легіонами Юлія Цезаря у 52 р. до н. е.

Захисне спорядження представлено також унікальними не лише для Східної, але й Центральної Європи, п'ятьма залізними шоломами. Вони належать до пізнього східнокельтського типу, характерного для земель навкруги Альп, від Франції та Швейцарії до Словенії. У двох похованнях шоломи, вкладені в керамічні посудини, використані як вмістилища праху небіжчиків.

Окрім зброї, в більшості поховань були елементи амуніції (застібки та кільця від портупейних поясів), а також шпори, що у той час були ще порівняно рідкісною складовою спорядження воїнів-вершників.

Престижність ритуалу поховань Мутинського могильника підкреслювали різноманітні посудини, що використовувалися як урни, і чорнолощені керамічні вироби, подібні до знахідок із пам'яток типу Харівка, і бронзові. Щодо останніх, то серед них розрізняються дві різні за походженням групи.



*Пара шпор  
з поховання 1*

логії низці мутинських посудин відомі на території так званої «Вільної Германії» в пізньолатенській і ранньоримській час. Казанок з поховання 10, за визначенням М. Трейстера, має виразні аналогії серед сарматських металевих посудин.

Численний інвентар поховань, зокрема, такі «вузькі» хронологічні індикатори, як 13 фібул-застібок, дозволяє досить надійно датувати Мутинський могильник. Імовірно, поховання тут були здійснені в діапазоні від середини I ст. до н. е. до початку I ст. н. е., тяжіючи, найвірогідніше, до зламу ер.

Поховальний обряд Мутина має найближчі відповідники серед таких латенізованих культур північно-західного кола, як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів та мечами). Окремі екземпляри і набори різноманітної зброї зафіксовані приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях латенського (передримського) часу, причому як урни для перепалених кісток імпорт-

*Ситула  
з поховання 11*





ні бронзові посудини використані в 10 похованнях зі зброєю. Однак поховання воїнів на могильниках зазначених археологічних культур розташовані впереміш із захороненнями представників пересічного населення, що й складають більшість могил на таких пам'ятках. До того ж, лише поодинокі воїнські поховання пшеворського та оксивського кола містять повний комплект озброєння, що складався з меча, списа та щита. Натомість кожне з мутинських поховань супроводжувалось саме таким набором зброї. Доволі показове й те, що у Польщі знайдено лише один кельтський шолом, в той час як з Мутина походять аж п'ять. Слід зважати й на наявність у похованнях шпор. На думку польських дослідників, ці елементи вершницького спорядження засвідчують високий («офіцерський») статус їхніх власників у військовій ієрархії.

Порівняно незначна кількість поховань, розміщених на компактному ізольованому майданчику, пишний набір інвентарю кожного поховання, що включав повний комплект озброєння та елементи престижної амуніції, вказує, що в Мутині були поховані представники військової дружини. При цьому більшість предметів має найближчі аналогії в місцевостях, що віддалені від Мутина на сотні й навіть тисячі кілометрів. Натомість із місцевою традицією пам'яток типу Харівка можна пов'язати лише кера-

*Казанок з поховання 10*



мічні посудини, та й їх, до слова, теж не назвеш пересічними, масовими виробами. Тож постає цілком логічне питання: хто ж були ці «вікінги до вікінгів»?

На «західне» походження дружинників, похованих на Сеймі, насамперед вказує комплекс озброєння, типовий для цілої низки культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й носії латенізованих культур, додаючи іноді власні зразки «національної»

клинкової зброї: гето-даки — серпоподібний меч-сіку, германці — прямий однолезовий сакс тощо. До речі, саме таким був однолезовий меч з подвійного поховання 8 Мутина. Аналогічні вироби, типові для оксидської та, у меншій мірі, пшеворської культури, можуть свідчити про германське походження дружини або принаймні окремих її членів. Як робочу гіпотезу можна висунути припущення про появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 29 р. до н. е. на Нижньому Дунаї.

Синхронність здійснених поховань, можливо, говорить, що дружинники загинули в одній із битв. Поки нема жодних натяків, які допомогли б відповісти на питання, з ким і через що вони воювали. У той самий час, поховані воїни, ймовірно, здобули перемогу: носії пам'яток типу Харівка поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, з власною зброєю та бронзовим посудом, на окремому могильнику.

На жаль, писемних згадок про ці події не залишилось, на відміну від Галльських війн, яскраво змальованих у «Записках» Гая Юлія Цезаря, або ж щойно згаданих бойових дій на Дунаї. Не зважаючи на те, археологічні матеріали красномовно свідчать про складність історичних, етнічних і культурних процесів, що відбувались на просторах Дніпровського Лівобережжя на межі ер. Вони свідчать, що в етногенезі праслов'ян як далеких пращурів українського народу брали участь не лише місцеві племена, але й вихідці з віддалених земель Центральної Європи — кельти та германці. Певною мірою ситуація, зафіксована матеріалами Мутина, нагадує відомі походи вікінгів кінця I тис. н. е., але гіпотетичні події, про які йшлося, відбулись майже на тисячу років раніше.

*Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ*  
доктор історичних наук,  
Київський національний  
університет ім. Тараса Шевченка

*Геннадій ЖАРОВ*  
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна  
служба України» ІА НАН України

## ПОХОВАННЯ СВЕБСЬКОГО «КНЯЗЯ» У КАРОВІ

**В**arbaricum Solum — безкраї простори Європи за межами Римської імперії, простяглися від Дакійсько-Паннонського лімесу на півдні до Скандинавії на півночі. Зарослі правічними лісами, помережані пагорбами і видолинками, порізані долинами величних рік, таких як Рейн, Ельба, Одер, Вісла, Західний і Південний Буг, Дніпро... З давніх часів вони були заселені різноетнічними племенами. Кожне із них мало свої культурні традиції, вірування, історичну долю. Писемні джерела надзвичайно скупі на ці відомості. Лише археологія дає можливість привідкрити завісу минулого, щораз дивуючи суспільство новими знахідками. Справжньою сенсацією останнього десятиліття можна вважати відкриття у Західному Побужжі нового могильника римського часу. Його дослідження дали можливість по новому поглянути на характер етнічних та культурних процесів на території Західної України у період другої половини II ст. н. е.

*Розкопки могильника Карів I у 2017 р.*





**Історія дослідження та загальна характеристика.** У 2017 р. на полі біля с. Карів Червоноградського району Львівської області було виявлено і передано у фонди Винниківського історико-краєзнавчого музею набір металевих предметів: ритуально зігнутий меч, два наконечники списів, елементи металевого окуття щита, шпори тощо. Розвідкові дослідження, проведені на місці знахідки спільною експедицією Комунального закладу «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської області) та Львівського національного університету імені Івана Франка, принесли неочікувані результати — відкрито новий могильник римського часу з багатим поховальним інвентарем.

Пам'ятка Карів I розташована між с. Карів та м. Угнів, на ледь помітному підвищенні правого берега р. Солокії (лівої притоки Західного Буга). Це ґрунтовий могильник, на якому виявлено 12 кремаційних поховань (з них одне парне). За визначеннями антрополога Т. Слободян, в об'єктах знаходилися останки 13 осіб: 5 чоловіків, 4 жінок та однієї дитини. Стать трьох похованих встановити не вдалося. Не менше п'яти могил було порушено оранкою.

Різноманітність речового комплексу й елементів поховальної обрядовості свідчить про полікультурність населення, яке залишило могильник у Карові. Його основою були носії пшеворської культури, однак з помітними західнобалтськими, південногерманськими (свєбськими) та венедськими культурними рисами.

Знайдені під час розкопок матеріали, зокрема фібули, амфори, скляний і металевий посуд є добрими хронологічними індикаторами і датують пам'ятку другою половиною II ст. н. е.

**«Князівське» поховання.** На особливу увагу заслуговує поховання 2 з багатим супровідним інвентарем. Воно мало два яруси. На глибині 0,3 м простежено скупчення скла від розбитого плугом келиха й вінця глиняної миски чорного кольору. Ще

*Верхній ярус поховального інвентарю*





*Процес дослідження, загальний вигляд і найцінніші речі поховання 2 (на фото Н. Білас — доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЛНУ ім. І. Франка)*

глибше знаходилися дві ліпні чорнолощені миски, маленька вазоподібна керамічна посудинка, придонна частина згаданого скляного келиха, пара залізних ножиць, ніж і одна шпора. Біля мисок, а також частково під ними, лежали кістки дрібної рогатої худоби — кози або вівці.

Нижче першого ярусу артефактів залягав прошарок слабогумусованого супіску, який перекривав друге скупчення матеріалів, а саме: урну з людськими кремаційними залишками і найцінніші дари у потойбічний світ. Урною слугував великий бронзовий казан. Під вінцями пропорційно розташовувалися три бронзові атташі — кронштейни для підвішування у вигляді погрудь бородатих чоловіків із волоссям, заплетеним у так званий «nodus suebicus» («свебський вузол»). У казані були перепалені у вогні людські кістки, перемішані із залишками поховального вогнища і дрібними елементами супровідного інвентарю (деревне вугілля, маленька бронзова пряжка з квадратною рамкою, залізний стрижень від трискладового рогового гребеня, фрагмент залізного підвісу піхов меча, дві невеликі грудки сплавленого скла).

На відстані 0,2 м на північний захід від казана сто-

яла друга бронзова посудина — прекрасно збережене відро-ситула. Його петлі-атташі декоровані антропоморфними зображеннями, які нагадують античних сирен, а гачки ручки — зооморфними сюжетами у вигляді лебединих голів.

Між бронзовим посудом лежали інші предмети поховальних дарів: дві поміщені одна в одну скляні чаші, подібний до вищезгаданого, тільки більших розмірів, ще один скляний келих, дзвіночок *tintinnabula* з кольорового сплаву від кінської вуздечки, бронзовий кінцевик, а також повний набір металевих елементів двох рогів для пиття. До нього належали виготовлені з бронзи пластинчасті окуття вінець, кінцевик і ланцюжок для підвішування чи носіння. Останній складається з різної форми сегментів, поля яких заповнені червоною, синьою, білою та чорною емаллями і прикрашені однією або двома хвилястими лініями.

Долівка захоронення розташовувалася на глибині 0,8 м (на рівні материка) і не виділялася якимись особливостями конструкції.

Знайдені у похованні предмети поховального інвентарю являють собою надзвичайно багаті та рідкісні для варварського світу імпортні речі. Скляний і бронзовий посуд був ознакою не тільки заможності власника, а й вказував на належність до варварської еліти. Бронзовий казан з атташами у вигляді чоловічих фігур з Карова на сьогодні є третьою знахідкою такого типу в Європі. Подібні були виявлені в багатих похованнях у Мушові (Mušov) на території чеської Моравії



*Бронзовий казан після реставрації  
(фото В. Рогана)*





Бронзова сітула  
та її атташ у  
вигляді жіночої  
личини (фото  
В. Рогана)

та Чарнувку (Czarnówko) на польському Помор'ї. Його власник, без сумніву, належав до правлячої верхівки котрогось із свебських племен. Про цю людність залишив свідчення римський історик Публій Корнелій Тацит у творі «Германія»: *«Своєрідна особливість цього племені — підбирати волосся наверх і зав'язувати його вузлом. Цим свеби відрізняються від інших германців, а вільнонароджені свеби — від своїх рабів...»*.

На відміну від посудин з Мушова і Чарнувка, які належали до комплексу поховальних дарів, казан у Карові було використано як урну для захоронення людських останків. Це свідчить про те, що він не був трофеєм, а належав до категорії престижних подарунків римської адміністрації своїм клієнтам — правителям прикордонних з Імперією варварських племен. Такі предмети цінували і берегли, оскільки вони підкреслювали статус їхнього власника, як союзника імператора і друга римського народу — *«Rex sociusque et amicus populi Romani»*.

**Інтерпретація подій.** На цьому етапі дослідження пояснити причину появи в басейні Західного Бугу населення із змішаними етнокультурними елементами складно. Така ситуація могла виникнути у результаті якихось надзвичайних обставин. Оскільки знайдені під час розкопок матеріали датують

могильник фазою В2/С1 (друга половина II ст. н. е.), то такими могли бути Маркоманські війни (166—180 рр.) на Середньому Дунаї. Відомо, що участь у них брала людність із території європейського Барбарікуму, зокрема з його північних територій.

Як свідчать писемні джерела, під час цих подій у середовищі головних супротивників римлян — германських племен свєбського походження маркоманів і квадів, відбувалася почергова зміна правлячих еліт. Не виключено, що «князівське» поховання у Карові представляє собою могилу одного із таких королів-вигнанців, який разом із своїми прибічниками був змушений шукати прихистку на чужині.

Походження пам'ятки в Карові також може бути пов'язане із завершальним етапом воєнних дій на Середньому Дунаї. Після перемоги римлян над маркоманами, квадами та їхніми союзниками, на них були накладені великі контрибуції, податки і зобов'язання. Це могло спричинити відселення якоїсь частини перемішаного в часи війни населення на віддалені від римського політичного впливу землі — райони Західного Побужжя.

Отже, могильник у Карові є важливою пам'яткою, яка дала нові матеріали до вивчення як культурно-історичних процесів на території Західного Побужжя, так і суспільно-політичної ситуації в Середньому Подунав'ї у період Маркоманських війн.

*Ярослав ОНИЦУК  
доктор історичних наук,  
Львівський національний  
університет імені Івана Франка*



*Скляні келихи з «князівського» поховання 2 (фото В. Рогана)*



*Основний склад Карівської археологічної експедиції. Червень, 2017 р. (на фото справа наліво: сидять Я. Оницьук, Н. Білас, Х. Загайська, В. Булич; стоять Д. Мостовий, В. Сидорович, Б. Гринчишин)*

## ПОСЕЛЕННЯ ГЕРМАНЦІВ НА СТИРІ



*Вигляд  
на пам'ятку  
з берега  
водосховища*

На узбережжі Хрінницького водосховища (Рівненська обл.) уже 30 років поспіль тривають археологічні дослідження. Пам'ятки тут відомі з кінця XIX ст., і вперше згадуються видатним істориком, археологом, етнографом професором В. Антоновичем (1834—1908). Розвідкові роботи навколо водосховища проводив відомий історик, археолог І. Свешніков (1915—1995). На сьогодні довкола водосховища відомо більше 30 археологічних пам'яток від кам'яної доби до XVIII ст. Місцевість ця була заселена здавна, і життя на поселеннях уздовж цих берегів Стиру було практично безперервним.

Результатививченняпам'ятокнавколоХрінницького водосховища опубліковані в багатьох вітчизняних і закордонних виданнях. Артефакти, здобуті під час досліджень, представлені в Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

Одна з найбільш яскравих і добре досліджених пам'яток — багатошарове поселення в ур. Шанків Яр (Хрінники 1) знаходиться на лівому березі річки Стир у районі Хрінницького водосховища, між селами Хрінники і Набережне. Пам'ятка займає корінну терасу лівого берега р. Стир (водосховища), її площа складає близько 20,7 га. Починаючи з 1993 р. си-





стематичні дослідження тут проводить Волинська археологічна експедиція. Її започаткував і очолював заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян, доктор історичних наук, професор Денис (Деонізій) Козак (1944—2014).

Із 2015 р. археологічні дослідження на березі Хрінницького водосховища проводилися під керівництвом співробітника відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України А. Панікарського. З 2017 р. експедицію очолював співробітник відділу О. Милашевський. В останні роки дослідження пам'ятки проходить під керівництвом заступника директора Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк В. Баюка. Активну участь у дослідженнях бере к. і. н., асистент кафедри історії середніх віків та візантиністки Львівського національного університету ім. І. Франка, керівник практики студентів Я. Погоральський.

На пізньоримський період (вельбарська культура) припадає найбільша заселеність поселення Хрінники 1. Нині ця пам'ятка є найповніше дослідженим поселенням цієї культури. Саме цю археологічну культуру найчастіше ідентифікують з готами — германськими племенами, які зі Скандинавії і Південної Балтики вирушили на південь, в країну Ойум, що простягалася на теренах України.

Комплексні дослідження пам'ятки Хрінники 1 дозволили не тільки ретельно зафіксувати археологічні об'єкти, дослідити конструкцію споруд, а й відтворити деякі фрагменти з повсякденного життя давнього населення, яке тут мешкало. Серед об'єктів пізньоримського часу на поселенні вирізняються деякі споруди (зокрема млинова споруда, косторізна майстерня), культові місця (капище-жертвник, споруда з нішею, де знайдена фігурка Сарапіса), насамперед завдяки конструктивним особливостям та виявленим у них непересічним знахідкам.

**Млинова споруда.** Будівля напівземлянково-го типу, неправильної форми, орієнтована довгими



*Дослідник пам'ятки — Денис (Деонізій) Козак*





*Жорна зі споруди 34 і графічна реконструкція Д. Козака, малюнок І. Ковтун*

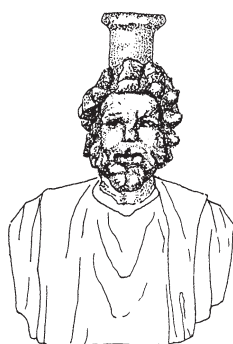
стінами за лінією північ—південь. Над східною стіною заглибленої частини споруди лежали один на одному ротацийні жорна, які складались із двох округлих каменів ракушняку. Камінь-лежак істотно спрацьований, у центрі є квадратний отвір, через який лежак наглухо прикріплювався до дерев'яної основи млина. Камінь-бігунець мав суттєво витертий низ, верх опуклий. У середині каменя — отвір конічної форми. Боки каменя-бігунця значно витерті долонями. Жорнові камені стояли на якійсь дерев'яній конструкції, ймовірно, століщику з ніжками. До цієї конструкції кріпився наглухо камінь-лежак, зверху клали камінь-бігунець, який обертала руками людина, яка молола зерно. Зерно засипали у центральний отвір, борошно висипалося у стіл-ящик, а звідтіля через отвір-лійку у посудину.

Очевидно за допомогою такого млина обслуговували потреби всієї общини. Тоді для помелу 8—10 кг зерна потрібно було затратити 2,5—3 години. Зважаючи на те, що жорна лежали над заповненням не перевернутими, можна припустити, що млинова споруда ще якийсь час стояла неушкодженою після припинення її функціонування. Навколо споруди виявлено кілька речей, які найвірогідніше належали жінкам: рогову жіночу шпильку для закріплення волосся, жіночу шпильку-заколку із зуба тварини, дві кістяні проколки, залізний ніж, маленьке біконічне прясло, уламок бронзової фібули типу «bügelknopffibeln». За знахідками, млинову споруду можна зарахувати до останнього етапу існування поселення — кінця IV ст. н. е.

**Житло з фігуркою Сарапіса.** Це овальна у плані землянка, орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід. Посередині північної стіни вибрана ніша у вигляді напівкруглої ями. У долівці житла по периметру стін виявлено 9 ямок від стовпів. Найглибшими й найбільшими за діаметром були стовпові ямки, розміщені посередині коротших стін. Вони були основою стовпів, що підтримували поздовжню вісь, на яку спиралися крокви даху. Нижня частина кроков спиралася на стовпові перекладини, від яких залишилися стовпові ями по кутах і по периметру стін. Опалювального пристрою у житлі не виявлено. У заповненні знайдено багато ліпної й гончарної кераміки, велику кількість кісток тварин, інші предмети. З-поміж кераміки вирізняються три уламки амфор світло-жовтого кольору та один уламок посудини terra sigillata. Виявлено ще три уламки тягарців від ткацького верстата, а цілий тягарець знайдений в одній із стовпових ям. Із нижніх шарів заповнення житла походить мідна монета — денарій досить поганої збереженості. На долівці житла знайдено залізну ложечку-лялячку, глиняне прясло біконічної форми. Житло можна датувати серединою III ст. н. е.

Унікальною знахідкою є голівка бронзової фігури античного божества Сарапіса, виявлена перед нішею, на підлозі житла. Імовірно, ніша виготовлена спеціально для встановлення фігурки цього божества, тобто була своєрідним вітварем зі спеціальною перегородкою, можливо полотняною. Сарапіс був одним із найпопулярніших божеств елліністичного світу. Можна допустити ймовірність походження фігури з римських наддунайських провінцій або територій Імперії, з якими у готів Волині були, очевидно, торгові й воєнні контакти. Лише в такому разі можна дати відповідь на питання, як потрапила на віддалену від центрів цивілізації землю Волині така унікальна річ.

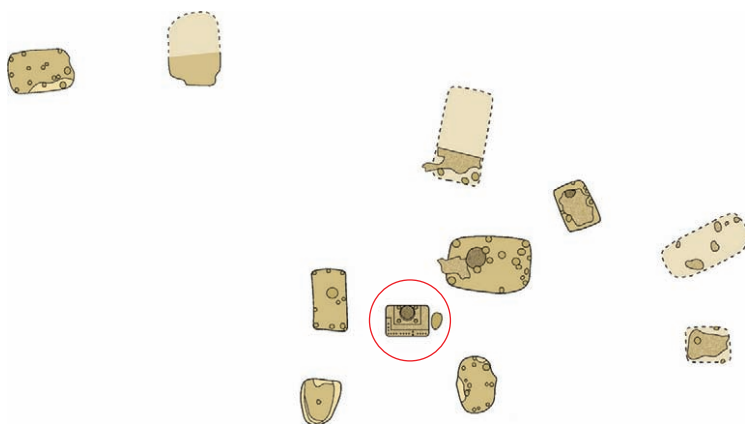
**Капище-жертвник.** На поселенні також виявлено споруду, вибудовану з глини, яка своєю формою, конструктивними особливостями та інтер'єром помітно вирізнялася серед сотень раніше досліджених будівель. Д. Козак визначив споруду як капище-



*Голова фігурки голови Сарапіса і графічна реконструкція загального вигляду*



*Розташування  
капища серед  
інших споруд*



жертвник. Об'єкт знаходиться у центрі скупчення помешкань другої фази функціонування поселення (друга половина III — перша половина IV ст.), на відстані 8—10 м від них.

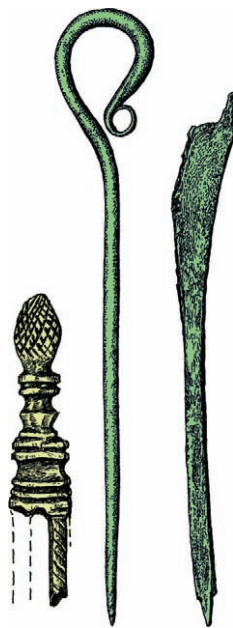
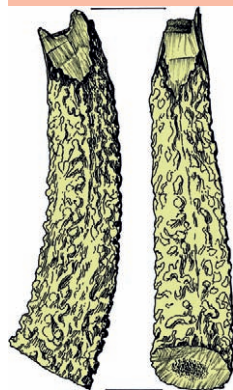
Основою капища був майданчик, зроблений із земляної підсипки, зверху перекритий шаром насипної глини із домішкою органічних речовин. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії північ—південь. У центральній частині капища, з боку річки, був вітвар із вогнищем. Він піднімався над вимосткою, мав чітку округлу у плані форму і складався з чотирьох нашарувань. Навколо вогнища вимощено глиняний майданчик. Він дуже випалений, у чотирьох його кутах розташовані отвори, обгорілі всередині. В одному з таких отворів-ям зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому — кілька уламків горщика. Горщики дуже пропалені. Очевидно, і в інших ямах під час функціонування капища були такі посудини. Нижче, у глиняній вимостці, на її західному й східному краях розташовані ще два отвори неправильної форми. Можливо, тут знаходилася ємність (кошик, горщик) для зберігання якоїсь субстанції (м'яса). У східній частині капища збереглася частина стіни. Очевидно, стіна з дерев'яними конструкціями зверху була частиною загорожі, обмазаної глиною.

На схід від капища розташований майданчик, вщерть заповнений кістками. Серед них є фрагменти черепів хижих (вовк, вед, лис) і свійських тварин. Трапився також фрагмент людського черепа,

який належав особі віком 23—25 років, та кілька дрібних людських кісток (визначення антрополога О. Козак). Біля капища також знайдено бурштинову намистину й жіночі кістяні заколки. Під стіною ззовні виявлено цілі черепа коня, вепра, свині та два черепа собаки.

Усі відомі нині давньогерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках. Воно споруджене на поселенні, у його центрі. Є підстави припустити, що Хрінницьке капище було спеціалізованою спорудою, призначеною виключно для здійснення жертвоприношень тварин, а не для складання речових дарів. Зважаючи на уламок людського черепа, тут здійснювали також людські жертвоприношення.

**Косторізна майстерня.** Це була підквадратна у плані споруда з дещо заглибленою долівкою, орієнтована кутами за сторонами світу. У трьох кутах житла (крім західного) розміщалися стовпові ями. Посередині південно-західної стіни розташована підвальна яма. Котлован житла був вщерть заповнений уламками та обрізками рогових пластин, заготовок, рогів оленя. Всього виявлено 475 уламків відходів косторізного виробництва та 20 рогів оленя.



Косторізна майстерня (реконструкція Д. Козака, малюнок І. Ковтун) і знаряддя та вироб з неї

Заготовки рогових пластин представлені 10 екземплярами. Виявлено також кілька товстих хребців сома.

У житлі знайдено інструменти майстра: дво-сторонній бронзовий різець, два рогові пробійники, кілька крем'яних ножів, одну кістяну голку. На долівці житла знайдено бронзову дротяну підв'язну фібулу, а також посохоподібну бронзову шпильку. На особливу увагу заслуговує кістяна шпилька. Взірцем для неї були вироби, виготовлені римськими майстрами. Шпилька мала чотири гострі стержні, на відміну від римських виробів, які мали один кістяний стержень. Виявлена шпилька свідчить про високий професійний рівень косторіза, знайомство з римським косторізним ремеслом. Ремісничим виробом майстерні є сукалка з рогу оленя. Тонший край інструмента затесаний ножом з обох сторін. У ньому вирізаний жолобок. Інструмент використовували для витягування і сукання шкіряних шнурів, ременів. Очевидно, це перший на території Волині добре датований об'єкт, який характеризує процес косторізного виробництва у племен вельбарської культури.

**Загублене й віднайдене намисто.** У 2016 р. було виявлено житло, субквадратної форми. Стіни орієнтовані за сторонами світу, переважно прямо-висні. Вони були обмазані глиною, від чого в котловані житла збереглась обмазка. Споруда не мала слідів знищення; найвірогідніше, господарі її залишили. Керамічний комплекс житла представлений переважно ліпними горщиками столового та кухонно-го призначення. За керамічним матеріалом житло можна датувати найвірогідніше — кінцем III — початком IV ст. н. е.

У ході дослідження житла було застосовано фільтрацію ґрунту, внаслідок чого отримано в тому числі доволі цікавий комплекс

*Намистини з об'єкта 27: скляна, з риб'ячих хребців, дрібка бурштину*







дрібних артефактів: скляну намистину, три реб'ячих хребці з просвердленими посередині отворами, два невеликих фрагменти бурштину розмірами близько 2,0—2,5 мм. Ще два фрагменти від 5,0 мм знайдено у ході досліджень класичними методами. За допомогою цілої низки природничих аналізів встановлено переважно місцеве походження намиста. Хребці належать щці та походять із передхвостового відділу хребта. Бурштин жовто-помаранчевого кольору притаманний родовищам Рівненщини. Скляна намистина подібна до аналогічних II—III ст. н. е. з античних міст Північного Причорномор'я та мала колір, наближений до коричневого. Скляна намистина такого типу на поселенні була виявлена вперше.

Скільки ще захоплених таємниць приховує поселення давніх германців на Стирі? Покаже час.

*Антон ПАНІКАРСЬКИЙ  
ДП «НДЦ "Охоронна археологічна  
служба України"» ІА НАН України*

*Студенти Волинського національного університету ім. Лесі Українки (Луцьк) під час практики на пам'ятці в ур. Шанків Яр, 2019 р. Керівники І. Рудянин і Я. Погоральський (праворуч)*

## ЗА 200 РИМСЬКИХ МИЛЬ ВІД ЛІМЕСУ: ЗАГАДКИ МАЙСТРІВ

**В**останні десятиліття III ст. н. е. Римська імперія спромоглася дати відсіч зазіханням зовнішніх ворогів та впоратися з внутрішнім розбратом. Лихоліття, що в академічній літературі зазвичай називають «кризою III століття», а в науково-популярній — частіше «добом солдатських імператорів», минулося. Одним з проявів цього була стабілізація кордонів імперії. Славетний римський лімес, що в материковій Європі пролягав вздовж Рейну та Дунаю, знову став практично нездоланною перепорою між двома світами, Імперією та Барбарікумом. На північ та схід від цієї межі мешкали племена германців, балтів, фракійців-даків, іраномовних сарматів та предків слов'ян.

Утім, лімес, що був насамперед складною системою захисних споруд, залишався нездоланим лише у випадках агресії щодо провінцій з боку сусідів-варварів. Одночасно прикордонна смуга була зоною жвавих комерційних операцій, що були основою цілком мирної взаємодії римлян та варварів. Тому саме в прилімесній зоні зосереджувалося багато майстерень, що виготовляли будь-яку тогочасну ремісничу продукцію — високоякісний керамічний

*Поселення та  
могилиник чер-  
няхівської культу-  
ри, загальний ви-  
гляд на пам'ятки*



посуд та будівельні матеріали, зброю, знаряддя праці, ювелірні вироби тощо. Значна частина цих товарів призначалася для споживання мешканцями провінцій, але чимало їх експортувалося і за лімес, на варварський ринок, де римські товари фактично не мали конкуренції, оскільки багато римських технологій залишалися недосяжними для ремісників-варварів.



*М. Смішко —  
перший дослідник  
Комарова*

Скляні вироби, зокрема — посуд, були особливою статтею згаданого експорту. Вишукані скляні кубки або ж пишне барвисте намисто користувалися неабияким попитом у варварів, адже вони стійко асоціювалися з престижним споживанням, позначали високий статус власників, підкреслювали наслідування ними «цивілізованого способу життя» та «останньої моди». Скlorобні осередки відомі в чималій кількості прилімесних міст. Найбільші з-поміж них археологічно досліджені в Колонії Агриппіні (м. Кельн) на Рейні, Аквінкумі (м. Будапешт) та Віндобонні (м. Відень) на Дунаї. Вважається, що саме з цих потужних виробничих центрів постачалася основна маса скляних виробів вглиб варварських територій, в *Germania Libera* та *Sarmatia*. Римські майстри старанно оберігали таємниці високотехнологічних виробництв, що дозволяли втримувати монополію на дороговартісну продукцію. Ймовірно, саме цим і зумовлено те, що невідомо жодної скlorобної майстерні, розташованої нехай і поблизу лімесу, але по варварський його бік. Та українським археологам поталанило виявити єдиний, принаймні — впродовж уже сімдесяти років, виняток із цього правила.

Ще у 1950 р. Олександр Черниш, обстежуючи правий, буковинський, берег Дністра, виявив в околицях села Комарів Дністровського р-ну Чернівецької обл. поселення черняхівської археологічної культури. Непересічність зібраного ним підйомного матеріалу, одразу привернула увагу знавця старо-



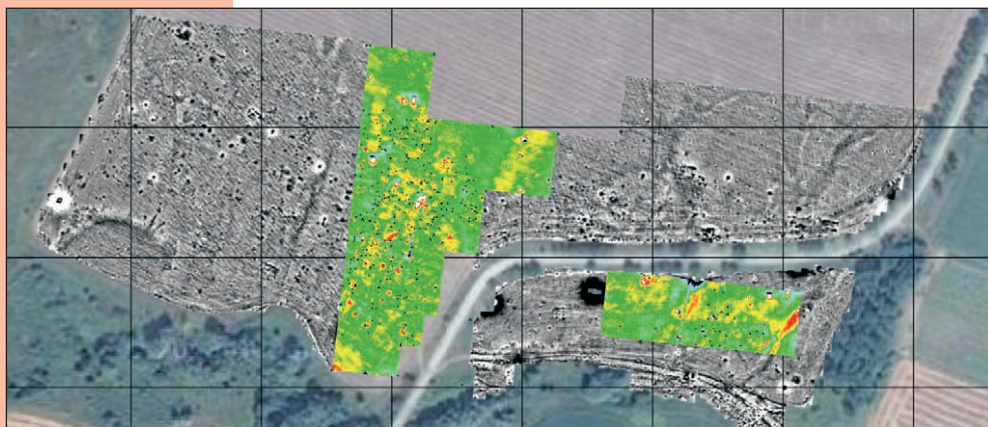
*Робота німецьких геофізиків на поселенні (2014 р.) та геомагнітна карта поселення й могильника (карту геомагнітних аномалій склали К. Бондар і німецький колега Е. Бурккарт)*

житностей римського періоду М. Смішка, який на той час очолював відділ археології Інститут суспільних наук АН УРСР (нині — Інститут українознавства НАН України ім. Івана Крип'якевича) та викладав у Львівському університеті. Невдовзі М. Смішко організував стаціонарні дослідження пам'ятки, що тривали протягом 1950—1960-х рр. Загалом було розкрито близько 4000 м<sup>2</sup> площі пам'ятки, що дозволило дослідити залишки 37 об'єктів пізньоримського часу та трьох споруд доби раннього заліза.

Утім, Комарів стає відомим, насамперед, не масштабами розкопок та кількістю виявлених об'єктів, це було звичайною практикою для тогочасних досліджень. Вражав насамперед характер археологічних знахідок: неймовірна, як для типового черняхівського поселення, кількість виробів зі скла,

їхнє різноманіття, а найголовніше — споруди та інструменти, пов'язані із склоробним виробництвом, беззаперечно засвідчували особливий статус пам'ятки. У підсумковій публікації 1964 р. М. Смішко, добре обізнаний із матеріалами не лише України, а й всієї Європи, стверджував:

- чогось подібного до Комарова не виявлено в жодному куточку Європейського Барбарікуму;



• Комарів є насамперед виробничим осередком, орієнтованим на масове виробництво скляних предметів (кубків, намиста, гральних жетонів тощо);

• цей осередок не просто відбиває потужний вплив провінційно-римських традицій на мешканців верхів'їв Дністра, а цілком ймовірно є свідченням присутності чималої групи романізованої людності провінцій у глибині варварського ареалу.

Ці висновки залишаються актуальними дотепер.

Попри непересічний, аби не казати сенсаційний, характер пам'ятки, в її дослідженнях відбулася десятилітня пауза. Втім, у 1974 р. розкопки поновили лише на один сезон, коли під керівництвом д. і. н. Ю. Щапової, відомої московської фахівчині з технологічного аналізу давнього скла, на порівняно невеликій площі було розкопано дві житлові споруди та гончарне горно. А надалі пам'ятка чи не на пів століття перейшла в статус «легендарних». Вона була відома хіба що окремим фахівцям, які оцінювали її як абсолютно унікальну. Однак Комарів так і не став тим, що називають «опорна пам'ятка», таким

*Знахідки, що маркують основні етапи склоробного виробництва*





*Дослідження  
гончарного горна,  
робочий момент*

собі еталоном, з яким звіряють старожитності певного культурного кола чи навіть цілої доби.

Насамперед така ситуація була зумовлена відсутністю повної публікації матеріалів, отриманих роботами 1950—1970-х рр., а також ізольованістю радянської археології від світової науки, а провідні наукові центри, зосереджені на вивченні старожитностей

Imperio Romana et Germania Libera, знаходилися в Західній Європі. Щоправда, було б перебільшенням твердити, що відкриття першої склоробної майстерні на землях варварів у західному куточку неосяжного СРСР залишилося зовсім непоміченим. Навіть та обмежена інформація, що доходила до західноєвропейських колег, викликала неабияку зацікавленість та високу оцінку перспектив, що відкривали перед наукою подальше опрацювання матеріалів Комарова та потенційне продовження польових досліджень на пам'ятці. Західнонімецький археолог Гюнтер Рау, ознайомившись із результатами досліджень М. Смішка, висловив припущення, що високоякісні товстостінні скляні кубки із шліфованим декоруванням IV ст. могли вироблятися в Карпатському регіоні і, зокрема, в Комарові. Проте, інформації про пам'ятку явно не вистачало.

У 2012 році спільними зусиллями співробітників відділу археології раннях слов'ян (Київ) та Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України (Львів) дослідження унікальної пам'ятки було відновлено. Відтоді керівниками проекту є представники двох цих підрозділів Інституту археології — к. і. н. Олег Петраускас та к. і. н. Тарас Милян. Проект є довготривалим (наступного року святкуємо десятирічний ювілей!), що визначає його системність та комплексність.

Задум наукового дослідження не відбувся б уповні, якби не було підтримки вітчизняних та закордон-



них установ і колег. Від 2014 р. роботи проводяться в межах українсько-німецького проекту з Вільним Університетом Берліна, а в 2017 р. ще одним партнером проекту став Інститут старожитностей ім. Г. Шлімана університету Росток. Керівники проекту з німецької сторони — проф. Х.-Й. Карлсен та доктор філософії М. Хегевіш. Комарівська експедиція є постійною базою проходження польової археологічної практики для студентів історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, керівником якої є к. і. н. Р. Шишкін.

До опрацювання отриманих матеріалів залучено провідних фахівців України та Європи з різних галузей науки: знавців продукції римського ремесла, палеобіології, геології, геофізики, хімії, фізики тощо. Від самого початку проекту, ось вже майже 10 років, інформацію про наші дослідження та пам'ятку оперативно висвітлював сайт (<http://www.komariv.in.ua/>), створення і наповнення якого технічно й фінансово підтримує фірма «Елвікон». Неможливо не згадати і власників земель, де знаходиться більшість археологічних пам'яток України, в тому числі й Комарів. Розуміння і підтримку нашої діяльності ми завжди знаходили у директорів агрофірм В. Телешмана та В. Синенка.

Новітні дослідження в Комарові стали не просто подальшим накопиченням інформації про пам'ятку, а суттєво розширили наші знання про неї, не в останнє — завдяки технічним можливостям, що з'явилися на поточному етапі досліджень. Тож доречно було б підбити проміжні підсумки.

Комплекс археологічних пам'яток пізньоримського часу в околицях Комарова складається з поселення (Комарів) та могильника (Комарів 1). Поселення розташовувалося на обох схилах долини невеличкого струмка, що за 5—7 км впадає в

*Вигляд зверху на залишки споруди з кам'яним фундаментом*



Дністер. Загальна площа селища становить близько 30—35 га, що чи не в кілька разів перевищує звичайну площу поселень черняхівської культури. Поруч з поселенням розташований могильник, на якому ховали мешканців Комарова римського часу протягом всього часу функціонування поселення. Місце для поховань померлих обрано вздовж стародавньої дороги («при дорозі»), що поєднувала, ймовірно, і в III—IV ст. н. е. два сусідні населені пункти, біля яких зараз розташовані сучасні села Комарів та Бузовиця.

Початковим кроком сучасного вивчення археологічної пам'ятки є проведення геофізичних досліджень. Ця превентивна розвідка створює досить точний «ескіз» загальної структури пам'ятки, а головне — така методика вивчення не завдає шкоди культурним нашаруванням. Зараз такий ескіз ми маємо для площі в понад 12 га на поселенні та 2 га на могильнику. Тобто наразі обстежено близько третини площі нашої пам'ятки і, наскільки нам відомо, це найбільша за обсягом геофізична зйомка, здійснена на пам'ятці черняхівської археологічної культури в Україні. Геоманітні знімки дозволили розрізнити виробничі та житлові зони поселення, а також «прочитати» план розташування поховань на могильнику.

Конкретний зміст об'єктів Комарова, що їх контури проявлялися на геофізичних «ескізах», від 2012 р. неодноразово верифікований археологічними розкопками з наступним аналізом отриманих матеріалів. Тож нині певний характер геоманітних аномалій можна без особливих застережень трактувати як конкретні типи давніх споруд.

За останні роки досліджено понад 1000 м<sup>2</sup> площі поселення де виявлено понад 30 стаціонарних археологічних об'єктів. На синхронному могильнику відкрито 12 трупопокладень.

Усі досліджені нині поховання на могильнику Комарів 1 здійснені

*Комарів, могильник черняхівської культури. Трупопокладення в ямі з заплічками*



за обрядом трупопокладення. Більшість поховань здійснена в ямах із заплічками, глибина яких сягає 2,5 м. Поховання супроводжували багаті приношення (керамічні сервізи) та жертвна їжа (вівці, півні). Небіжчиків ховали в одязі, що мав чимало металевих деталей (фібули, пряжки поясних пасків та ремінців взуття) та суто декоративних елементів (намиста, підвіски). Трапляються серед інвентарю й речі особистого вжитку (гребені, прясла). Обряд справлення кількох поховань передбачав наявність у могилі світильника, один з яких зроблений зі скла. Матеріали могильника в Комарові надали якісно нові дані щодо одного з елементів поховальної обрядовості населення черняхівської культури — ритуальної руйнації поховань.

Таким чином, з урахуванням досліджень М. Смішка та Ю. Щапової, на поселенні розкопано близько 5000 м<sup>2</sup>, де відкрито майже 70 стаціонарних археологічних об'єктів. Споруди, що зафіксовані на поселенні, є надзвичайно різноманітними: наземні будівлі каркасно-плотової та стовпової конструкції; заглиблені житла; будинок на кам'яному фундаменті; гончарні горна; склоплавильна піч (гута); вогнища просто неба (зазвичай трактовані, як залишки «літніх кухонь»); споруди господарського та виробничого призначення тощо.

Надзвичайно широким є спектр знахідок, що, з огляду на специфіку Комарова, помітно ширший від пересічної пам'ятки черняхівської культури. Традиційно найбільшу частку складають керамічні вироби, насамперед — посуд місцевого та імпорт-



*Комарів, римська амфора, скляний світильник та кубок*





*Комарів, речі римського виробництва: інкрустований сріблом та золотом мідний стрижень, підвіска в золотій оправі, скляний гральний жетон, бронзовий тягарець, срібна монета-підвіска Октавіана Августа*

тного виробництва, а також побутові речі та, що є особливістю пам'ятки, будівельна кераміка. Досить широко представлені вироби з кольорових та чорного металів (знаряддя праці, прикраси, предмети озброєння). До металевих предметів слід також додати й нумізматичні знахідки. Вироби з кістки та рогу — гребені й різноманітні проколки — є традиційними для черняхівських пам'яток категоріями знахідок. Теж доволі традиційний набір виробів з каменю (точильні бруски, ротаційні жорна ручних млинів) у Комарові урізноманітнені знахідками будівельних решток. Нарешті, надзвичайно багатим є набір продукції склоробного виробництва, це не лише намисто та скляний посуд, а й віконне скло та, що найголовніше, знахідки сировини (блоки скла-сирцю) та відходів, що відбивають технологічні операції, притаманні процесу виготовлення певних категорій предметів.

Кількість знахідок скла на цьому поселенні перевищує звичайну норму в рази. Найчисельнішу групу складає скляний посуд — кубки, рідше глеки та миски. Також, комарівські склороби виготовляли намиста та гральні жетони. Безперечно, що в Комарові займалися виготовленням та обробкою скла. Про це свідчать численні знахідки напівфабрикатів (нитки), відходи (шлаки, хальмьоза) та браковані вироби, інструментарій та ін. Безперечним доказом плавлення скла є поки що єдина виявлена натеper склоплавильна піч, збудована з плінфи. В Комарові представлені два основні технологічні прийоми виготовлення та обробки скляних виробів, «гарячий» та «холодний». Про перший свідчать численні знахідки посудин, виготовлених видуванням із подальшим декоруванням скляними нитками, пасками, краплями тощо, та намистин, що виготовлялися накручуванням та пресуванням. Другий засвідчують товстостінні посудини, орнаментовані в «холодному» стані прийомом шліфування. Такий декор має як прості (овали, стільники, риси, лінії), так і складні орнаментальні композиції (сітки, хвилі, зигзаги, медальйони). Особливу категорію становлять знахідки віконного скла.

Усі ці факти однозначно вказують на наявність у Комарові склоробної майстерні. Нагадаємо, що



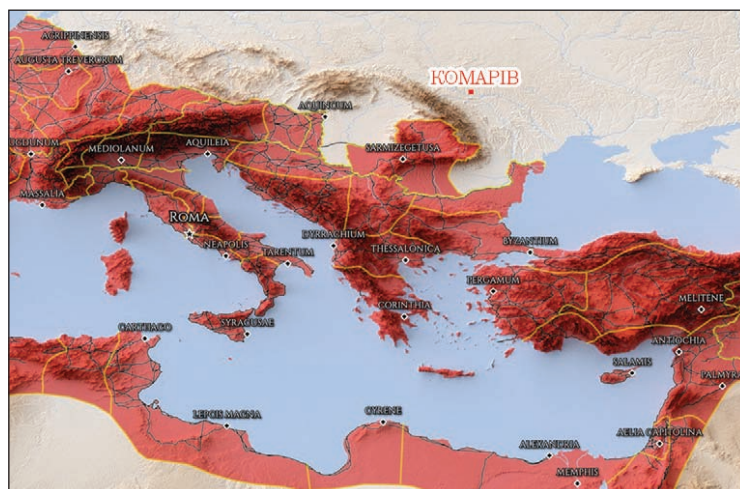
вона віддалена щонайменше на 300 км від провінцій Римської імперії та пізньоантичних центрів Північного Причорномор'я. Вважається, що склоробна майстерня в Комарові працювала на привізній сировині у вигляді напівфабрикатів або скляного бою. Залишки обох видів сировини виявлено серед археологічних знахідок у Комарові. Проте, результати останніх робіт, які провела наша експедиція, дозволяють ставити питання про можливість виплавки скла і безпосередньо на місці.

Хронологія археологічного комплексу в околицях Комарова визначається за сукупністю предметів із поселення та могильника доволі широко. Виникнення поселення склоробів припадає на час між двома великими війнами Риму з варварами Європи — Маркоманськими (закінчилася в 180 р.) та Скіфськими (розпочалася 238 р.). Завершення існування факторії слід пов'язувати з появою гунів у Східній Європі в 375 р. та їхньою поразкою при Недо в 454 р.

На тлі інших черняхівських пам'яток Комарів виглядає як реміснича факторія багатогалузевого характеру з наявністю високотехнологічних ремесел, одне з яких безумовно має витоки в середземноморському цивілізаційному осередку. Археологічні матеріали дозволяють твердити щонайменше про

*Комарів, 2014 р.  
Інтернаціональна  
дослідницька група  
в день завершення  
експедиції*

*Північний  
лімес імперії  
та Комарів*



чотири галузі виробництва, представлені на Комарові: склоробну, гончарну, ювелірну та залізоробну. Зазначена багатогалузевість вже сама по собі вирізняє Комарів з-поміж виробничих центрів варварів Європи, адже для таких ремісничих осередків притаманна була зосередженість на одному виді продукції.

Етнокультурний склад населення Комарова в загальній системі черняхівської культури дозволяє зараховувати його до гетерогенних типів поселень. Це означає, що тут мешкали представники різних етносів та соціальних груп, вихідці з пізньоантичного, скіфо-сарматського, праслов'янського, дакійського та східногерманського середовищ. При цьому «поліетнізм» мешканців Комарова певною мірою уніфікований виразним античним забарвленням, яке робить цю пам'ятку унікальною.

Наукову вагу археологічного комплексу в околицях Комарова важко оцінити, уникаючи прикметників вищого ступеню порівняння. На сьогодні це єдиний для черняхівської культури багатогалузевий виробничий осередок і єдиний центр у варварському середовищі Європи з виготовлення скляного посуду поза межами Римської імперії.

*Олег ПЕТРАУСКАС  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

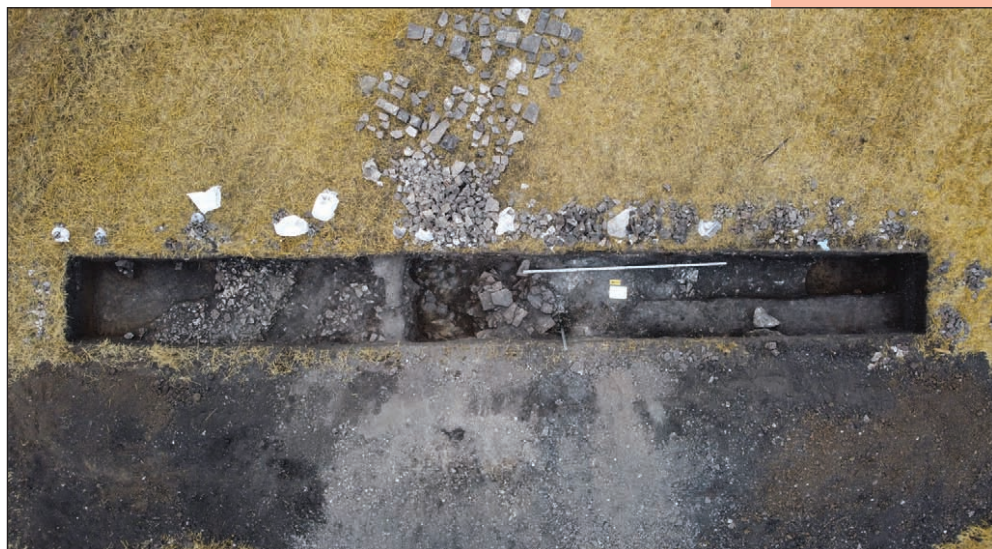


## ЗА 200 РИМСЬКИХ МИЛЬ ВІД ЛІМЕСУ: РИМЛЯНИ НА ДНІСТРІ

**Н**аявність потужного виробничого центру поблизу Комарова поставило питання про соціально-економічне і культурне середовище, в якому міг існувати подібний осередок. Вважається, що ремісничий центр у Комарові забезпечував своєю продукцією (скляний та гончарний посуд, ювелірні вироби, можливо, також сировина — вапно) найближчі території або окремі регіони, населені носіями черняхівської культури, а в певні періоди — не виключено — і віддаленіші території, наприклад, Скандинавію. Проте, такі економічні одиниці мали би бути інтегровані в глобальніші соціально-економічні структури. Така ланка в економічній географії Дністровського регіону пізньоримського часу була досі відсутня.

У 2020—2021 роках Комарівська археологічна експедиція провела поглиблені дослідження території, прилеглої до ремісничого осередку. Зокрема,

*Бузовиця 1, поселення черняхівської культури. Загальний вигляд на завал кам'яно-цегляної споруди, III—IV ст.*





*Бузовиця 1, будівельні рештки: блоки цегли, зв'язані вапняковим розчином і кругла плінфа, що лежить на вирівняній розчином долівці, III—IV ст.*

ретельні розвідкові роботи були здійснені на поселенні біля с. Бузовиця, що за 4 км на південь від склоробної майстерні в Комарові. Поселення розташоване безпосередньо на вододілі між двом головними річковими артеріями регіону, Прутом та Дністром. За попередніми оцінками, площа пам'ятки складає близько 60 га, тому вона належить до групи супер-великих поселень. Візуальний огляд дозволив виділити в межах цієї площі шість відносно компактних скупчень матеріалів пізньоримського часу. При цьому головним маркером таких скупчень були не звичні для пам'яток черняхівської культури складові підйомного матеріалу (фрагменти керамічного посуду, металеві вироби тощо), а будівельні рештки античного зразка — численні фрагменти і навіть цілі цеглини-плінфи. Наступним етапом розвідок стали геомагнітні дослідження, здійснені К. Бондар, що охопили понад 2 га в центральній частині поселення. Цими роботами було виявлено щонайменше три аномалії, які могли бути центральними цеглянокам'яними спорудами житлово-господарських садиб.

Археологічне зондування однієї з аномалій, здійснене у 2021 р., підтвердило належність споруди до пізньоримського часу та дозволило встановити деякі її архітектурно-будівельні особливості. За уламками амфор, знайденими в завалі будівлі, вона може бути датована III ст. н. е. Споруда має прямокутну в плані форму, довгою віссю орієнтована вздовж схилу долини струмка і має розміри близько 9 × 20 м. Дно котловану споруди знаходилося на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні. Конструкція складалася з вапнякових блоків та плінфи різних конфігурацій.





*Бузовиця 1, робочий момент під час візиту на розкоп голови Чернівецької ОДА С. Осачука з командою*

*Бузовиця 1, знахідки будівельних решток, III—IV ст.*

Попри поки що незначний обсяг робіт, виявлені будівельні рештки дозволяють робити припущення про використання складних інженерних рішень під час зведення цієї споруди. Материкове дно котловану будівлі було укріплене шаром «стяжки», виконаної у техніці, подібній до римського бетону (суцільна заливка вапняковим розчином із включеннями дрібного каміння). На цьому підґрунті вимувували стовпчики, що склалися з плінфи у формі низького циліндра. Ці стовпчики слугували опорами для підлоги, сформованої з декількох шарів прямокутної плінфи, скріпленої цем'янковим розчином. Стіни споруди, ймовірно, були складені із вапнякового каміння та плінфи прямокутної форми. До елементів конструкції споруди могли належати залізні цвяхи, клинки та свинцеві пластини.

У зруйнованих залишках споруди знайдені речі тільки пізньоримського часу, що зазвичай притаманні пам'ятками черняхівської культури — уламки характерного





Бузовиця 1,  
знахідки  
III—IV ст.



сіроглиняного гончарного посуду, фібула, скляні наміста, римські монети тощо.

Споруди подібної конструкції досі були не відомі на пам'ятках черняхівської культури. Прямі аналогії відомі лише в римських провінціях та Італії і позначаються вони як будівлі з теплою підлогою (latin: *hypocaustum*). Саме в римських будівлях із такою підлогою робили стовпчики із плінфи циліндричної форми.

За межами північного лімесу римської імперії (британський, рейнсько-дунайський та таврійський відтинки) кам'яно-цегляні будівлі з теплою підлогою практично невідомі. Дійсно, в глибині варварської території відомі поодинокі зразки римської архітектури — Німеччина, Чехія, Словаччина. Проте, це або тимчасові військові споруди (Marschlager) або поодинокі житлові споруди (römische Státion). Проникнення імперських



*Бузовиця 1,  
робочий  
момент*

підрозділів вглиб варварських територій під час військових акцій превентивного характеру подекуди могло сягати 200 км. Однак стаціонарні будівлі, споруджені виключно за римським зразком (конструкція та будівельні матеріали), на території варварів розташовані не далі 20 км від найближчої ділянки лімесу.

Сукупність даних попередніх обстежень поселення поблизу Бузовиці дозволяє говорити про неординарне значення цього пункту. Розміщення поселення на магістральному суходільному шляху регіону, його розміри, наявність архітектурних споруд римського зразка, велика кількість речей оригінального римського виробництва свідчать про особливий статус поселення в цьому регіоні. Не виключено, що саме тут розташовувався адміністративний, торговельний, а можливо, і політичний центр. У заснуванні і адміністративного, і виробничого центрів безумовно брали участь вихідці з Римської імперії. За таких обставин поселення в Комарові отримує цілком зрозуміле пояснення в якості виробничого осередку, що насамперед був призначений для обслуговування потреб мешканців крупного адміністративного центру, розташованого поруч, а також чималої сільськогосподарської округи, що мала б забезпечувати цей центр харчами.

*Мар'яна АВРАМЕНКО  
Інститут археології НАН України*

*Сергій ДІДЕНКО  
кандидат історичних наук,  
Національний музей історії України*

## ВІЙТЕНКИ — ПЕРЕХРЕСТЯ ШЛЯХІВ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ

**Щ**е 1972 р. під час археологічного обстеження зони будівництва Олександрівського водосховища на річці Мерчик А. Дегтяр виявив два поселення черняхівської культури на обох схилах вологої балки, що протяглася зі сходу на захід в околицях с. Війтенки Богодухівського р-ну Харківської обл. Безіменна річечка (натепер перетворена на ставок), на березі якої розташовані пам'ятки, є допливом системи Ворскла—Дніпро найменшого (шостого) порядку, тож Війтенківський комплекс розташовано фактично на вододілі басейнів Дніпра та Сіверського Дінця—Дону.

Невдовзі, в 1975 р. на обох пам'ятках, що отримали назви Війтенки 1 і 2, О. Дяченко провів незначні за обсягом діагностичні розкопки. Попри те, що на площі Війтенків 1 велася інтенсивна оранка, внаслідок якої на поверхні пам'ятки опинялася не лише величезна кількість фрагментів керамічного посуду (здебільшого кружального), а й чимало металевих речей (фібул, пряжок, підвісок), намистин, монет, майже три десятиліття про систематичні розкопки

*Вигляд на археологічний комплекс Війтенки, 2005 р.*





тут не йшлося. Чи не катастрофічною ситуація із станом збереженості пам'яток стала на зламі 1990—2000-х рр., коли до руйнації оранкою додалися ще й регулярні набіги мародерів, «озброєних» металодетекторами. Тож йшлося вже про необхідність радше рятувальних, а не суто пізнавальних розкопок.

2004 року такі систематичні дослідження на поселенні Війтенки 1 розпочала Герmano-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Вже наступного, 2005 р., поруч із поселенням було виявлено «поле поховань», типовий для черняхівських пам'яток великий біритуальний могильник. Відтоді обидві пам'ятки досліджуються щосезону. Деяко менше уваги приділяється поселенню Війтенки 2, порівняно незначні за обсягом розкопки там проводилися лише в сезони 2018 і 2019 років.

Територія Війтенків 1 була вперше заселена людьми ще наприкінці кам'яної доби, що засвідчують знахідки неолітичних крем'яних знарядь. Наступні епізоди заселення ділянки припадають на добу бронзи: виявлені залишки споруд зрубної та бондаринської культур, навкруги яких простежуються «лінії» культурного шару, синхронного цим спорудам.

Однак найпотужнішим на пам'ятці є верхній горизонт культурних відкладів, що сформувався



*Учасники Літньої археологічної школи 2019 р. знайомляться з методикою розкопок заглиблених споруд пізньоримського часу на ділянці Г поселення Війтенки 1*

впродовж пізньоримського періоду та початку доби Великого переселення народів. У той час поселення було забудоване численними житловими та господарськими спорудами різноманітних конструкцій. Поруч із заглибленими житлами, що залишили по собі котловани, виявлені наземні каркасно-глинобитні споруди (які подекуди склалися з кількох приміщень), що фіксувалися як скупчення глиняної обмазки із відбитками дерев'яних конструкцій. Для опалення та освітлення житлових приміщень використовували здебільшого відкриті вогнища або ж, порівняно нечасто, купольні глинобитні печі.

У низці випадків зафіксовані цікаві деталі інтер'єрів житлових споруд. Зокрема, кілька разів були виявлені залишки вертикальних ткацьких верстатів: йдеться про глиняні куби, що були основою дерев'яної рами такого верстату, поруч з якими фіксувалися скупчення керамічних тягарців (переважно пірамідальної форми), що слугували важками для розтягування та фіксації вертикальних ниток основи полотна. Надзвичайна, аби не сказати сенсаційна, знахідка трапилася під час робіт 2020 року. В одному з жител було зафіксовано рештки дерев'яного столу-короба млинового пристрою. Знахідки кам'яних жорен для поселень черняхівської культури є пересічними, в порівняно нечисленних випадках виявляли навіть повні млинові постави. Однак саме дерев'яні деталі таких пристроїв, що дозволяли б скласти повноцінне уявлення про їхню конструкцію, досі не фіксувалися. У Війтенках нижній камінь ротаційних

*Фотофіксація залишків наземної каркасно-глинобитної споруди на ділянці Б поселення Війтенки 1, 2013 р.*



жорен був закріплений у заглибленні, видовбаному в дерев'яній пласі, а ця плаха кріпилася до підставки з двох масивних дощок. Дані радіовуглецевого аналізу показали, що цей пристрій створили та використовували в проміжку від 240 до 362 року.

Війтенки 1 були малим ремісничим осередком. Найнаочніше в матеріалах пам'ятки

представлене гончарство: виявлено чотири горна для обпалу кружалної кераміки; поблизу одного з цих горен досліджено залишки гончарної майстерні, одним з елементів якої була велика яма, призначена для приготування формувальної маси. Менш виразними є знахідки, що пов'язані з металургією та металообробкою. З виробничих пристроїв натеper виявлено залишки печі, що пов'язана з ливарною справою, а от отримання та обробка заліза засвідчена лише знахідками шлаків.

Масштабні роботи проводилися й на могильнику, де ховали своїх небіжчиків мешканці Війтенків 1. На 2021 рік тут досліджено 273 поховання (128 інгумацій, 143 урнових та безурнових кремації, два кенотафи), тобто могильник є найбільшим, з досліджених на схід від Дніпра некрополів черняхівської культури. Розміри та ступінь складності поховальних споруд, не лише кількісний склад наборів поховального інвентарю, а й вартість предметів, що їх формували, відбивають доволі складну соціальну структуру громади, що залишила пам'ятку.

Представників найнижчої верстви ховали за обрядом тілопокладення у простих прямокутних ямах незначної глибини (зазвичай просто в чорноземному шарі). Похованих у таких ямах до потойбіччя супроводжували одиничні предмети, а часто інвентар взагалі відсутній.

Поховання представників верхніх прошарків суспільства відрізняються за всіма параметрами. Нижні частини могильних споруд для таких поховань заглиблені у щільний материковий ґрунт, в якому



*Залишки дерев'яного столу-короба ручного ротаційного млина з ділянки Б поселення Війтенки 1, 2020 р.*



*Гончарне горно, розчищене на ділянці Б поселення Війтенки 1 у 2011 р.*





*Розчистка поховання на могильнику  
Війтенки, 2017 р.*



*Інгумаційне поховання 239 жінки, 2019 р.*

вирізалися ніші-підбої, уступи-заплічки для встановлення перекриттів, сходинки, що дозволяли зручно спускатися у глибокі ями під час здійснення поховальних процедур. Небіжчиків супроводжував багатий «сервіз» для «потойбічного бенкету», в якому комбінувалося кілька різновидів вишуканих столових керамічних посудин (вази, зокрема — триручні, миски, глеки, кухлі) та скляні келихи і чаші (чи — подекуди — керамічні наслідування таких посудин). Посудини згаданих «сервізів», звісно ж, ставилися в могилу не порожніми, а містили різноманітні наїдки та напої. Зокрема, чи не обов'язковою складовою «потойбічного бенкету» була м'ясна їжа, наявність якої добре засвідчують знахідки кісток тварин.

Цікавим випадком була знахідка амфори, виявленої в похованні дівчинки; на стінках цієї посудини були виявлені сліди винного каменю. Статусних небіжчиків ховали у багатому вбранні, від якого збереглися металеві застібки-фібули та пряжки поясів і ремінців для закріплення взуття. До поясних наборів входили, як припускають, сумочки або гаманці, в яких знаходилися предмети туалету (рогові гребінці, пінцети) та дрібні побутові речі (залізні голки, часто вміщені у кістяні футлярчики-гольнички, булавки, пряслиця тощо). До пояса ж підвішувалися ножі. Жіночий костюм додатково декорувався прикрасами, найчастіше — разками намиста зі скла, коралів, бурштину, доповненими металевими привісками. Часто в якості привісок використовувалися також мушлі морських молюсків або ж зуби та дрібні кістки тварин. Такі предмети радше були амулетами, мали апотропейну, а не суто декоратив-

ну функцію. Іноді такі амулети, судячи з їхнього розташування відносно кістяків, носили не як привіски, а у згаданих поясних гаманцях.

Майнова градація поховань не залежала від базового обряду поховання. Більшість кремацій містить лише кальциновані кістки, зσιпані в посудину-урну (найчастіше — горщик) або й просто в невелику ґрунтову ямку, в супроводі фрагментів від однієї чи кількох посудин. Однак на цьому тлі вирізняються кремаційні поховання, де фрагментами представлена велика кількість різнотипних посудин. Тобто йдеться про той самий пишний «сервіз» для «потоїбчного бенкету», як і в багатих інгумаціях, але навмисно розбитий («омертвлений»), як того, вірогідно, вимагав обряд. «Сервіз», що складався з кружальних посудин місцевого виробництва, в інвентарі таких поховань-кремацій міг доповнюватися фрагментами імпортих червонолакових виробів, як, приміром, у похованні 48. Утім, престижний посуд для пиття не обов'язково мав бути античного походження. В триручній вазі, що використали як урну у похованні 144, серед решток кремації виявили деталі срібного окуття, що декорувало, вірогідно, дерев'яну чашу. Посуд у багатих кремаціях зазвичай доповнювався іншими категоріями інвентарю: набір скляних гральних жетонів та хірургічний скальпель античного виробництва у похованні 69; шпори та рідкісна фібула — імітація римського виробу у похованні 114; дерев'яна скринька, від якої збереглися металеві деталі, ніж, бритва та відерцеподібні підвіски у похованні 223.

Розкопки великими площами, що виявили значну кількість комплексів, дозволя-



*Поховання-інгумація 231 дівчинки з амфорою у складі поховального інвентарю, 2018 р.*



*Поховання-кремація 223 жінки, 2017 р.*



*Речі з поселення  
Війтенки, експози-  
ційна композиція  
К. Варачової*

ють достатньо впевнено відновити етапи функціонування Війтенків 1 протягом пізньоримського часу. Початково були заселені ділянки А та Г (на південному та північному схилах балки відповідно). Матеріали раннього періоду належать до культурно-хронологічного горизонту Боромля, датованого близько середини III — першої чверті IV ст. «Першопоселенці» Війтенків 1 широко користувалися ліпним керамічним посудом, у деяких об'єктах раннього горизонту останній навіть домінує кількісно, а хронологічну позицію цих об'єктів надійно маркують знахідки фрагментів вузькогорлих світлоглиняних амфор «танаїського» типу, лучкових фібул з підв'язним приймачем та фібул з високим приймачем.

На наступному етапі функціонування поселення об'єкти раннього горизонту перекриті спорудами другої чверті IV — початку V ст. (зокрема — наземними будівлями каркасно-глинобитної конструкції). Межі поселення значно розширюються, окрім ділянок А та Г заселяються також ділянки Б та В по південному схилу балки. До того самого періоду належать усі поховання, що досі виявлені на могильнику. Знахідки цього етапу можна охарактеризувати як «класичну» черняхівську культуру періоду розквіту. Мешканці поселення користувалися чи не виключно кружальним керамічним посудом, у значних кількостях трапляються знахідки вузькогорлих світлоглиняних амфор «інкерманського» типу, арбалетоподібних фасетованих фібул, фібул із суцільним приймачем, різних видів пряжок, скляних посудин, римських монет.

Видобуті впродовж майже двох десятиліть стаціонарних розкопок матеріали та результати їхнього теоретичного узагальнення перетворили археологічний комплекс Війтенків на еталонну пам'ятку пізньоримського часу лісостепової ділянки Дніпро-Донецького межиріччя.



Надзвичайно плідними були й розвідки в мікро-регіоні Війтенків, де натепер відомо близько півсотні пам'яток цього періоду. Ці роботи дозволили докладно охарактеризувати історію заселення чималої ділянки вододілу Дніпра та Сіверського Дінця протягом пізньоримського часу та культурні перетворення, що припали на цей період. Повноцінного розкриття набули і специфічніші напрямки досліджень: питання хронології пам'яток зламу доби раннього заліза та середньовіччя в регіоні, шляхи поширення римських імпортів на схід від Дніпра, соціальна структура суспільства, що залишало нам черняхівські старожитності, технології давніх виробництв, зокрема — гончарства, тощо.

Наукові результати, отримані Герmano-Слов'янською археологічною експедицією, забезпечені широкою міжнародною співпрацею, насамперед — у межах спільних проєктів з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту. Завдяки такій співпраці широко застосовувалися найновітніші методики польових досліджень та лабораторного аналізу видобутих матеріалів. Йдеться і про вивчення поселенських структур за допомогою суцільної геомагнітної зйомки, і про докладну характеристику давнього ландшафту та його ресурсних можливостей із застосуванням можливостей ґрунтознавства, палеозоології, палінології та інших палеоботанічних методів, і про застосування фізико-хімічних аналізів під час характеристики керамічного виробництва, і про антропологічні (й зокрема — палеопатологічні) дослідження.

Інтенсивність, з якою вже багато років здійснюються дослідження Війтенківського археологічного комплексу, не в останнє зумовлена і доволі приземленими матеріями, що на перший погляд далекі від «високої науки». Від 2005 р. завдяки опікуванню Газо-промислового управління



*Речі з могильника Війтенки, експозиційна композиція К. Варачової*

*Учасники міжнародного польового семінару «Проблеми археології римського часу — початку доби Великого переселення народів Центральної та Східної Європи» на базі експедиції у Війтенках, 15 вересня 2019 р.*



«Харківгазвидобування» безпосередньо на місці досліджень було обладнано стаціонарну експедиційну базу, облаштування якої дозволяє досить комфортне перебування «в полі» від травня до вересня. Щороку протягом цих місяців на базі вирує життя, а діяльність експедиції присвячена саме науковому пошуку, без відволікання на побутові дрібниці. Інфраструктурні можливості, до того ж, посприяли і перетворенню Війтенків на постійний майданчик наукового спілкування. Вже кілька разів (2009, 2010, 2012, 2016 та 2019 років) тут приймали учасників міжнародних польових семінарів. Зрештою, Війтенки є й знаним освітнім осередком. Від початку роботи експедиції тут щороку знайомляться з польовою археологією студенти-практиканти історичного факультету університету, а останніми роками ще й стала традиційною літня археологічна школа для школярів.

Багаторічне дослідження Війтенків пов'язано з розвитком експедиції, її структури, виникненням все нових й нових напрямків досліджень, зростання професійного рівня співробітників, розгалуженням міжнародних зв'язків. Не випадково серед постійних учасників експедиції виникла теза «Ми робимо Війтенки, а Війтенки роблять нас».

*Михайло ЛЮБИЧЕВ  
доктор історичних наук,  
Харківський національний  
університет ім. В. Н. Каразіна*

## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Па-м'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта терри-тории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка.

Баран, В. Д. (ред.). 1991. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка.

Баран, В. Д. 1998. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки. 3. Київ: Альтернативи.

Баран, В. Д., Гопкало, О. В. 2005. *Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи*. Київ: ІА НАН України.

Баран, В., Козак, Д., Терпиловський, Р. 1991. *Походження слов'ян*. Київ: Наукова думка.

Башкатов, Ю. Ю., Терпиловський, Р. В. 2010. Поздnezаруби-нецкие памятники Среднего Поднепровья. В: Обломский, А. М. (ред.). *Поздnezарубинецкие памятники на территории Украи-ны (вторая половина I—II в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 12. Москва: ИА РАН, с. 36—44.

Башкатов, Ю. Ю., Бітковська, Т. В. 2021. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 52—62.

Бондарь, К. М., Виршило, И. В., Диденко, С. В., Шишкин, Р. Г., Магомедов, Б. В., Петраускас, О. В. 2010. Эффективность высокоточной магниторазведки при исследовании могильников черняховской культуры III — начала V вв. Лесостепной зоны Украины. *Археология и геоинформатика*, 6. Электронное изда-ние.

Вакуленко, Л. В. 2010. *Українські Карпати в пізньорим-ський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. Київ: ІА НАН України.

Войнаровський, В. 2013. *Добринівці I — чинбарський ком-плекс черняхівської культури на Буковині*. Львів: Інститут ук-раїнознавства ім. І. Крип'якевича.

Герета, І. П. 2013. *Чернелево-Руський могильник*. Oіum, 3. Київ; Тернопіль: Терно-граф.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культу-ры*. Киев: ИА НАН Украины.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Ака-демперіодика.

Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження*. I: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. Київ: Стилос.

Козак, Д. 2008. *Венеди*. Київ: Корвін-Пресс.

Козак, Д. Н., Козак, О. Д. 2004. Поховання вельбарської культури з Хрїницького водосховища. Спроба біоархеологічно-го аналізу. *Археологія*, 1, с. 75—86.



- Козак, Д., Прищепа, Б., Шкоропад, В. 2004. *Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі)*. Київ: ІА НАН України.
- Котигорошко, В. Г. 1989. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье. *Slovenska archaeologia*, XXXVII, 1, с. 21—67.
- Котигорошко, В. Г. 2008. *Верхне Потисся в давнину*. Ужгород: Карпати.
- Любичев, М. В. 2019. *Ранняя история днепро-днепровской лесостепи I—V веков*. Т. 1—2. Ostrogothica-Serie, 2. Харьков: Естет.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
- Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслица черняховской культуры*. Киев: ІА НАН України.
- Онищук, Я. І. 2018. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецька культура і латенизированні культури Європи*. Київ: ІА НАН України.
- Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г. 2013. *Могильник і поселення черняховської культури у с. Велика Бугаєвка (археологічний джерело)*. Оіум, 2. Київ: ІА НАН України.
- Прохненко, І. А., 2004. Середньовічний горизонт Малокопанського городища. *Carpatica — Карпати*, 31, с. 273—293.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.
- Скиба, Л. Є. 2001. *Пирогівський могильник зарубинецької культури*. Київ: ІА НАН України.
- Строценъ, Б. С. 2008. *Черняхівська культура Західного Поділля*. Тернопіль: Астон.
- Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э*. Lublin.
- Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры (свод археологических источников)*. Киев: Наукова думка.
- Цигилик, В., Касюхнич, В., Грибович, Р. 2012. Поселення Стрілки І: результати дворічних досліджень. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 7, с. 205—234.
- Jarve, M., Saag, L., Scheib, Ch., Pathak, A., Montinaro, F., Pagani, L., Flores, R., Guellil, M., Saag, L., Tambets, K., Kushniarevich, A., Solnik, A., Varul, L., Zadnikov, S., Petrauskas, O. et al. 2019. Shifts in the Genetic Landscape of the Western Eurasian Steppe Associated with the Beginning and End of the Scythian Dominance. *Current Biology*, 29, 1—12.e1—e10.
- Kotigorosko, V. 2009. *Mala Kopanya*. Satu Mare.
- Magomedov, B. 2004. Körpergräber in der Černjachov-Sintana de Mureş-Kultur. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 281—331.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, S. 224—351.
- Petrauskas, O., Avramenko, M. 2019. The settlement Komariv — glass-production centre in the European Barbaricum: a cultural and natural environment. *Plural*, 7 (2), p. 68-91.
- Terpilovskij, R., Magomedov, B. 2010. Bevölkerung der östlichen Ukraine in der Römerzeit. Über die Kontakten der Černjachov- und Kiever Kultur. *Eurasia Antiqua*, 16, S. 301—323.

ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ  
ДО  
РАНЬОГО МОДЕРНУ





---

## ВІД СОЮЗІВ ПЛЕМЕН ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

---

**В**ідлік доби середньовіччя зазвичай починають від середини I тис. н. е. В археологічній літературі V ст. н. е. фігурує одночасно і як верхня хронологічна межа доби раннього заліза, і як початок середньовіччя. Таке бачення цілком слушне, адже саме протягом V ст. відбулися суттєві зміни в матеріальній культурі населення сучасної території України. Десь ці зміни були доволі плавними, десь — доволі контрастними, що дозволяє говорити про зміну населення внаслідок міграцій.

Середньовічна доба тривала близько тисячоліття. Зазвичай розрізняють раннє середньовіччя (друга половина I тис. н. е.), що своєю чергою поділяється на добу Великого розселення слов'ян (V—VII ст.) та переддавньоруський чи переддержавний період (VIII—X ст.), розвинене середньовіччя (XI—XIII ст.) та пізнє середньовіччя (XIV—XV ст.). Від початку XVI ст. починають відлік раннього нового (або як частіше пишуть у сучасних дослідженнях — ранньомодерного) часу, що триває до останніх десятиліть XVIII ст. Новий же час як такий включає також «довге XIX ст.», витоки якого вбачають в останніх роках XVIII ст., а завершення — у буремних подіях Першої світової війни.

Не важко помітити, що археологічна періодизація для Середньовіччя та Нового часу доволі жорстко «прив'язана» до періодизації історичної, хоча й не повністю з нею співпадає. Традиційно для вітчизняної історіографії стрижнем для періодизацій, і археологічної, й історичної, є процеси, пов'язані насамперед з формуванням українців як етнічної групи та етапами історії титульної нації нашої держави. Зазначені «прив'язки» цілком виправдані. Кожен з окреслених періодів дійсно демонструє суттєві відмінності матеріальної культури, тож таке членування цілком відповідає доволі формальному типологічному підходу, притаманному археології. Що ж до центрального



*Деякі пам'ятки, досліджувані за роки Незалежності. Вказані пам'ятки, яким присвячено нарис розділу*

місця в періодизаційних побудовах саме осілого землеробського населення, то не буде перебільшенням сказати таке: поступове розширення ареалу мешкання цієї людності і спрямована з півночі на південь аграрна колонізація, що зрештою на зламі XVIII/XIX ст. завершилась остаточним опануванням нею південноукраїнських степів, були тими явищами, які базово визначили культурні процеси. Зрозуміло, що цей магістральний процес відбувався в ситуації постійних контактів з сусідами, часом — цілком мирних, доволі часто — конфліктних. Крім того, в жодному разі не йдеться про безупинний «рух на південь» протягом чи не півтори тисячі років, траплялися і доволі тривалі «відступи на північ». Однак це жодним чином не заважає розглядати культурні перетворення середньовіччя та Нового часу саме крізь «призму українства», віддаючи належне і носіям інших культурних традицій, які вплинули на традиційну українську культуру.

Наостанок щодо періодизації варто зазначити, що визначення Нового часу як археологічного періоду може видаватися читачеві надто сміливим. Дійсно, ще порівняно недавно компетенція археології обме-

жувалася середньовіччям, з певними застереженнями — початком ранньомодерного часу. Для пізніших пам'яток йшлося хіба що про архітектурно-археологічні дослідження, причому із промовистим домінуванням саме архітектурної складової. Однак протягом останніх трьох десятиліть результати археологічних досліджень раз по разу засвідчували: методичне вивчення культурних шарів XVII, XVIII і навіть XIX ст. дозволяє відтворити набагато більш повноцінний «образ епохи», насамперед — масової побутової культури. Тож вивчення пам'яток цих століть саме як археологічних об'єктів натепер можна розглядати як цілком сформовану субдисципліну, археологію Нового часу.

Протягом середньовіччя й Нового часу територія України була доволі щільно заселена, причому кількість мешканців невпинно збільшувалася від періоду до періоду, навіть попри спорадичні катастрофічні депопуляції, що спричиняли насамперед масштабні бойові дії та епідемії. Ця людність залишила по собі величезну кількість археологічних пам'яток, від невеличких селищ та хуторів до велелюдних міст, що мали десятки, а то й сотні гектарів площі та десятки тисяч мешканців. Натепер археологічними розвідками їх виявлено тисячі (якщо не десятки тисяч), а на сотнях таких пам'яток проведено стаціонарні розкопки. Слід зауважити, що далеко не завжди йшлося про цілеспрямоване виявлення та дослідження саме пам'яток середньовіччя або Нового часу, культурні напластуння цих періодів досить часто є структурною складовою багатошарових пам'яток. Не зайве нагадати й те, що чималу кількість зазначених пам'яток вивчали в рамках охоронних археологічних досліджень, спонукальним мотивом яких є не стільки власне науковий інтерес, скільки необхідність максимально зберегти інформацію про пам'ятку, якій загрожує руйнація. Щодо останнього, то йдеться не лише про сталу практику охоронних досліджень у так званій міській археології (археологічних дослідженнях у межах сучасних населених пунктів), а й про археологічну складову великих інфраструктурних проєктів.

У фокусі дослідницької уваги щодо пам'яток самого початку середньовіччя, V—VII ст., ось уже понад 70 років перебувають старожитності праської,



пеньківської та колочинської археологічних культур. У першій з них вбачають археологічне відображення військово-політичного об'єднання склавинів, у другій — антів. Що ж до колочинських пам'яток, то більшість дослідників схильні вважати, що їх теж залишило одне з об'єднань ранньоісторичних слов'ян, однак назва його була невідома ранньовізантійським авторам, а отже — залишається невідомою і нам.

Згадані археологічні культури структурно дуже подібні одна до іншої. Для них характерні невеликі селища, на яких одночасно функціонувало близько десятка домогосподарств. Невеликі городища, захищені ровами та валами з тином по гребеню, є для всіх цих культур поодинокими винятками. За житла правили невеликі (площею 10—15 м<sup>2</sup>) заглиблені будівлі, що обігрівалися «по чорному» печами-кам'янками або відкритими вогнищами. В користуванні був виключно ліплений від руки посуд, який лише зрідка прикрашали найпростішим декором, причому чи не 90 % посудин складали горщики. Доволі обмеженим був асортимент ковальських виробів, а металеві деталі

*Прикраси із михайлівського поховання, друга половина VI — VII ст. Дослідження В. Аксьонова та Л. Бабенка, 1996 р.*



одягу та прикраси є вкрай рідкісними для раннього етапу побутування цих старожитностей. Лише від середини VI ст. поступово сформувалася своєрідна ювелірна традиція, що згодом дала яскраві набори прикрас, представлені у так званих «скарбах старожитностей антів» середини — другої половини VII ст., найвідомішим серед яких є Мартинівський. Носії зазначених культур спалювали своїх небіжчиків, а рештки кремації ховали осторонь від місця поховального вогнища, вмістивши їх у невеликі ямки (чи то просто зсипаючи в ямку, чи в посудинах-урнах). Під кінець доби Великого розселення над могилами почали споруджувати невеликі курганні насипи,

поки виявлені у нечисленних випадках (прикладом таких курганів можуть слугувати чотири насипи колочинської культури, досліджені у 1998 та 2000 рр. В. Приймаком і Д. Середою поблизу с. Бездрик на Сумщині).

Усі три зазначені культури сформувались у північній частині сучасної території України і прилеглих до цієї зони регіонах сучасних Польщі, Білорусі та Росії: праязька культура постала на Правобережжі (насамперед — у басейні Прип'яті), колочинська — на Лівобережжі (передусім у басейні Десни), а пеньківська — так само на Лівобережжі, але південніше колочинського ареалу. Хронологічні спостереження щодо старожитностей зазначених культур дозволяють доволі впевнено стверджувати про міграцію їхніх носіїв з «прабатьківщини» протягом кінця V — VI ст. у напрямках захід — південний захід, коли йдеться про праязькі та пеньківські старожитності, або ж північ — північний схід, якщо казати про старожитності колочинські. Ці спостереження, власне, й формують сучасне уявлення про Велике розселення слов'ян, які вже у першій третині VI ст. досягли Дунаю та вперше потрапили на сторінки творів тогочасних письменників.

Утім, слов'яни не були, звісно ж, єдиним населенням, що залишило археологічні пам'ятки V—VII ст. на землях України. Дослідники, щоправда, схильні припускати, що людність степової частини України в той період була порівняно нечисельною, з огляду на черговий період посухи. Однак пам'ятки кочовиків того часу трапляються на всій зазначеній території, включно зі степовою частиною Кримського півострова. При цьому в передгір'ях Кримських гір продовжували мешкати нащадки аланів та готів, які потрапили туди ще в першій половині — середині I тис. н. е. (найкраще їхня культура відома за матеріалами численних могильників). Це населення перебувало у доволі тісних стосунках із мешканцями пізньоантичних осередків південного узбережжя Криму, що попри всі пертурбації бурхливої доби залишалися частиною Східної Римської імперії, середньовічне продовження якої ми зараз найчастіше називаємо Візантією. Провідне місце серед цих осередків посідав Херсонес, а у



*Останні штрихи розчистки й фіксації ранньосередньовічного житла в Обухіві 2, розкопки О. Петраускаса, 2008 р.*

VI ст. було збудовано низку нових укріплень в регіоні, зокрема — Алустон (Алушта) та Гурзевіти (Гурзуф).

На зламі VII—VIII ст. відбулися суттєві перетворення у побутовій культурі мешканців території сучасної України. На Правобережжі вони мали доволі еволюційний характер: на основі старожитностей пражського типу сформувалася райковецька археологічна культура, пам'ятки якої побутували від згаданого зламу століть щонайменше до кінця X ст. Поступовість цього «перетікання» однієї культури в іншу констатували ще у 1970-х рр., однак за останні три десятиліття ця модель раз по раз була підтверджена матеріалами найновітніших досліджень цілої плеяди українських науковців. Ідеться про роботи Любомира Михайлини, Сергія Пивоварова, Михайла й Андрія Филипчуків, Ярослава Погоральського та інших на Прикарпатті та Західній Волині, дослідження Олега Петраускаса протягом 2007—2009 рр. поселення Обухів 2 на Київщині тощо.

Серед найсуттєвіших відмінностей між пражськими й райковецькими матеріалами слід визначити такі.

Від IX ст. у всьому ареалі райковецької культури поруч із відкритими селищами доволі масово будували укріплені осередки — городища.

У поховальних практиках все частіше над могилою зводили курганний насип, причому такі споруди будували просто над місцем кремації небіжчика, себто йдеться про поступове заміщення так званого обряду кремації на стороні обрядом кремації на місці.

Не пізніше другої половини IX ст. в середовищі носіїв райковецької культури почали використовувати гончарний круг, щоправда посудини здебільшого однаково спочатку формували від руки, а потім лише підправляли й декорували із використанням обертального пристрою. Ковальські технології стали значно складнішими, асортимент ковальських виробів став набагато суттєвішим.





*Історичний момент: відновлення досліджень легендарного Пастирського городища по двадцятирічній перерві, розкопки А. Скиби, 2017 р.*

Достатньо незвичним для Правобережжя явищем є Пастирське городище, що було військово-адміністративним і ремісничим центром на порубіжжі Лісостепу та Степу (кордон сучасних Черкаської й Кіровоградської областей). Системні дослідження цієї пам'ятки здійснював Олег Приходнюк у 1990—1998 рр., а від 2017 року відновила експедиція під керівництвом Андрія Скиби. Майстри, які в давнину працювали на Пастирському, виробляли своєрідний гончарний посуд, а також сформували оригінальну ювелірну традицію, що визначала моду чи не на всьому Середньому Подніпров'ї. Цей осередок проіснував порівняно короткий час саме на зламі VII—VIII ст. і загинув унаслідок ворожого нападу. Цікаво, що із загибеллю Пастирського притаманна йому гончарна традиція перервалася, а от ідеї пастирських ювелірів мали розвиток у традиційних наборах прикрас і Право-, і Лівобережжя.

На Лівобережжі археологічна картина останньої чверті I тис. н. е. строкатіша, про що свідчать дослідження цілої плеяди українських археологів. На сучасному етапі вивчення слов'янських культур Дніпровського Лівобережжя, входить до кола інтересів Олени Веремейчик, Романа Кравченка, Віктора Приймака, Юрія Пуголовка, Олени Черненко та інших. Протягом VIII ст. тут побутували пам'ятки волинцевської культури, які від кінця століття змінили старожитності роменської культури, в носіях якої вбачають літописних сіверян. Відмінність во-



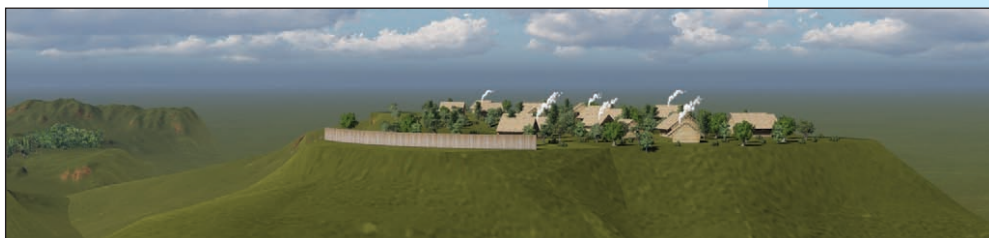
*Канівське поселення, розчистка житла пізнього етапу райковецької археологічної культури, розкопки Є. Синиці, 2006 р.*

линцевських пам'яток від попередніх, пеньківських і колочинських, а також від наступних — роменських — спонукали дослідників до думки, що наприкінці VII і наприкінці VIII ст. на Лівобережжі двома послідовними хвилями з'явилися мігранти, які суттєво вплинули на культуру місцевого населення. При цьому не йшлося про витіснення чи знищення попереднього населення, воно радше піддавалося культурній асиміляції.

Волинцевські старожитності доволі близькі структурно до пам'яток попереднього етапу. Їхні носії продовжували мешкати на невеликих відкритих поселеннях (єдине городище цієї культури, Битиця, фахівці розцінюють як такий собі «опорний пункт» степовиків у регіоні). Щоправда, помітних змін зазнав інтер'єр житла, насамперед — опалювальні споруди. Небіжчиків продовжували ховати за обрядом кремації на стороні в могилах, що натеper не мають зовнішніх ознак. У вжитку залишалася здебільшого ліплена неорнаментована кераміка, доповнена незначною кількістю вироблених на гончарному крузі так званих «горщиків волинцевського типу», що є своєрідною «візитівкою» волинцевського керамічного набору.

Натомість для пам'яток роменської культури характерними є городища. Небіжчиків ховали вже не лише на ґрунтових могильниках, а й у курганах. З ужитку носіїв роменської культури на деякий час зник гончарний круг, однак при цьому ліплені посудини стали різноманітнішими за формами, їх почали рясно прикрашати штампованим і прокресленим орнаментом.

Неважко помітити, що певні тенденції розвитку археологічних культур VIII—X ст., в носіях яких вбачають слов'ян, для Правобережжя та Лівобережжя, збігаються. Це й поширення традиції будівництва



фортифікованих осередків, і поступове збільшення частки курганів серед поховальних пам'яток, і ускладнення високотехнологічних галузей ремесла. Ці тенденції, імовірно, слід пов'язувати з удосконаленням агрикультури, що припало на зазначений період.



Нові орні знаряддя дозволяли обробляти більш родючі важкі ґрунти, що забезпечувало відносно стабільні врожаї протягом тривалого періоду, а отже дозволяло вести менш мобільний спосіб життя. Щоправда, виникла потреба захищати і свої угіддя, і тих, хто їх обробляв. Тож «фортифікаційний бум» на цьому тлі виглядає цілком закономірно. Перетворення в аграрній сфері, зрештою, були й запорукою розвитку ремесла. Йшлося не просто про потребу в якісних інструментах, що забезпечували інтенсифікацію насамперед рільництва. За такі інструменти елементарно було чим «розплатитися», громади мали можливість утримувати коваля та гончаря, які проводили в майстерні якщо не весь, то принаймні значну частину «робочого часу».

Палітра культур останньої чверті I тис., як і в попередній період, не вичерпується суто «слов'янськими» культурами. Від середини VIII ст. і в лісостеповій, і в степовій ділянках басейну Сіверського Дінця (сучасна Харківщина та Луганщина) поширилися пам'ятки салтівської археологічної культури. За влучним визначенням знавців салтівських старожитностей, ці пам'ятки є «державною культурою Хозарського каганату», залишені насамперед осілим сегментом його населення. Відкрита ця культу-

*Варіант реконструкції ранньослов'янського городища поблизу Опішні, за Ю. Пуголюком та О. Лебединським*



ра була саме на Харківщині в останній рік XIX ст., і відтоді інтерес дослідників до неї не вщухає. Городища, поселення та могильники салтівської культури розкопували значними площами і в часи Незалежності. Прикладом таких багатолітніх робіт є дослідження комплексів пам'яток поблизу сіл Верхній Салтів, Мохнач, Суха Гомольша. Провідну роль у цих дослідженнях традиційно відіграють харківські науковці, зокрема — Володимир Колода, Віктор Аксьонов, Валерій Скирда та інші. Матеріали салтівських пам'яток вирізняються насамперед насиченістю якісними ремісничими виробами, знаряддями праці та предметами озброєння, ювелірними виробами, зрештою — широким асортиментом високоякісних гончарних посудин. Такі ремісничі вироби доволі часто трапляються і серед матеріалів «слов'янських» пам'яток Лівобережжя та поріччя Дніпра. Відомі салтівські матеріали і в Криму, не лише у степовій частині, а й на пам'ятках гірської частини півострова й узбережжя. Ці знахідки є своєрідним матеріальним втіленням протекторату Хозарського каганату над регіоном, що у VIII — першій половині IX ст. поширювався на весь півострів, а в його східній частині протримався чи не до колапсу в середині X ст.

До другої половини IX — X ст. належать археологічні сліди перебування на півдні Східної Європи вихідців зі Скандинавії, норманів чи-то, що більш звично для нашої традиції, варягів. Найяскравішою пам'яткою такого плану є комплекс на околицях с. Шестовиця неподалік від Чернігова, що складається з городища, посаду поруч із ним, «портової зони» в заплаві Десни та кількох курганних могильників. Ці пам'ятки масштабно досліджувала від кінця 1990-х до середини 2010-х рр. міжнародна експедиція на чолі з вітчизняними науковцями Олександром Моцею та Володимиром Коваленком. Комплексність цих розкопок дозволила вповні охарактеризувати різні аспекти функціонування таких осередків на території сучасної України та характер взаємодії прибульців із місцевим населенням, а унікальні знахідки з Шестовиці є тепер окрасою фондів та експозиції Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського. Не менш цікаві ма-

теріали, дотичні до «доби вікінгів», виявлені також на городищі Виповзів, розташованому на правому березі Десни приблизно на середині дистанції між Черніговом та Києвом. Систематичні розкопки цієї пам'ятки, які очолює В'ячеслав Скороход, тривають від 2009 року. Існування цього городища вкладається в період останніх десятиліть IX — X ст., але за цей «археологічно» нетривалий час його споруди тричі гинули в пожежі.

Протягом X ст. сформувалася підоснова і давньоруської культури в археологічному значенні цього терміну. На цьому етапі йдеться насамперед про культуру мешканців порівняно великих урбаністичних осередків, таких як Київ, Вишгород, Чернігів, а також поховальні старожитності елітного прошарку населення. Цікаво, що осередками урбанізації тоді були не лише князівські столиці. Саме археологічні матеріали, видобуті роботами Богдана Звіздецького у 1990—2000-х рр. та Андрія Петраускаса у 2000—2010-х рр., дозволили продемонструвати, що до середини X ст., часу опанування регіону князями київського дому, на Східній Волині існували міста, що мало чим поступалися князюму Києву (Коростень, Малин та інші). Достатньо цікаві матеріали отримано і з пам'яток Західної Волині й Галичини. Зокрема, багаторічні розкопки Михайла Филипчука, які згодом продовжив Андрій Филипчук у Пліснеському, ілюструють тут еволюційне постання протягом останньої чверті I тис. розвинутого урбаністичного осередку, що в кінці X ст. зазнав воєнного розгрому. І буквально одразу, без помітної перерви, на



*Дослідження  
портових кон-  
струкцій на подолі  
шестовицького го-  
родища, розкопки  
О. Моці та  
В. Коваленка,  
2004 р.*



*Охоронні дослідження в Полтаві під керівництвом Ю. Пуголова, 2020 р.*

цьому згарищі було збудоване давньоруське городище, що профункціонувало до кінця XIII ст. Загалом подібна археологічна картина — шар воєнного погрому на пам'ятках VIII—X ст., перекритий на шаруваннями князівського часу, — повсякчас трапляється не лише на Правобережжі, а й на Лівобережжі, в ареалі роменської культури.

Розвинене середньовіччя, XI—XIII ст., залишило по собі неосяжну кількість давньоруських пам'яток,

яких тепер відомо тисячі, якщо не десятки тисяч. Ці пам'ятки є традиційними об'єктами уваги археологів від XIX ст. Навіть простий перелік пам'яток князівської доби, що досліджувалися за часів по відновленню Незалежності України, забрав би чимало сторінок. Постійні роботи відбуваються на території колишніх літописних міст, що і зараз залишаються містами, і це не обов'язково колишні князівські столиці, які постійно на слуху в широкій публіці: Київ, Вишгород, Любеч, Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав, Полтава (літописна Лтава), Луцьк, Галич (городище Кринос), Звенигород, Львів тощо.

Надзвичайно цікаві результати останніми роками отримано на пам'ятках із менш гучними назвами. Приміром під час дослідження Житомирської археологічної експедиції ІА НАН України під керівництвом Андрія Петраускаса на городищі Олевськ виявлено колодязь чудової збереженості, нині перетворений на музейний об'єкт просто на місці розкопок.

Доволі плідною виявилася тенденція акцентування уваги не до міських, а до сільських осередків часів Русі. Прикладом системної роботи з такими пам'ятками можуть бути розкопки в околицях Києва, які здійснює Північна постійнодіюча експедиція ІА НАН України (керівник Ігор Готун), поселень Ходосівка-Рославське, Софійська Борщагівка та низка інших. У тому самому мікрореєоні плідно працює і

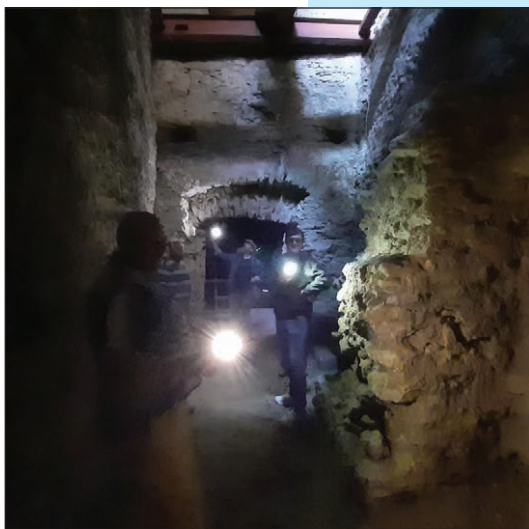


Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України, багаторічним керівником якої був Гліб Івакін, а зараз його справу продовжує Всеволод Івакін. Великими площами ця експедиція досліджувала поселення Феофанія й Гатне. Результати цих робіт доволі суттєво змінили наші уявлення про характер такого роду пам'яток, різноманітність соціального складу їхніх мешканців та варіабельність занять населення.

Блискучі результати отримують не лише від масштабних розкопок, а й від системної розвідкової діяльності. Зокрема, багаторічна програма обстежень пам'яток Овруцького кряжу, здійснювана Андрієм Томашевським і Сергієм Павленком, за мінімального обсягу розкопок, уможливила краще розуміння системи заселення цього цікавого регіону, а також організації промислів із видобутку й обробки пірофілітового сланцю, виробу з якого є однією з найяскравіших категорій знахідок давньоруського періоду. Слушність використання неінвазивних методів польових досліджень у поєднанні з можливостями сучасних технологій і комп'ютерного моделювання демонструє доробок Артема Борисова у вивченні організації Пороської захисної лінії або ж системи заселення Побужжя в середньовічний час, що реалізує Ольга Манігда. Подібні роботи з виявлення, локалізації на місцевості із використанням сучасних технічних можливостей та подальшої каталогізації археологічних пам'яток мають не лише пізнавальне, а й пам'яткоохоронне значення.

Нагадаймо, що цікавість до археологічного вивчення пам'яток пізнього середньовіччя, XIV—XV ст., що зазвичай визначають в історіографії як «післямонгольські», сформувалася порівняно нещодавно. Більше того, слушність застосування саме археологічних методів у цій царині в жодному разі не викликає сумнівів.

*Археологічні роботи як складова комплексної реставрації Меджибізької фортеці. Кілька років тому тут був 6-метровий шар землі, а сьогодні можна доторкнутися до литовських мурів, яким 700 років*





*Батурин, розчистка підземного приміщення, ймовірно, льоху початку XVIII ст. на території Гончарівки, 2020 р.*



*Гвинтові сходи нововідкритих підземель Колегіуму єзуїтів середини XVII ст. у Луцьку. Дослідження Волинської археологічної експедиції ОАСУ 2020 р.*

Ступінь інформативності таких робіт насамперед залежить від ступеня їхньої системності, що наочно демонструють розкопки таких відомих пам'яток як Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж, Львів або Луцьк, інші міста й замки цього періоду. Порівняно новою сторінкою у вивченні періоду стали дослідження археологічних пам'яток у степовій зоні, пов'язаних не лише з кочовим населенням, а й з вивченням осередків осілости у регіоні. Тут до прикладу можна згадати розкопки ординського міста поблизу Торговиці на Кіровоградщині, які багато сезонів відбувалися під керівництвом Ірини Козир, або ж дослідження пізньосередньовічного могильника Мамай-Сурка коло с. Велика Знам'янка на славетному Великому Лузі, які відбуваються під керівництвом Михайла Єльнікова.

Особливе місце в археології України цього періоду посідають середньовічні пам'ятки Криму. В першу чергу це стосується міських центрів. Серед визначних пам'яток регіону варто згадати середньовічний Херсонес (Херсон, Корсунь), який дістався у спадок Візантії від Римської імперії, також печерні міста гірської частини півострова (Мангуп, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен). За доби середньовіччя це місто було значним ремісничим, культурним та релігійним осередком. Завдяки посередництву херсонеських купців розвивалася морська та сухопутна торгівля між Візантією та Київською державою. За роки археологічних досліджень значно збагатилися уявлення про Херсонес як серед-

ньовічне місто завдяки розкопкам у східній, північній та портовій ділянках.

Південна частина України також стала регіоном, де були засновані генуезькі торговельні факторії. Особливе місце в цей час займав Судак (візантійська Сугдея, давньоруський Сурож, італійська Солдая). Місто було оточене мурованими стінами з 26 вежами та барбаканом. Своїми укріпленнями фортеця охоплювали два яруси гори і захищала портову частину.

Досить активно в роки Незалежності досліджувалася генуезька фортеця Чембало. З 1999 року тут працювала об'єднана експедиція Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом Сергія Дьячкова. За 15 польових сезонів досліджено церковні, інженерні та оборонні споруди періоду існування Генуезької Газарії XIV—XV ст. Отримані виразні знахідки, що створюють уявлення про побут і заняття мешканців та гарнізону. Крім цього виявлені унікальні речі, пов'язані із військовою справою, такі як обладунки арбалетника, місце розташування требюше та запас ядер.

Поряд із дослідженнями середньовічних старожитностей, не лише пізнього, а й давньоруського періодів, зазвичай відбуваються й студії пізніших часів, адже часто йдеться про суміжні горизонти культурних нашарувань одних і тих самих пам'яток, зокрема й літописних міст. Утім, за часи Незалежності є й зворотні приклади, коли дослідницька увага була спрямована насамперед на вивчення пам'яток нового часу, а вивчення раніших горизонтів ставало таким собі бонусом. Тут можна згадати і розкопки в Чигирині та Суботові, і дослідження в Острозі та Дубному, й обстеження пам'яток Гетьманщини. Одним із таких найяскравіших прикладів, безумовно, є роботи в Батурині та його околицях, що тривають від середини 2000-х років дотепер.

Абсолютно новою галуззю, фактично сформованою за часів Незалежності, стало археологічне вивчення пам'яток османської присутності на півдні України. Цікавим є досвід вивчення не лише традиційної, «наземної», спадщини цього періоду, а й ро-





*Експериментальні студії середньовічного гончарства. За гончарним кругом британський археолог Р. Карлтон, Опішня, 2019 р.*

боти археологів-підводників, які виявили рештки суден Дніпровської флотилії середини XVIII ст. Ці знахідки поклали початок створенню музею судноплавства на Хортиці, призначеного для реставрації та експонування подібних знахідок. Тож лише зайвий раз підкреслимо, що за методичних розкопок таких пам'яток ми не просто ілюструємо предметами й спорудами інформацію писемних та іконографічних джерел, яких для Нового часу збереглося чимало, а часто-густо відкриваємо абсолютно нові грані побутової культури людей цього періоду.

Попри порівняно невеликий проміжок часу, в українській середньовічній і ранньомодерній археології відбулись якісні зміни, обумовлені розвитком науки. Використання нових методів досліджень та міждисциплінарних підходів дозволило фахівцям збільшити інформаційний потенціал здобутого матеріалу. Безумовно, особливістю цього напрямку української археології в роки по відновленню Незалежності є збільшення уваги до періодів, що довгий час перебували у «давньоруській тіні». Зокрема це стосується старожитностей «темних віків»: післямонгольського часу та литовсько-руської доби. Активне археологічне вивчення цих історичних етапів дозволило по-новому вирішувати важливі питання, пов'язані з тяглістю історико-культурного розвитку Південної Русі-України. Крім цього, конкретного змісту набула матеріальна культура українців ранньомодерної доби. Отримані важливі свідчення розвитку міст, містечок і сільських поселень того часу, культури та побуту їхніх мешканців, що мають пряме продовження в традиційній культурі українців.

*Юрій ПУГОЛОВОК*  
кандидат історичних наук,  
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна  
служба України» ІА НАН України

*Свген СИНИЦЯ*  
кандидат історичних наук,  
Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка

## СКАРБ СРІБНИХ ПРИКРАС VIII ст. З АНДРІЯШІВКИ НА СУЛІ

Давнє селище розташовувалося на виступі острова-останця в заплаві правого берега Сули, де вже досить давно переміщували з місця на місце декілька газонафтових веж.

Лівобережна комплексна експедиція державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охорона археологічна служба України”» Інституту археології НАН України протягом багатьох років виконує охоронні археологічні роботи в Чернігівській, Сумській та Полтавській областях. У 2002 р. одним із замовників таких робіт виступило Нафтогазовидобувне управління «Полтаванафтогаз», що продовжувало розробку родовища в околицях с. Андріяшівка Роменського р-ну Сумської обл. В зоні будівельних робіт опинилося поселення Мельники 1.

Природно, що пересування важкої техніки під час облаштування чергової свердловини значно пошкодило культурний шар пам'ятки. Втім, ці ушкодження були далеко не першими: ділянка, що згодом піддавалася розкопкам, виявилася зритою досить глибокими траншеями невідомого призначення; подекуди ці траншеї були розширені під льохи, що їх облаштовували мешканці хутора, який існував в урочищі протягом XIX—XX ст. Загалом слід зазначити, що в культурних відкладах Мельників 1 трапилось вкрай небагато фрагментів кераміки доби бронзи та новітнього часу, а найпомітніші сліди залишили по собі люди, що заселяли ділянку в ранньому середньовіччі.

Саме до раннього середньовіччя належали практично всі об'єкти, що були виявлені після ретельної зачистки рівня материка, зокрема — невелика напівземлянкова споруда з глинобитною піччю. В котловані цієї будівлі і був виявлений скарб, що складався з п'яти шийних гривен та двох браслетів. Обидва браслети та дві з п'яти гривен були виготовлені зі срібла і навіть не потребували реставрації.

*Срібна гривна та парні срібні браслети з Андріяшівського скарбу*



Ще дві гривни — бронзові, обгорнуті тонким срібним листом — збереглися дещо гірше. Плаковані сріблом бронзові вироби справляли враження масивних речей з коштовного металу, хоча його кількість тут була незначною. Остання з гривен, зроблена з бронзи, доволі суттєво постраждала від корозії.

Парні браслети мали розширені кінці, що заходили один за один. Вони прикрашені вздовж поздовжнього ребра двома смугами заглиблень. Усі гривни були однотипними: вони виготовлені з круглого або квадратного в перетині тордованого (перекрученого) дроту. Один із кінців кожної гривни (крім бронзової, де вони не збереглися) був оформлений у вигляді простої або подвійної петлі, а інший — своєрідного персня чи сідла. Ці щитки з тонкої бляхи, що найкраще збереглися у срібних гривнах, були орнаментовані поперечними валиками.

Схоже, що весь комплект вийшов з рук одного майстра, котрий виготовив його, скоріш за все, на замовлення однієї особи. Про це свідчить не лише певна стилістична єдність усіх виробів, а й техніки, застосовані майстром для їхнього виготовлення. В основі кожної речі була заготовка з дроту діаметром 3,5 мм, а конкретні форми гривен і браслетів характеризуються використанням однакових технологічних прийомів: лиття, волочіння дроту, кування, а також плакування (вкриття виробу срібною бляхою з подальшою обробкою).



Споруда, в якій був знайдений скарб, не містила практично жодних інших знахідок, а скарб «висів» у заповненні будівлі за 0,15—0,20 м над її долівкою. Очевидно, на момент приховування скарбу на місці житла залишилася лише яма, що частково запліла ґрунтом.

Інше житло-напівземлянка виявлене приблизно за 80 м від згаданого. Воно мало дещо більші розміри, в куті поряд стояли не одна, як зазвичай, а дві глинобитні печі. В центрі на долівці збереглася обпалена пляма від вогнища, біля якої знайдено два обгорілі людські черепи. Із заповнення житла походять залишки двох фрагментованих ліпних горщиків, а також верхня частина сіроглиняного гончарного горщика так званого волинцевського типу. Крім того знайдено футляр для голок з пустотілої пташиної кістки, прикрашений гравійованими візерунками з мотивом рибацької луски, а також залізне шило.

Прикраси, подібні речам із скарбу, добре відомі. Зокрема, подібні браслети знайдено на Новотроїцькому городищі поблизу Лебедина, а також на поселенні Волинцеве в околицях Путивля й у Фативізькому скарбі, виявленому неподалік від Глухова. Гривни із сідлоподібними кінцями входили до складу скарбів із Харівки на Сеймі та Івахників на Сулі. Подібні гривни трапляються також у Латвії та Литві, але там вони датовані від VII до XII ст. На Дніпровському Лівобережжі, на думку О. Щеглової, речі, аналогічні знахідкам із скарбу, були поширені приблизно в середині VIII ст.

Культурну належність скарбу визначають характерні особливості конструкції обох досліджених на Мельниках 1 жител, а також знахідки з житла 2, що однозначно маркують цей комплекс як приналежний до волинцевської культури. Слід та-



*Срібний браслет з Андріяшівського скарбу із зовнішньої та внутрішньої сторін і деталь декору*



*Срібна гривна з Андріяшівського скарбу, замок*

кож зазначити, що житло 2 існувало досить тривалий час і принаймні один раз було перебудоване (про це свідчить розташування однієї з печей, що перекриває кілька стовпових і вогнищеву яму попереднього етапу функціонування споруди). Можливо, скарб був синхронним житлу 2, тобто другому будівельному горизонту поселення, в той час як житло 1, в якому він знайдений, було збудоване раніше і згодом покинуте.

Можна припустити, що власницею скарбу була дружина представника старшини одного із сіверянських племен, матеріальним відбитком побуту яких вважають волинцевську культуру. Дані письмових та історичних джерел вказують, що сіверяни перебували у доволі складних взаєминах із населенням Хозарського каганату, яке, як вважають, залишило по собі салтівську археологічну культуру. Згадані взаємини на різних етапах були і мирними, і часто — конфліктними. Тому цілком можливо, що Андріяшівський скарб був схований власницею саме у момент одного з хозарських набігів на землі сіверян.

*Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ  
доктор історичних наук,  
Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка  
Генадій ЖАРОВ,  
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна  
служба України» ІА НАН України*

## «СКАРБИ» ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИПОВЗОВА НА ДЕСНІ

**В**иповзівський археологічний комплекс розташований у Нижньому Подесенні за 80 км від Чернігова вниз по течії р. Десни. Пам'ятка розташована на видовженому мисі, що на 700 м «виповзає» в заплаву Десни. На ньому в кінці IX—X ст. були городище, відкритий посад та поділ. Уже 12 років поспіль Виповзівський археологічний комплекс досліджує спільна експедиція Інституту археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Археологічні роботи та аналіз артефактів дають можливість реконструювати процеси виникнення та розвитку пам'ятки, визначити її роль та значення у Подесенні та Середньому Подніпров'ї в цілому. Городище давньоруського Виповзова займало край мису і мало дерево-земляні укріплення — напільний рів, вал з городнями, косим острогом та гостроколом. Площа внутрішнього майданчика 30 × 40 м мала житлово-господарську забудову, у центрі якого досліджено залишки дерев'яної вежі (донжону) із двоярусним порубом округлої форми (діаметром 6 м і глибиною близько 5,5 м). Невелика кількість та значні розміри напівземлянок на городищі (приблизно 5 × 6 м), відсутність господарських споруд вказують на проживання тут соціальної верхівки. За укріпленнями городища простягався відкритий посад, що займав близько 15 га. Біля підніжжя тераси Виповзівського посаду, з обох боків від мису, досліджено залишки портової зони. У другій половині X ст. пам'ятка зазнала локальної пожежі і припинила існування аж до XII ст.

*Загальний вигляд на Виповзівський археологічний комплекс зі сходу, фото 2020 р.*





*Розчистка житла  
X ст. на посаді  
Виповзівського  
археологічного  
комплексу, фото  
2021 р.*



*Арабські  
дирхами X ст.*



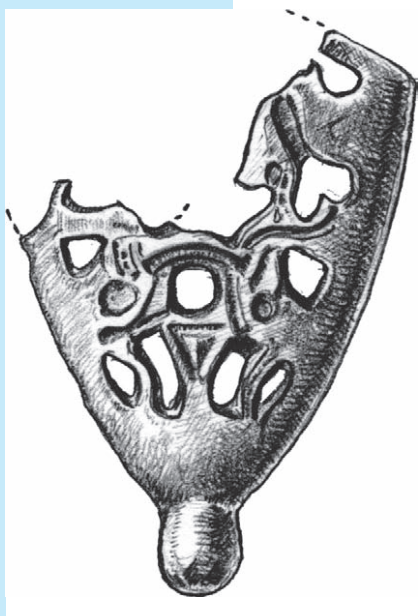
Населення Виповзівського посаду в кінці IX — другій половині X ст. майже не займалося землеробством, про що засвідчують лише дві знахідки орних знарядь, відсутність предметів для збору врожаю та мізерна кількість господарських споруд. У веденні господарства переважають ремесла та промисли (токарні різці, залізні та кістяні шила, залишки браку та напівфабрикатів від косторізної справи, уламки тиглів, лячок, матриць, металургійні шлаки, рибальські гачки та остроги, кістяне вістря стріли тощо). Предмети озброєння з Виповзова виявлені у різних частинах пам'ятки, серед них: фрагмент бронзового наконечника скандинавських піхов меча, вістря стріл, бойовий ніж, уламки лез від бойових сокир, кольчужні кільця, бляшки та пряжки від ремінної гарнітури, фрагменти бронзових та кістяних псаліїв. Функціонування портової зони Виповзовзівського археологічного комплексу — закономірний процес у розвитку торгово-ремісничих поселень середньовічної Європи, що використовували річки не лише для отримання харчових ресурсів, але і перевезення

вантажів, торгівлі тощо. Про участь мешканців Виповзова у міжнародній торгівлі свідчать знахідки імпортованих товарів, і з території городища та посаду, і з подолу (арабські дирхами, важок арабського зразка та різноманітні прикраси): так наприклад, у 2010 р. на незначному підвищенні заплави лівого берега р. Кримки, виявлено залізний обтягнутий бронзою важок джєкоподібної форми — неодмінний атрибут купця X—XIII ст.; на городищі та посаді знайдено сім арабських дирхамів, датованих від 890-х до 940-х рр. Важливо зазначити, що дирхами були виявлені як у культурному шарі пам'ятки, так і в об'єктах, що належать до різних будівельних горизонтів і являють собою закриті комплекси. Така ситуація означає, що їх поява не була наслідком одного походу, а навпаки, населення брало участь в активних торговельних кампаніях на Схід.

Серед імпортованих речей відзначимо фіно-угорську та фрагмент скандинавської підвіски у стилі «Vorre», хозарські персні, ножі із волютоподібними закінченнями, срібні гудзики та поясні накладки тощо. Знахідки наконечників стріл, кольчужні кільця, фрагменти ремінної гарнітури, гачки від обмоток, гудзики від каптана, уламки бронзового псалія тощо. Більша частина цих речей має яскраво виражений скандинавський окрас. Знахідки військового реманенту з Виповзова належать до кола старожитностей так званої дружинної культури, носіями якої була військово-торговельна еліта ранньої Русі. На користь цього можна згадати знахідку частини наконечника піхов меча з мотивом «людської фігури». Він має аналогії в Швеції,



Імпортовані прикраси X ст.: скандинавська підвіска в стилі «Vorre», сережка «волинського типу» з Подунав'я, фіно-угорська «шумлячи» підвіска, візантійська сережка і чотири персні з хозарського каганату



*Скандинавський  
наконечник піхов  
меча X ст.*

Англії, Ісландії. На території Східної Європи такі наконечники знайдено в Гньоздові, Володимирських курганах, Іскоростені, Херсонесі.

Таким чином, Виповзівський археологічний комплекс формувався відповідно до загальноруських тенденцій розвитку міст та поселень раннього етапу становлення держави. Вони виникли наприкінці IX — на початку X ст. внаслідок активної військово-політичної та торговельної діяльності «русів». Знахідки посуду, прикрас, предметів побуту в культурному шарі пам'ятки та об'єктах рубежу IX—X ст. свідчать про вірогідність переміщення невеликих груп населення з території Правобережжя Дніпра до Нижнього Подесення.

Не виключено, що в кінці IX — на початку X ст. частину населення, представників лука-райковецької культури, використовували для заселення подібних пунктів, а можливо і як рабів для подальшого продажу на ринках Сходу. Важливо зазначити, що на території Нижнього Подесення відсутні поселення роменської культури, що могли би складати підсумок давньоруським пам'яткам регіону. Скоріш за все, з першої половини IX ст., після зникнення волинцевської культури, ця територія перебувала в запустінні і слугувала лише транзитним шляхом по р. Десні та її притоках.

Значна кількість дирхамів у об'єктах та культурному шарі свідчить про систематичні торговельні контакти зі Сходом і, можливо, виключний статус Виповзова як воєнізованого торгово-ремісничого табору, який використовували для поступової експансії на територію Північного Лівобережжя.

*Олександр МОЦЯ  
член-кореспондент НАН України,  
Інститут археології НАН України*

*В'ячеслав СКОРОХОД  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*



## СКАРБИ ЮВЕЛІРНИХ ВИРОБІВ ІЗ ЛІТОПИСНОГО ВОЗВЯГЛЯ

Давньоруське місто Возвягль згадане на сторінках Іпатіївського літопису у контексті подій 1256—1257 рр., коли його вщент розорили й спалили війська Данила Галицького під час його боротьби з ордами монгольського темника Куремси.

Із 1992 р. проводить тут регулярні обстеження Житомирська археологічна експедиція ІА НАН України. За час досліджень отримано цікавий та різноманітний археологічний матеріал, який дозволяє висвітлити практично не досліджені питання життя середньовічного міста Східної Європи в період відразу ж після монголо-татарської навали — другої половини XIII ст.: фортифікаційну справу, землеробство, побут, ремесла та промисли. Розкопки останніх років дозволили також отримати знахідки, які репрезентують ранній період існування міста — X ст. Серед виявлених знахідок слід відзначити два скарби жіночих прикрас X та XIII ст.

Так, скарб прикрас жіночого головного убору XIII ст. було знайдено під завалом людських, частково розчленованих кістяків у житлі, розкопаному в 1993 р. У неглибокій ямці під долівкою підлоги було знайдено три пари різновеликих срібних колтів, срібні позолочені рясна, позолочені намистини очілля, а також масивний срібний перстень. Найбільш високохудожнім витвором скарбу є так звані «середні» колти, виконані в техніці глибокого гравірування поверхні. На одній із сторін колтів зображено священного птаха сімаргла з розпростертими крилами, а на зворотній стороні — фантастичного змія-дракона. Рисунок заповнений черню. По периметру дві половинки колтів скріплені за допомогою срібних пустогілих кульок, які імітують раніші зразки обнизки з перлів. На думку дослідників, цей тип прикрас може походити із київських ювелірних

*Скарб ювелірних виробів XIII ст. із Південного городища, акварель*





*Деякі ювелірні  
вироби зі скарбу  
XIII ст.*

майстерень кінця XII — першої половини XIII ст. Предмети цього скарбу становлять єдиний парадний головний убір знатної городянки давньоруського часу, очевидно, захований, безпосередньо під час штурму городища у 1257 р. Щодо персня, то зважаючи на його розміри, він належав чоловіку. Він має шестигранний щиток, позолочений у центральній частині. На позолоті вигравіруване зображення хижого птаха із масивним дзьобом і широко розпростертими крилами. По периметру персня проходить глибоке гравіювання косими лініями, заповненими черню. Взагалі подібний тип трапляється досить рідко. Найближчі його аналогії у дещо спрощеному варіанті відомі з розкопок у селі Городище Хмельницької області. Деякі дослідники схильні розглядати цей тип прикрас як символи князівської влади, або ж особи, що таку владу представляла на місці (наприклад, княжому управителю).

У 2014 р. було обстежено скарб, виявлений перед першим напілним валом Північного городища, до якого входили скроневі кільця, гривна та інші прикраси. Найранішою з них можна вважати масивну срібну гривну. Предмет виконаний з круглого в перетині дроту. Кінці мають незначну огранку і зігнуті у вигляді крючка. Гривна за низкою ознак, таких як характер та масивність дроту і застібки, відсутність імітації перевивання, тордування та фасетування має досить вузьке коло аналогів і практично ідентична гривнам з городища Алчедар (Республіка Молдова) та скарбу Редукенень (Румунія). На основі цих аналогій гривна може бути датована від другої половини (кінця) IX до середини X ст.

До виробів, які мають декорування зерню належить окрема група прикрас із скарбу. Серед них п'ять екземплярів срібних позолочених «сережок волинського типу».



Скарб ювелірних виробів X ст. із Північного городища

Окрім «волинських сережок» невеличку серію в скарбі з Північного городища Возвягтя становлять чотири масивні срібні позолочені «лопасні намистини» (представлений також один невеличкий фрагмент, вірогідно, від такого самого виробу). Подібні намистини пишно прикрашались зерню (трикутники, смуги, хрестики) та являли собою одну із найвишуканіших прикрас середини X — початку XI ст. На території Давньої Русі вони відомі, головним чином, на просторах Подніпров'я та Волині.

Окрім металевих намистин у скарбі також були вісім призматичних та одна чотирнадцятигранна сердолікова намистини, а також одна подвійна намистина із синього скла.

До цього самого набору прикрас належить невелика лунниця з жовтого металу (золото?) з декором із зерневих трикутників та смуг, які також були викладені із трикутних композицій. Вона представляє ранню ранню групу широкорогих лунниць.

*Андрій ПЕТРАУСКАС*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України

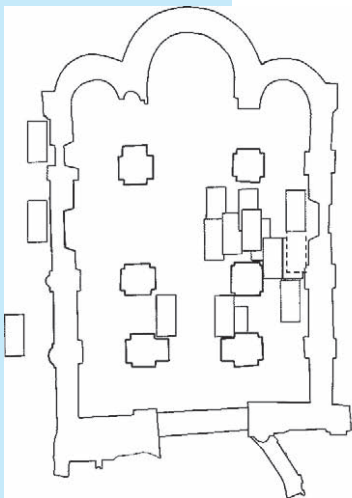


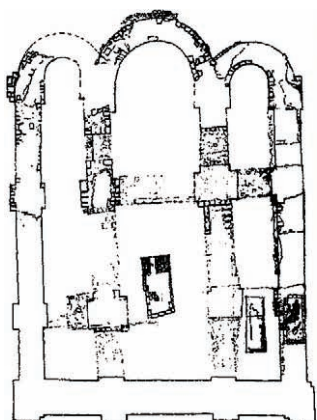
## АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

**П**оділ — один із найдавніших районів Києва, провідну роль у виникненні якого відіграло зручне положення пласкої ділянки між київськими горами з одного боку і руслами Почайни та Дніпра — з іншого. Саме тут розмістилися зручна гавань, припортова зона з інфраструктурою, церкви, житлові квартали та ремісничі комплекси. Культурні нашарування цього історичного району Києва унікальні не тільки своїм тисячолітнім формуванням (IX—XIX ст.), але й прекрасною збереженістю органічних археологічних матеріалів (кістка, дерево зернівки тощо). За роки Незалежності археологи провели дослідження більше ніж на 40 ділянках Подолу, серед яких можна виділити такі археологічні відкриття.

Перед відновленням знищеного за радянських часів храму Успіння Богородиці Пирогощі у 1996 р. проведені археологічні дослідження його фундаментів (Г. Івакін, Г. Козубовський). Закладений у 1131 р. великим князем київським Мстиславом Во-

*Церква Богородиці  
Пирогощі: план  
фундаментів і  
фото решток  
храму*



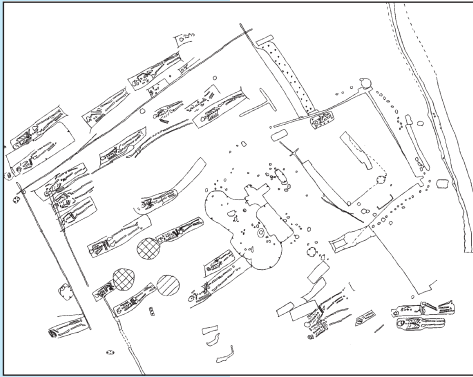


лодимировичем, храм згаданий у «Слові о полку Ігоревім». За литовсько-польської доби церква була міським собором Київського Подолу, де зберігався магістратський архів і який ставав усипальницею найвельможніших городян. У ході обстежень були уточнені його архітектурні особливості — давньоруська церква Успіння Богородиці була однобанною, двоярусною, шестистовпною спорудою з трьома апсидами. Стіни північного фасаду збереглися на висоту 1,5—1,7 м від лінії фундаменту. Під час робіт досліджено декілька різночасових поховань церковного цвинтаря.

Ще один, невідомий літописам давньоруський храм виявлений та досліджений 2003 р. на вул. Юрківській, 3 (М. Сагайдак, М. Сергеева). Церква мала низку спільних рис зі згаданим вже собором Богородиці Пирогощі. Їх поєднують схожі розміри та конструктивні особливості, археологічний матеріал уможливило встановлення часу спорудження храму в межах другої половини — кінця XII ст. Унікальною знахідкою є плінфа з малюнком птаха (павича), прокресленим паличкою по необпаленій глині. На місці давньоруського храму у XVI—XIX ст. продовжував функціонувати міський некрополь.

До початку XXI ст. дослідникам не вдавалося археологічно зафіксувати рештки давньоруського дерев'яного зодчества у Києві. Лише у 2003 р. археологічними розкопками на вул. Межигірській, 3/7 був виявлений дерев'яний парафіяльний храм XII ст. (В. Зоценко, С. Тараненко). Церква явля-

*Давньоруська церква на вул. Юрківській, 3: загальний план фундаментів і фото решток храму*



*Дерев'яний храм XII ст., виявлений на вул. Межигірській, 3/7: загальний план і фото решток храму*

ла собою велику зрубну будівлю розмірами 12,35 × 8,90 м, що загинула від пожежі. Досліджено частину прихрамового некрополя (95 поховальних комплексів).

*Давньоруська дерев'яна садиба на вул. Спаській, 35 і деякі речі з неї*

Слід відзначити здобутки вивчення середньовічних садиб на Подолі. Один із таких комплексів досліджували протягом 2007—2008 і 2011 років на вул. Спаській, 35 (М. Сагайдак і Н. Хамайко), де розкрито 120 об'єктів, зафіксовано 25 культурних шарів X—XIX ст., зібрано величезну колекцію археологічних знахідок (близько 20 тисяч одиниць). Рештки дерев'яних конструкцій і споруд (зруби, господарські будівлі, паркани і таке інше) яскраво ілюструють конструктивні особливості дерев'яної



архітектури давньоруського часу; знайдені артефакти свідчать про високий соціальний статус мешканців садиби і вкотре підкреслюють тісні торговельно-економічні зв'язки населення Київського Подолу зі Скандинавськими країнами та Візантією.

Не менш важливи стали і дослідження периферії київського Подолу. В 2016 р. науково-рятивними роботами (Г. Івакін) біля підніжжя







гори Юрковиці (вул. Кирилівська, 37), виявлено різночасові культурні нашарування (XVII—XIX, XI—XIII і VI—VII ст.). Уздовж неї за давньоруської доби проходив шлях на Вишгород, обабіч якого розташовувалися садиби. На жваве функціонування шляху вказують численні знахідки свинцевих товарних пломб (21 екземпляр) та предметів імпорту (арабських сердолікових намистин, візантійських амфор, монет, тощо). Цілком імовірно, що за давньоруських часів тут функціонувала княжа митниця. Найдавніший шар заселення згаданої території представлений житлом із піччю, і датований раннім етапом празької культури (VI—VII ст.). Унікальні археологічні об'єкти та ар-



*Фото розкопу на вул. Кирилівській, 37 (з трасою давньої вулиці) і свинцева пластина із пробою карбування*



*Фото давньоруської криниці, виявленої на вул. Почайнинській, 27/44*



*Скарб царських монет XIX — початку XX ст., виявлений у 2018 р.*

тефакти були виявлені й на інших ділянках київського Подолу. У 2003 р. на вул. Почайнинська, 27/44 вперше зафіксована давньоруська криниця в Києві (М. Сергеева, С. Тараненко). Відкрита на глибині близько 4 м від сучасної денної поверхні вона мала зрубну конструкцію розмірами 1,5 × 1,5 м. Її стіни складалися з дубових дощок — по 11 з кожної сторони на глибину до 2 м. За стратиграфією та матеріалом, об'єкт датований серединою XII ст. Археологічні шари Київського Подолу є джерелом інформації і для індустріальної археології. Так, під час охоронних робіт 2018 р. на вул. Верхній Вал, 42а, знайдений скарб срібних монет Російської Імперії XIX — початку XX ст. — 119 карбованців 10 копійок (загальна маса перевищує 2 кг).

Результати археологічних досліджень за період незалежної України суттєво доповнили археологічну карту середньовічного міста, зібраний числений та різноманітний археологічний матеріал, який поповнив колекції столичних музеїв.

*Всеволод ІВАКІН*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України

*Сергій ТАРАНЕНКО*  
кандидат історичних наук,  
Національний заповідник  
«Києво-Печерська лавра»

*Іван ЗОЦЕНКО*  
Інститут археології НАН України

## СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ БАЛТІВ У ПОРОССІ

Унікальний комплекс пам'яток давньоруського часу відкрито поблизу с. Острів Рокитнянського р-ну Київської області. Він складається з могильника, розташованого на правому березі р. Рось, городища та поселення в ур. Старі Сухоліси на протилежному лівому березі. Городище разом із залишками Змієвих валів входило до Пороської оборонної лінії XI—XIII ст. Восени 2017 р. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України розпочала дослідження.

Давньоруське городище поблизу с. Сухоліси розташоване у заплаві низького лівого берега р. Рось. Воно належить до так званих городищ болотного типу, в цілому не характерного для Се-

*Загальний вигляд комплексу пам'яток поблизу с. Острів зі сходу*







*Загальний вигляд розкопів 2018—2019 рр.*

реднього Подніпров'я. Його площа разом з укріпленнями становить 1,75 га, площа майданчика всередині валів дорівнює 0,85 га. В'їзд до городища розташований у західній частині — на цьому місці добре простежується розрив у системі укріплень та топографічне пониження. Протягом 2018—2019 рр. на території городища були проведені дослідження. Через всю його площу за віссю північ—південь було закладено 26 зондажів та отримано загальний стратиграфічний розріз. У південній частині городища було закладено невеликий розкоп (30 × 10 м), в якому вдалося зафіксувати залишки згорілих дерев'яних конструкцій — його укріплень.

Могильник розташовується на відстані 500 м від городища на протилежному високому правому березі р. Рось. Він займає велику надзаплавну терасу площею близько 65 га, яка відокремлена від іншої частини берега невеличким яром та поступово знижується в напрямку ріки. Територія тераси спланована багаторічною оранкою і в давнину ландшафт могильника міг бути більш строкатим. Вірогідно некрополь займає не всю територію тераси, але враховуючи розповсюдження кісток на полі та його топографічні особливості, його площа не менша 10 га.

На цій території виявлено не лише середньовічний могильник. Тут трапляються знахідки бронзової доби, окремі предмети скіфського часу (зі скіфами, вірогідно, пов'язана курганна група, зафіксована на топографічних картах другої половини XIX ст.), черняхівське та ранньослов'янське поселення.

Загалом упродовж 2017—2020 рр. на площі близько 2000 м<sup>2</sup> вдалося дослідити 83 поховання

середньовічного некрополя.

Поховання були здійснені в неглибоких ґрунтових ямах випростано на спині, руки витягнуті вздовж тулуба. Голова переважно була зорієнтована на північ чи північний захід. В окремих випадках руки були зігнуті в ліктях і лежали в районі таза, живота або грудей, що можливо свідчить про християнську поховальну традицію. Ще однією характерною рисою поховального обряду було покладання заупокійної їжі (курей) та відер, які ймовірно використовувалися для сипучої їжі (каші) або напоїв — молока, меду, пива тощо.

Небіжчиків супроводжував яскравий поховальний інвентар, пов'язаний із населенням південно-східного узбережжя Балтійського моря.

Для чоловічих поховань притаманні предмети озброєння: бойові сокири, вістря списів та сулиць, клинкова зброя. Трапляються елементи костюму: різноманітні фібули, деталі поясного набору, бронзові кільця тощо. Вочевидь, ці поховання слід пов'язувати з представниками князівської дружини, яка забезпечувала охорону кордону зі степом, функціонування давньоруського городища в ур. Старі Сухоліси та важливої стратегічної переправи через р. Рось.

Яскраво представлено інвентар жіночих поховань. Трапляються фібули різних типів, шийні виті гривни, різноманітні бронзові браслети, каблучки, кільця. Вироби з кольорового металу подекуди мають зооморфну стилізацію. Іноді поверхню вкриває геометричний орнамент. Виявлені намиста з мушель



*Могильна яма поховання 19 і дерев'яний тлін поховальної споруди 46*



*Знахідки прикрас із жіночих поховань: шийні гривни, фібули, ланцюжки, браслети, перні, підвіски, намиста і бісер, хрестик, скроневі кільця*





*Знахідки з чоловічих поховань: вістря списів, сокири, навершя меча, контейнер з рогу оленя, поясні пряжки й кільця, ніж, кресало, фібули, точильний камінь, астрагал, фрагменти оковок і дужки від відра із заупокійною стравою*



Деякі поховання з могильника поблизу с. Острів

каурі, різноманітні скляні та металеві намистини, пряслиця з овруцького шиферу. Загалом, подібні артефакти майже не відомі на території Русі та притаманні західнобалтським народам, насамперед — прусам, куршам та скальвам.

Археологічні знахідки добре ілюструють державну політику Великих князів, спрямовану на зміцнення степового кордону Руської держави. Початок формування нової системи укріплень (насамперед по Трубежу, Сулі та Стугні) відповідно до «Повісті минулих літ» відноситься до часів Володимира Великого. У 1032 р. починає зводити укріплення вздовж лівого берега ріки Рось Великий князь київський Ярослав. За рік до того він та чернігівський князь Мстислав здійснили похід проти Ляхів (Польщі), повернули Червенські гради, а захоплених у полон «ляхів» розселили саме по Росі. Цілком вірогідно, що так само київські князі могли переселити групи з балтських племен на південно-руські землі вздовж Росі, для оборони держави від нападів кочовиків, оскільки ми знаємо про військову активність і Володимира Великого, і Ярослава Мудрого у східнобалтійських землях.

*Всеволод ІВАКІН*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України  
*В'ячеслав БАРАНОВ*  
Інститут археології НАН України  
*Дмитро ДЯЧЕНКО*  
Інститут археології НАН України

## ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА — ПЕРШИЙ КАМ'ЯНИЙ ХРАМ РУСІ

**Ц**ерква Богородиці Десятинна — перший кам'яний християнський храм Київської Русі, розташований у самому центрі давнього Києва. Він проіснував на цьому місці понад 900 років, і його історія повною мірою віддзеркалила величні й складні, а іноді й трагічні, етапи життя міста та формування й розвитку українського народу. В окремі періоди храм називали по-різному — церква Богородиці, Миколи Десятинного, Різдва Богородиці, що також свідчить про його звивисту історичну долю.

У 2005—2011 роках Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України (керівник — Гліб Івакін) разом із колегами зі Львова й Санкт-Петербурга (Росія) провела комплексне дослідження залишків церкви як складової археологічної пам'ятки національного значення. Незважаючи на поважну історію вивчення залишків давньої церкви у ХІХ—ХХ ст., останні дослідження надали багато якісно нової інформації щодо минулого як са-



*План розташування Десятинної церкви та інших споруд кінця X ст. на Старокиївській горі*





*Розчистка рову Старокіївського городища IX—X ст.*



*Поховання в колоді, виявлене під церквою, і горщик та намисто з нього, другої половини X ст.*



мої споруди, так і історичного простору навколо неї.

Найдавніші артефакти з цього місця, виявлені на початку XXI ст., належать ще до передісторичних (дописемних) часів IV—I тис. до н. е. В язичницьку епоху тут існували Старокіївське городище і великий курганний могильник біля нього. Під час розкопок було розкрито рів цього укріплення шириною 14 і глибиною 6 м від давньої поверхні. На внутрішньому схилі рову зафіксовано складну дерев'яно-земляну конструкцію. Знахідки з рову дозволили датувати останній етап здійснення його модернізації третьою чвертю X ст.

Перед городищем у X ст. діяв могильник. На місці самої церкви та біля неї знайдено два десятки язичницьких поховань, що містили різні вироби із глини, металу, скла, кістки, каменю — посуд, прикраси (намисто, скроневі кільця, підвіски), побутові речі. У кількох місцях дослідникам вдалося простежити залишки могильних насипів і ровиків, що оточували кургани.

У 989 (чи 991) — 996 роках візантійські майстри звели церкву Богородиці (Десятинну). Завдяки промірам відміток низу фундаментних ровів, будівельним швам, аналізу розчинів і кам'яної сировини у збережених фундаментах вдалося реконструювати послідовність зведення окремих частин

споруди. На використаній у споруді цеглі виявлено давні клейма — грецькі літери та знак-тризуб замовника будівництва князя Володимира. Зараз цей знак є Малим Державним Гербом України.

Перший храм був багато оздоблений. Про це свідчать уламки фрескового розпису стін, серед яких найбільший серед усіх знайдених раніше має довжину 0,7 м. До інтер'єру належать фрагменти кам'яних різьблених плит з мармуру і пірофілітового сланцю та мозаїки, яка прикрашала стіни і підлогу споруди. Остання була також оздоблена кольоровими керамічними плитками різної форми (квадратні, трикутні, шестикутні) та розміру. Дах собору було вкрито керамічною черепицею — перший та єдиний випадок у монументальній архітектурі Русі.

Величезна споруда, яка за своїми розмірами поступалась на теренах Русі лише Софії Київській, через імовірні прорахунки у проектуванні і будівництві потребувала постійного нагляду. За часів князя Ярослава Мудрого у 1030-х роках та у першій третині XII ст. церкву активно ремонтували та перебудовували. Ознаки цих робіт простежено в оновлених кладках стін та фундаментів. Недоліки конструкції, спровоковані великою кількістю людей, що сховались усередині церкви та на її даху під час нападу татаро-монголів, призвели до руйнації споруди у грудні 1240 року. Могили з дорослими та дитячими жертвами цих подій було знайдено біля церкви у 2007 році.

У другій половині XIII — XVI ст. частина Старокиївської гори біля Десятинної церкви була заселена, про що свідчать знахідки численних уламків кераміки, зокрема імпортованої зі Сходу — гончарних центрів

*Кістяні й металеві знахідки з поховань другої половини X ст. біля церкви (масштаб довільний)*







*Фундамент південної стіни (кінець X ст.) і південно-західного кута (ремонт XII ст.) церкви*

*Будівельна конструкція основи та півкола стрічок фундаментів північної і центральної (праворуч) апсид церкви кінця X ст.*

держави Золота Орда з Поволжя і Криму, а також Ірану. На рубежі XVI—XVII ст. на місці колишнього мурованого храму діє дерев'яна церква Миколи Десятинного, про священника якої є згадка 1605 року. У 1630-х роках митрополит Петро Могила розпочав відбудову споруди, використавши кладку ремонту XII ст. південно-західного кута давнього храму. При церкві протягом кінця XVI — XVIII ст. існував цвинтар, близько сотні поховань якого досліджено на початку XXI ст. У них знайдено металеві натільні хрестики, сережки, ґудзики та петлі одягу, скляне намисто. Серед похованих було багато дітей і навіть вагітна молода жінка. Антропологічні вивчення кістяків похованих біля церкви, здійснені О. Козак й П. Вікторовою, дозволило визначити їхні стать, вік, прижиттєві травми і хвороби.

За проектом архітектора В. Стасова у 1828—1842 роках було збудовано нову церкву.







Могила з кістками загиблих під час штурму Києва татаро-монголами у 1240 р.



Залишки печі для опалення Десятинної церкви XIX ст.



Блоки стін, які впали, та підмурки пілону ремонту XII ст. (ліворуч); мармурові та склоподібні елементи мозаїчної підлоги; уламки фрескового розпису; клейма, знаки та відбитки на плінфі; зразки полив'яних плиток підлоги (масштаб довільний)



*Трасування 2015 р. плану фундаментів Десятинної церкви. Сучасний вигляд*

XX ст. Це дозволило уточнити місця здійснення цих робіт, методика їхнього проведення, перевірити точність тогочасної фіксації, об'єктивність та обґрунтованість висновків попередників. У кількох випадках на площі старих розкопів були виявлені та досліджені об'єкти, що були свого часу пропущені.

Численні знахідки з розкопок Десятинної церкви передано до музейних установ Києва. Впродовж останнього десятиліття точаться дискусії щодо способу музеєфікації автентичних залишків храму та її доцільності. Після новітніх розкопок збережені фундаменти церкви було законсервовано та засипано, і згодом над ними проведено кам'яне трасування її плану. На ньому світло-сірим камінням позначено втрачені частини фундаменту, червоним — збережені ділянки, темно-сірим — місце ремонту споруди в XII ст. Можливо, у майбутньому на цьому місці буде побудовано, за найкращими європейськими стандартами та взірцями, сучасний музей історії цієї непересічної пам'ятки.

*Віталій КОЗЮБА*  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України



## МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХІЙ МОНАСТІР — НОВІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КИЄВА

**М**ихайлівський Золотоверхий монастир — один із найбільш відомих київських монастирів. Він відіграв важливу роль у національній історії — на початку XVII ст. це була офіційна резиденція київського православного митрополита. Незважаючи на увагу дослідників XIX—XX ст., багато питань історії монастиря залишалися дискусійними. На частину з них змогли відповісти пошуки 1996—1999 років, здійснені Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом відомого українського археолога Гліба Івакіна.

Під час цих робіт було з'ясовано, що в другій половині X — першій половині XI ст. на Михайлівській горі функціонував один із курганних могильників давнього Києва. Серед двох десятків досліджених поховань цього періоду були і рядові, і камерні захоронення представників соціальної верхівки з при-

*Сучасний вигляд  
Михайлівського  
Золотоверхого  
монастиря*







*Фото частини жіночого поховання, золоте скроневе кільце і намисто з нього та гіпотетична реконструкція супровідного поховального інвентаря поховання другої половини X ст. з території монастиря*



красами і побутовими речами місцевого та імпортного походження.

Після розширення Верхнього Києва (друга чверть XI ст.) ця територія стала частиною нового міста князя Ярослава Мудрого, і місце могольника зайняла житлова забудова. Матеріали другої половини XI — початку XII ст. знайдено в житлах, будівлях і ямах як на місці майбутнього Михайлівського собору, так і навколо нього. Ці знахідки остаточно заперечили думку, що Михайлівський монастир було засновано наприкінці X ст. міфічним митрополитом Михайлом.

Син Ярослава Ізяслав заснував тут чоловічий монастир і збудував величний Дмитрівський собор. У 1108—1113 роках його син Святополк значно розширив територію монастиря і звів Михайлівський Золотоверхий собор.

Під час розкопок цього храму були досліджені його давні прибудови. Біля південно-західного кута розташований приділ Входу Господнього до Єрусалима. Це був маленький храм розміром 10,3 × 8,8 м, склепіння якого підтримували чотири стовпи. Вони мали різну форму — східна пара була хрещатої форми, західна — восьмикутної. Також було

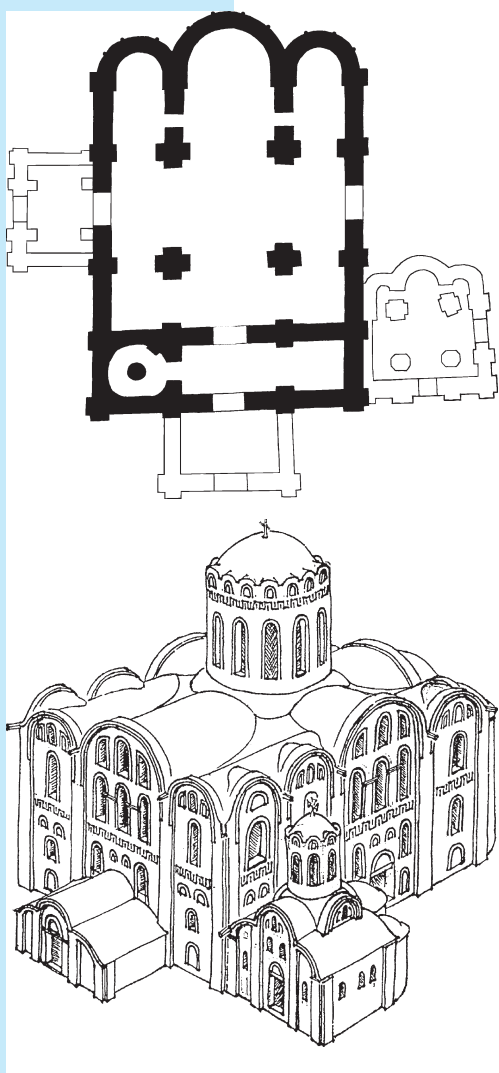


*Різьблена плита із святим вершником, знайдена у 1997 р. біля монастирського льоху. Археологічний музей, Київ*

відкрито дві невідомі раніше прямокутні прибудови XII ст. до північного і західного порталів собору. Це дозволило зробити нову реконструкцію зовнішнього вигляду собору XII ст. У 1997 році виявлено кам'яну плиту розміром 1,53 × 1,13 м із різьбленим зображенням святого вершника, стилістично подібну до двох плит із парними зображеннями святих верш-

*Дмитрівський монастир в кінці XII — на початку XIII ст. з церквами Св. Дмитра (праворуч), Св. Михайла (у центрі) і воротами з надбрамною церквою (позаду Михайлівського собору). Діорама. Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря*





*План Михайлівського Золотоверхого собору з прибудовами 1120-х рр. і графічна реконструкція його зовнішнього вигляду А. Реутова*

ників, знайдених на Михайлівській горі у XVIII—XIX ст.

За 30 м на північ від храму було розкрито цегляні ворота з надбрамною церквою кінця XII ст. — унікальну за своєю плановою структурою споруду, першу подібну на території Київської Русі. Ширина проїзду воріт становила 2,4 м. Їх було відремонтовано у XIII ст., імовірно — після землетрусу 1230 року. Поруч простежено залишки дерев'яних огорож монастиря початку і кінця XII ст., які дозволили з'ясувати межі монастиря в цій частині гори. Огорожу було зведено з вертикальних дерев'яних напівкогод, повернутих пласкою стороною назовні, вкопаних у землю на глибину до 1,5 м.

Навколо собору зафіксовано багато десятків об'єктів (жител, споруд, ям), пов'язаних із функціонуванням монастиря в XII—XIII ст. У них виявлено побутові речі (знаряддя праці, посуд), прикраси, зерна злакових. Серед рідкісних знахідок — високохудожньо виконані церковні предмети з каменю і металу роботи візантій-

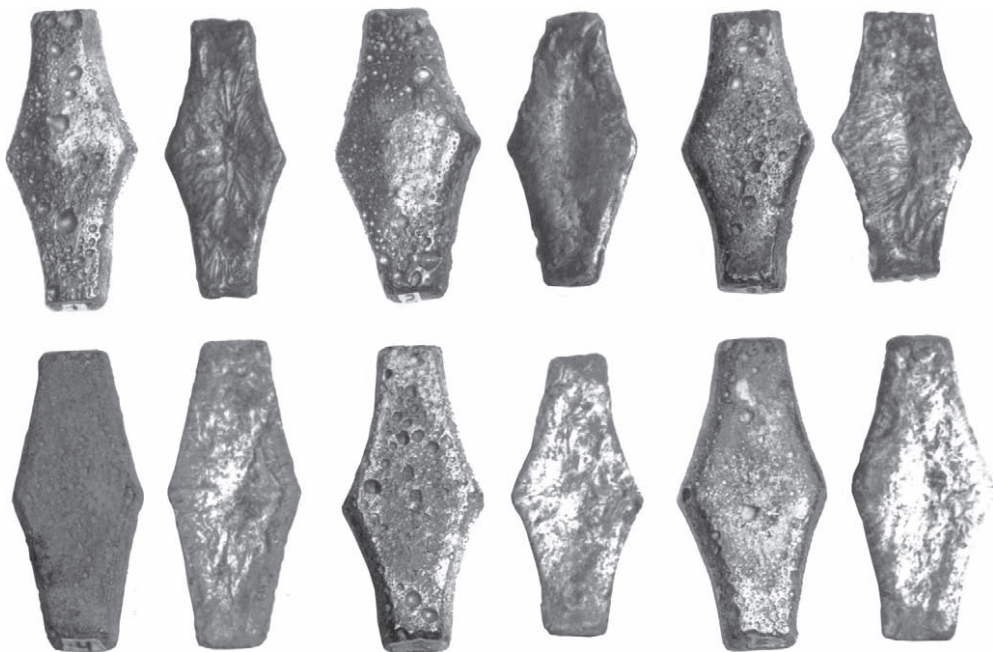
ських та французьких майстрів, а також предмети особистого благочестя (металеві та кам'яні хрести) і десятки металевих деталей освітлювальних приладів — панікадил і лампад.

Частина з об'єктів навколо храму загинула у 1240 році, коли Київ був знищений під час походу татаро-монгольського війська. З цими подіями пов'язані спільне поховання трьох загиблих дітей і скарб, знайдений археологами у 1997 році. Він містив 37 предметів: 23 срібні монетні гривни київського типу (шестикутні злитки масою близько 160 грам), срібний кручений браслет, дев'ять ланок





*Золоті та срібні прикраси і частина срібних монетних гривен (лицьова і зворотна сторони) зі скарбу, знайденого у 1997 р. (срібний витий браслет зменшено вдвічі щодо інших прикрас)*





*Уламок кам'яної іконки роботи візантійського майстра середини XII ст. із зображенням Христа (стеатит, позолота), знахідка 1998 р.*



*Хрест-енколпійон початку XIII ст., знахідка 1998 р.*

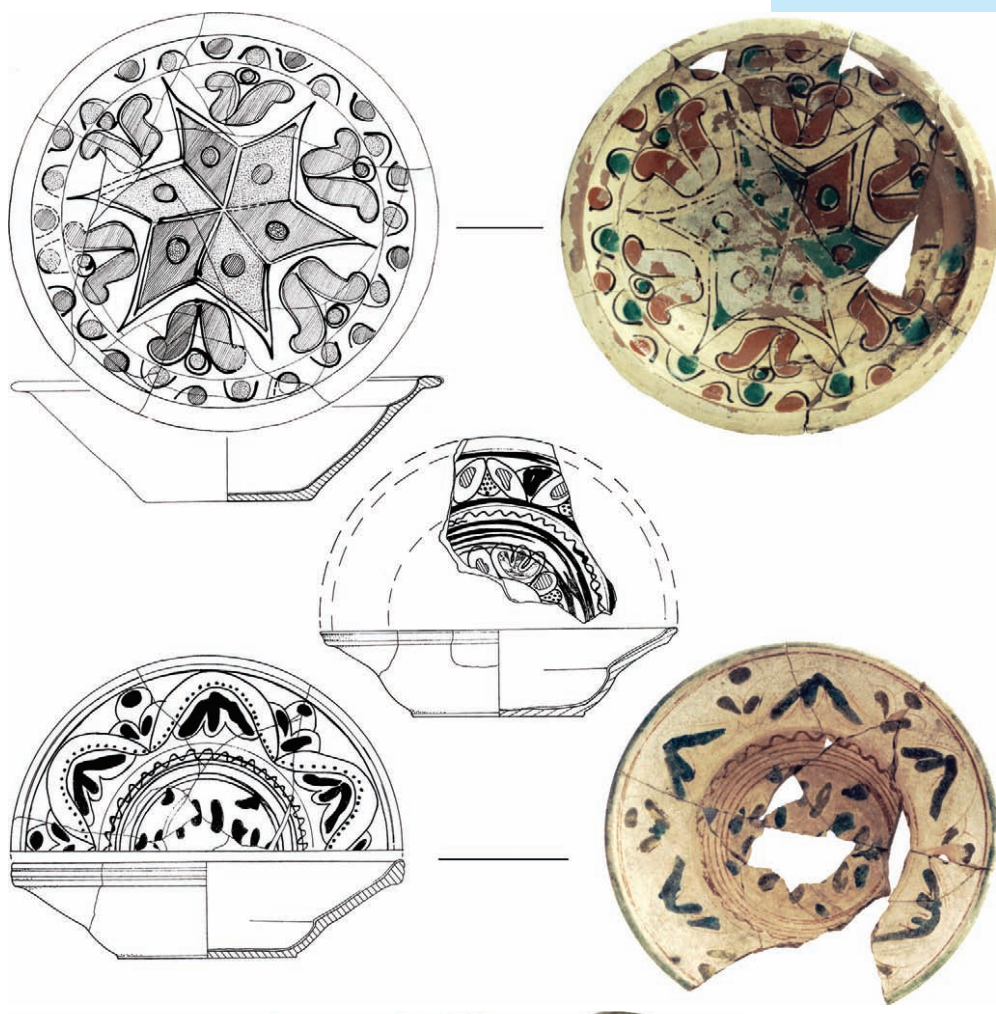
золотого очілля, прикрашеного дорогоцінним камінням і перлинами, дві золоті каблучки, дві золоті сережки.

Під час розкопок 1990-х років було знайдено багато зразків керамічного посуду XI—XIII ст., серед яких найбільше кухонного, у тому числі таврованого (з клеймами), а також тарного, столового, керамічні світильники і голосники. Серед знахідок виробів зі скла і напівкоштовного каміння — намистини, вставки до пернів, інші прикраси, посуд, предмети особистого благочестя, віконниці X—XIII ст.

Незважаючи на важкі людські втрати і сильне руйнування міста, життя в Києві тривало. Знахідки кераміки, монет, виробів із металу, каменю і кістки, об'єктів другої половини XIII — XV ст. навколо собору засвідчують поступове відродження міста.

Виявлені на території монастиря знахідки другої половини XIII — XVIII ст. — керамічного посуду, кахель, скляних і фарфоро-фаянсових виробів, дрібної керамічної пластики — іграшок і люльок, монет, дозволили провести їхнє детальне вивчення. Серед посуду другої половини XIII — XV ст. можна відзначити знахідки імпортової кераміки виробництва міст Золотої Орди на Поволжі. Значна кількість знайденої кераміки в комплексах XVII—XVIII ст. Михайлівського монастиря дала можливість розподілити матеріал за типами посуду, його хронологією, особливостями декору.

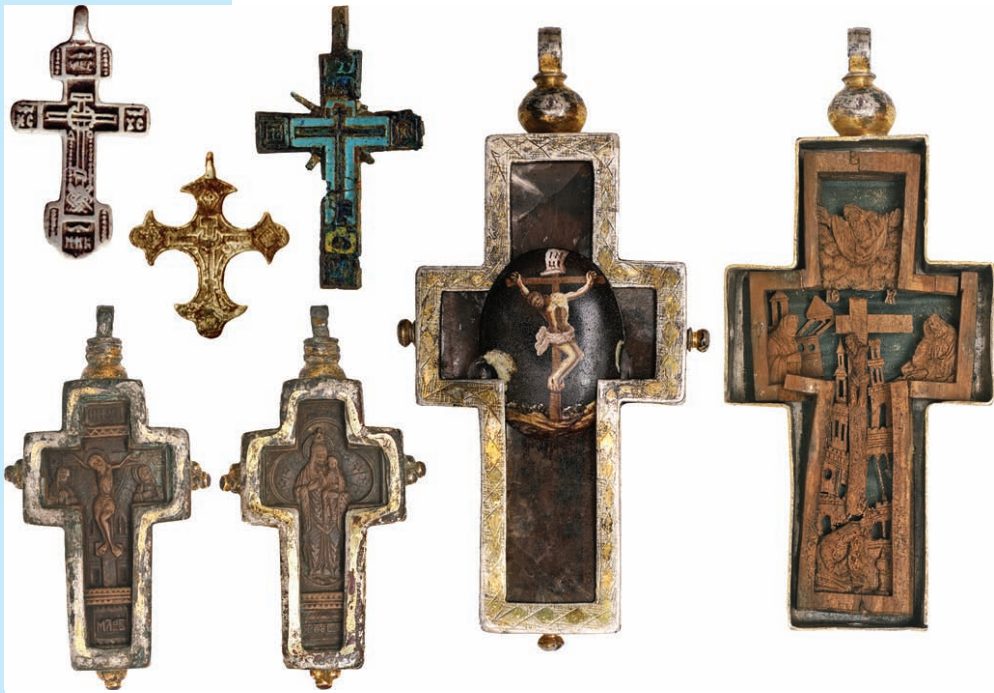
При вивченні монастирського цвинтаря зафіксовано близько 500 поховань ранньомодерного часу. Всередині собору було виявлено 19 склепів XVII—XIX ст., більшість з яких пограбували перед його руйнацією в 1937 р. Серед знахідок у похованнях —



*Миска й тарілки з контурною мальовкою ангобами і поливами першої половини — середини XVIII ст.*

*Скляні вироби XVIII — початку XIX ст. з території монастиря*





*Хрести XVI—XVIII ст.: натільні (ліворуч вгорі) та на кипарисові в металевій оправі*

серія натільних металевих хрестів XVI—XVIII ст. і рідкісний кістяний хрест XV—XVI ст., металева з емаллю іконка XVIII ст., три кипарисові хрести в металевих оправах, які є витворами київських різьбярів по дереву і ювелірів XVIII ст., надмогильна кам'яна плита 1611 року козака Григорія (?), вбитого під Курськом (Московське царство).

Нові дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря дозволили наочніше прослідкувати його історію, розкрити розвиток матеріальної і духовної культури Києва X—XIX ст. Давні фундаменти Михайлівської церкви частково музеєфіковано і відкрито для огляду в соборі, як і залишки воріт з надбрамною церквою XII ст. Багато знахідок з розкопок 1996—1999 років експонується в музеї історії монастиря, розташованому в дзвіниці.

*Віталій КОЗЮБА  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ТАТАРСЬКИЙ, ПОЛЬСЬКИЙ, ОСМАНСЬКИЙ...

**Н**айпівнічніше місто Османської імперії, діамант Польської Корони, улюбленець князів, імператорів та римських пап. Місто з особливим історичним та культурним ландшафтом. Про історію та архітектуру Кам'янця-Подільського покоління істориків написали сотні статей і десятки монографій. А от археологічні матеріали Кам'янця лише починаємо вивчати. За часів незалежної України в Кам'янці проводили археологічні дослідження значна кількість науковців: Микола Петров, Андріян Мандзій, Андрій Задорожнюк, Лариса Виноградська, Анатолій Гуцал, Валерій Мегей, Петро Болтанюк, Дмитро Черновол, Олександр Дяченко, Ігор Старенький. У цьому нарисі висвітлено лише частину досліджень 2016—2020 років під керівництвом автора. Найактивніше археологічне вивчення Кам'янця-Подільського розпочалося в останнє десятиліття. Це пов'язано з відкриттям фундаментів житлових будинків. Значна частина житлових будинків Старого міста була зруйнована під час та після Другої сві-



*Ділянки Старого міста й замку Кам'янця-Подільського, на яких проводили археологічні дослідження у 2016—2020 роках. Білими кругами позначено місця розкопів*



*Будинок на Польському ринку (П'ятницька, 12): розчистка саманних блоків у заглибленій частині та її результат*

тової війни. Під час нагляду за відкриттям цих фундаментів виявлялася небачена матеріальна історія міста.

Якою була архітектура середньовічного Кам'янця до появи кам'яного будівництва? Які печі стояли у цих будинках? З якого посуду їли його жителі? Як зі зміною держав та епох змінювалися побутові речі та стиль життя кам'янчан? Археологічні дослідження відкривали речі, об'єкти та структури. Ці знахідки суттєво доповнювали, або й докорінно змінювали уявлення про одне з головних історичних та туристичних міст нашої держави<sup>1</sup>.

Понад сторічне перебування Кам'янця у складі Золотої Орди до недавня не було популярним дослідницьким напрямом. За радянською традицією, 1240—1360-ті роки визначались як період деструкції та занепаду, знелюднення територій і відхід назад у плані матеріальної культури. Втім, найновіші роботи в цій царині вже не змальовують золотоординську добу виключно у негативному контексті. В цей час був створений Подільський улус, який ділився на тумени (округи). Кам'янець був адміністративним центром Кам'янецького тумена. Керували Подільським улусом три брати: Котлубей, Кочубей і Дмитро. Цих братів літопис називає «отчичі і дідичі Подільської землі». Навряд чи літописець відгукувався б із та-

<sup>1</sup> Фортуна кам'янецьких археологів впродовж 2016—2020 років стала результатом спільної роботи міської влади, НІАЗ «Кам'янець», К-ПДІМ-З, студентів та викладачів Кам'янець-Подільського державного університету, відділу охорони пам'яток історії та культури в Хмельницькій області, вчених із українських та закордонних установ і організацій.



кою любов'ю до деспотичних правителів. У пам'ять про ці часи археологи знаходять: фрагменти чаш, вкритих різнокольоровим розписом, абстрактним орнаментом та поливами; посудини на кільцевому піддоні, монети Золотої Орди та їхні підробки. Особливо цікавим стало відкриття фрагменту житла в південному кварталі площі Польський ринок. Це була нижня частина будинку, підвал. Туди потрапили глиняні, саманні блоки прямокутної форми. З цих блоків була збудована наземна частина житла. Техніка побудови жител із саманних блоків відома та широкоживана у тюркській традиції домобудування. Цікаво, що у центрі міста, багатого на камінь та дерево, хтось відтворив житло з саману, віддаючи данину рідним кочовим звичаям.



*Кахлі з орнаментом «квітковий бутон» другої половини XV — першої половини XVI ст. Автор реконструкції О. Пашковський*

Після битви на Синіх Водах, у 1362 році, Кам'янець став частиною Великого князівства Литовського. Для цього періоду притаманні змішані комплекси, де трапляються речі, характерні для золотоординської доби. Водночас маємо групу горщиків, які мають аналогії у синхронних пам'ятках з території сучасної Литви. На цьому етапі важко виокремити речі чітко золотоординського чи литовського періодів міста. Відносно невелика часова відстань між цими історичними періодами та відсутність закритих комплексів дозволяє датувати ці шари та об'єкти другою половиною XIII — першою половиною XV ст.

У 1430-х роках Кам'янець потрапив до складу Польщі. Це співпадає з трансформаціями в багатьох аспектах матеріальної культури. Зміни у моді, побуті, технологіях, архітектурі були зумовлені загальноєвропейськими тенденціями. Умовно, цей хронологічний період вписується у другу половину XV — першу половину XVI ст. Для Кам'янця це час



*Горщики й лицьові пластини кахель початку XVII ст. із досліджень на Зарванській, 7/3*

зведення більшості кам'яних фортифікацій, хоча житлова забудова була глинобитно-дерев'яною. Фрагменти глинобитних будинків із дерев'яним каркасом були досліджені під час відкриття фундаментів втраченої історичної забудови південного кварталу площі Польський ринок. Це звичні для тогочасної європейської традиції двоповерхові будинки. Подібні можна побачити на гравюрах, старовинних мапах. Деякі подібні будинки вціліли у західноєвропейських містах. У кам'янецьких будинках стояли кахляні печі. Фрагмент однієї з них досліджено у південному кварталі площі Польський ринок.

Рештки цих кахель вивчали за участі заступника генерального директора з наукової роботи Музею історії міста Києва Олександра Пашковського. За фрагментами було рекон-

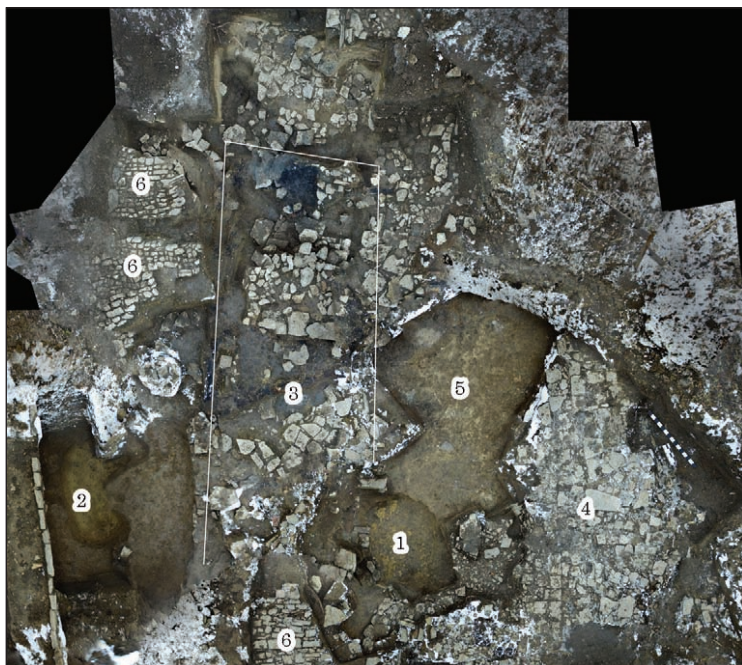
струйовано кілька типів кахель, декорованих квітковими сюжетами: «бутон», «троянда тюдорів», розетка. Усі коробчасті стінні кахлі також мають масивну подвійну рамку, значна частина вкрита коричневою та темно-зеленою поливою. Подібні кахлі мають аналогії в матеріалах розкопок Києва, Дубна, багатьох польських міст.

Наймасовіший археологічний матеріал — керамічний посуд. Серед цієї категорії знахідок абсолютна першість належить горщикам. У той час почала домінувати сіроглиняна, димлена кераміка. На території Німеччини, Польщі, Чехії, Правобережної України основною формою горщика став овоїдний,

витагнутих пропорцій, із рифленням по плечовій частині. Вінце таких горщиків оформлене у вигляді масивного округлого валика із напівкруглою виїмкою під покривку.

Чергова зміна традицій матеріальної культури відбулась у другій половині XVI — на початку XVII ст. Глинобитні будинки з дерев'яним каркасом у південному кварталі площі Польський ринок припиняють своє існування. Частину будинку з кахляною піччю руйнують. Поруч з ним виникає чинбарня: майстерня з обробки шкіри. Було досліджено залишки емності для води, ділянку водопроводу та чинбарний чан. У чані виявили залишки шкіри та характерну кераміку. До речі, зберігся і притаманний запах органіки. Можна уявити як пахло в центрі міста в той час.

Початок XVII ст. — час появи кам'яниць на площі Польський ринок. Це було пов'язано з великими пожежами в Кам'янці-Подільському у 1602 і 1616 роках. Невдовзі вийшов королівський указ, який зобов'язав будувати на центральній площі кам'яні споруди. Разом з тим, суттєвих змін зазнала матеріальна культура. Форми макітер, мисок, горщиків набули нових



*Ортофото османської кав'ярні на Польському ринку (здійснив С. Коваленко): 1 — льох; 2 — господарська яма; 3 — приміщення кав'ярні; 4 — мощення XVII—XVIII ст.; 6 — бруківка XIX ст.*



обрисів, зросло виробництво червоноглиняного посуду. Горщики стали виготовляти з прямими, рівними вінцями, незначно відхиленими назовні. Зовні вінця горщиків прикрашені різноманітними валиками, виступами, защипами. Зсередини вінця вкриті жовтою, зеленою, коричневою поливою різних відтінків. Упродовж 2018—2020 років досліджено залишки гончарного центру на вулиці Зарванській, який виготовляв такі новомодні горщики. Окрім посуду, там виготовляли й будівельну кераміку: цеглу, керамічну плитку для підлоги та пічні кахлі. Цілі кахлі, виготовлені в гончарному центрі на Зарванській, оздоблені дуже цікавими зображеннями. Це складні рослинно-геометричні композиції, грифони, ангели з гербовими щитами та елегантні чоловіки у строях XVI ст. Частину цих кахлів знайшли у залишках будинку. Під час ремонту, кахлі демонтували й поклали під дерев'яну підлогу як теплоізолятор.

Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Кам'янець досягає піку свого розвитку. Це важливий торговий, культурний, військовий центр. У тогочасних соціально-економічних реаліях Кам'янець був серйозним конкурентом Львову та Києву. Радикальні зміни сталися у 1672 році. Тоді, внаслідок польсько-турецької війни за Поділля, місто увійшло до складу Османської імперії. Це мало різні наслідки. Було збудовано нові фортифікації та ремонтвано старі, змінено призначення окремих культових споруд, постали нові крамниці, з'явилися кав'ярні.

*Розкоп у південно-східному кварталі площі Польський ринок; фото І. Пустиннікова*



Османи привезли у Кам'янець рис, тютюн, каву та іншу екзотику.

Османський період подільської історії тривав недовго (1672—1699 рр.), але залишив відчутний слід у ментальності місцевого населення. Досі все що давнє на Поділлі називають «турецьким». Археологічне вивчення османських пам'яток Кам'янця-Подільського розпочалось зовсім нещодавно. Це було пов'язано із відкриттям у 2016 році двох об'єктів: Турецької башти та кав'ярні на Польському ринку.

Башта колись була оборонною вежею і, одночасно, житловим будинком пана Сільницького. Турки реконструювали її згідно потреб часу. У першій половині XVIII ст. в башті розмістилася майстерня із виготовлення гармат (людвисарня). Під кам'яною підлогою людвисарні нами було знайдено набір мідного посуду: казан, сковорідку, миску та залишки горілих зерен. Аналіз, проведений за допомогою палеоботаніка Сергія Горбаненка, встановив: це були зерна рису. Цей рис став першим археологічно дослідженим на території України.

Відкриття османської кав'ярні сталося неочікувано. Під час пошуків залишків трипільської культури на площі Польський ринок, археолог Дмитро Черновол виявив край ями. У ямі трапилися фрагменти посуду та люльки другої половини XVII століття. Подальші роботи відбувалися під керівництвом автора. Яма виявилася підвалом. У ньому розміщувалася цегляна піч для приготування їжі. З півдня до ями примикала споруда. Споруда була глинобитною, з дерев'яним каркасом на неглибокому кам'яному фундаменті. Довжина будівлі — 15 м,



*Люльки для паління тютюну з османської кав'ярні на Польському ринку*



*Кавові чашечки з османської кав'ярні на Польському ринку*

ширина — 4,8 м. У північній частині було розчищено фрагмент підлоги з кам'яних плит. Біля східної стіни виявлено господарську яму з навісом. Всередині споруди та у пов'язаних з нею ямах було знайдено велику кількість знахідок. Це вироби з кістки, металу, скла, каменю та кераміки. Переважна більшість знахідок належала до періоду Кам'янецького ейялету.

Споруда виконувала різні функції, однією з основних був продаж, варіння та споживання кави. Окрім того, «довгий» будинок об'єднував функції торгового місця, кав'ярні, пекарні і майстерні. На це вказують археологічні знахідки, що підтверджуються писемними джерелами. У докладному описі міста 1681 року згадується про десять кав'ярень, два магазини, що продають «баранячі лапи», і п'ять печей, що випікають хліб «чорек». Цегляна піч купольного типу в погребі північної частини будівлі може бути однією з печей для випікання хліба, згадуваних в описі. У заповненні льоху було знайдено кілька десятків метаподій овець. Можливо, один із магазинів, що торгували «баранячими лапами», розміщувався в цьому будинку або поблизу нього. Торговий характер споруди підтверджується знахідками османських вагових гирьок і монет.

У залишках будинку та за його межами було виявлено понад 100 кавових чашечок на кільцевому піддоні та понад 1200 люльок для паління тютюну. Значна кількість таких специфічних знахідок підтверджує інтерпретацію споруди як кав'ярні. Люльки та чашки мають велику кількість аналогій з території Європи та Малої Азії, колишніх провінцій Османської імперії. Однак,





Консерваційне накриття над фрагментом розкопу на Польському ринку

такої кількості люльок і чашок, виявлених в одному місці, здається, археологи ще не знаходили.

Концентрація великої кількості таких артефактів може мати кілька пояснень. Османський гарнізон налічував понад 3000 осіб, а площа міста була порівняно невеликою — 120 гектарів. В останні роки османської військової присутності гарнізон перебував у стані облоги. Сміття з міста не вивозили. Воно накопичувалось у сміттєвих ямах. Багато будинків було розібрано на дрова. Значна кількість будівель згоріла під час численних гарматних обстрілів. Одна з найбільших військових акцій сталася у 1687 р. Польські війська взяли в облогу місто на 53 дні. Було випущено понад 1000 ядер і гранат, зруйновано і пошкоджено багато будинків. Вірогідно, під час одного з таких обстрілів кав'ярня згоріла і її вирішили не відновлювати. У XIX ст. площу встелили кам'яною бруківкою. Це законсервувало залишки споруди.

Нижче бруківки XIX ст. було знайдено ще два горизонти кам'яного мощення. Одне з них співпадало з рівнем денної поверхні часів османської кав'ярні. Це було мощення з масивних кам'яних плит. У щілинах між плитами й над ними було знайдено фрагменти османських люльок, чашок, овечі кістки. Частина кам'яної вимостки була музеєфікована. Над фрагментом розкопу було встановлене захисне накриття. Це один з нечисленних випадків музеєфікації археологічного об'єкта *in situ* в межах сучасного міста в Україні.

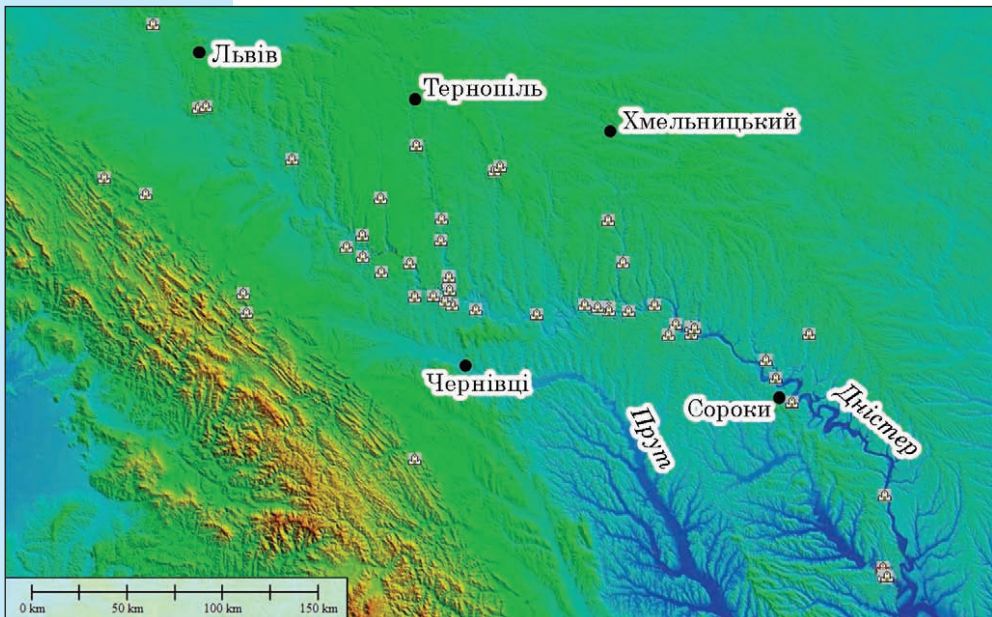
Павло НЕЧИТАЙЛО  
кандидат історичних наук,  
ДП «НДЦ "Охоронна археологічна  
служба України"» ІА НАН України

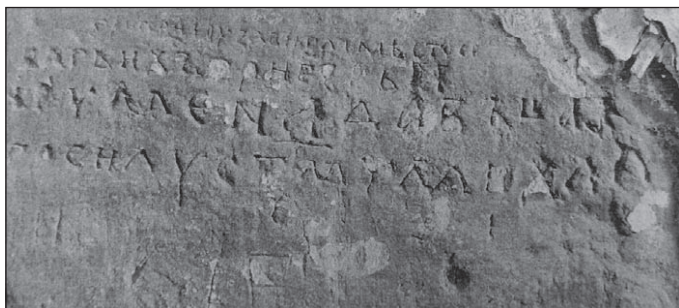
## СКЕЛЬНО-ПЕЧЕРНІ ПАМ'ЯТКИ ДНІСТРОВСЬКОГО КАНЬЙОНУ

Завдяки особливостям геологічної будови та рельєфу, Середнє Придністров'я — це один із найбільших регіонів розповсюдження печер в Європі. У доісторичний час люди використовували лише природні порожнини. У добу ж середньовіччя й нового часу вони почали активно створювати штучні печери. Найцікавіші з них у регіоні пов'язані з традицією печерного чернецтва. Печерні монастирі та скити Подністров'я менш відомі, ніж подібні пам'ятки Криму та Києва. На відміну від останніх, наддністрянські печерні монастирі у радянський час були майже забуті, а їхнє вивчення, м'яко кажучи, не заохочувалося. Хоча, відкриття деяких пам'яток та публікації матеріалів їхніх досліджень зробили справжній фурор у науковій спільноті кінця ХІХ століття.

Початок вивчення скельно-печерних комплексів Дністра пов'язаний з ім'ям батька української

*Поширення християнських печерних пам'яток у басейні Дністра й прилеглих територій*





археології професора Володимира Антоновича, який вважається також засновником української спелеоархеології. У 1883 році він вперше провів археологічне обстеження понад 15 печер на лівобережжі Дністра. Перший український спелеоархеолог був ще тим відчайдухом. У деякі печери йому доводилося спускатися за допомогою мотузки, повзти в темряві по слизькій глині, застрягати у вузьких ходах. Але ці «поневіряння» (які для сучасних спелеологів є просто забавкою), були варті результатів, які були представлені на VI археологічному з'їзді в Одесі: енеолітичні штольні з видобутку кременю, загадкові наскельні рисунки, язичницький рельєф і безліч рухомого матеріалу.



*Давньоруські написи та фрески з монастиря у Бакоті. Фото XIX ст.*

Невдовзі професор повернувся до Бакотського печерного монастиря. Там були проведені масштабні дослідження, відкрито невідомі приміщення, фрески та давньоруські написи. Участь у розкопках Бакотського скельного монастиря брали головний археолог Подільської губернії Юхим Сіцінський, а також учень Антоновича, майбутній Голова Центральної Ради — Михайло Грушевський. Тоді було відкрито три печери-коридори з численними поховальними нішами та залишками печерної церкви. Юхим Сіцінський є автором кількох праць, де зібрані свідчення про більшість монастирів краю, частина з яких була печерними.

З приходом радянської влади вивчення християнських сакральних пам'яток каньйону Дністра припинилося з ідеологічних міркувань. Утім, навіть у той несприятливий час, на правобережжі Дністра вивченням подібних об'єктів займався Борис Тимо-





шук. На Лівобережжі до пам'яток, відкритих Володимиром Антоновичем, звернувся Іон Винокур.

Скельно-печерні християнські пам'ятки почали активно досліджувати від початку 1990-х років. До вивчення печерних пам'яток тоді долучилися Микола Бандрівський, Леонід Мацкевий, Вадим Артюх, Юрій Малєєв, Василь Олійник, Михайло Рожко, Михайло Сохацький, Володимир Захар'єв та інші. Науковці перевіряли інформацію, зібрану попередніми дослідниками, вели пошуки нових об'єктів, складали плани, текстові описи, проводили фотофіксацію. По мірі накопичення матеріалу робилися спроби систематизації матеріалу, класифікації виявлених пам'яток, їх датування та інтерпретації. Узагальнення цієї інформації здійснили Богдан Рідуш і Павло Нечитайло. Українські дослідники також брали участь в дослідженні печерних пам'яток на території Молдови (Тимур Бобровський і Богдан Рідуш).

Найдавніші християнські скельно-печерні пам'ятки у регіоні належать до часів Київської Русі. Найвідомішим і найкраще датованим серед давньоруських пам'яток є Бакотський монастир. Написи, вирізані в скелі, академік Михайло Тихомиров датував у 1962 році: «Благослови Христос Григория игумена давшего силу святому Михаилу» кінцем XI — початком XII ст., «Григорий воздвиг место се» кінцем XII — початком XIII століття.

З початку 1990-х рр. археологічні дослідження Бакотського монастиря проводила ціла плеяда незалежних вчених. У різні роки поруч із монастирем було виявлено серію давньоруських поховань. Часто давньоруські поховання виявляють під час облаштування стежок до монастиря. Одне з них досліджували в 2017 році.



*Поховання жінки з дитиною біля монастиря в Бакоті та скроневі кільця й хрестик з нього*



*Наскельне зображення хрестів і двозуба на стіні печерної церкви у с. Студениця*

Навколо Бакотського монастиря було виявлено цілу низку інших скельно-печерних пам'яток, пов'язаних із християнським культом. Одна з них розташована на урвищі Білої гори, поруч із затопленим містечком Студениця. Це комплекс, що складається з двох об'єктів: карстової печери та грота-навісу. В останньому, судячи із залишків апсиди, розміщувалася печерна церква. В її стелі було знайдено пази для дерев'яних конструкцій для встановлення стіни з боку каньйону. Грот-навіс має довжину 13 м. На стінах печерної церкви збереглося багато висічених зображень. Більшість із них — хрести з лунками, просвердленими на кінцях. Окремі хрести мають у верхній частині зображення людського обличчя. Є барельєфи, в яких вгадуються антропоморфні риси. Ці барельєфи теж вкриті зображеннями. Найцікавіше з них — двозуб із відігнутими кінцями. Це не єдина знахідка тампоподібного знаку в скельно-печерних пам'ятках каньйону Дністра. Про ще одне подібне зображення трохи згодом. Повних аналогій Студеницькому двозубцю поки що не знайдено. Однак, у літописному місті Василів на Дністрі відомі зображення двозубців на кришці давньоруського



*План Непоротівського (Галицького) печерного монастиря*

**ГАЛИЦЬКИЙ  
ПЕЧЕРНИЙ  
МОНАСТІР**



*Скельно-печерний комплекс у с. Нагоряни (фото В. Галкіна, 2002 р.) і зображення на його стінах: хрести, антропоморфне зображення тощо*



саркофага. Загалом, двозубець часто трапляється на матеріалах давньоруського часу як князівський знак.

Вище Студениці по Дністру скельно-печерних пам'яток з петрогліфами небагато. Обмаль і великих комплексів, що налічують більше двох приміщень. Відносно великі пам'ятки з багатьма приміщеннями та значною кількістю наскельних зображень відомі нижче за течією Дністра. У Чернівецькій області одним із найвідоміших чинних печерних монастирів є Непоротівський (Галицький). У Вінницькій області великі скельно-печерні комплекси збереглися біля сіл Нагоряни та Оксанівка.

Нагорянський печерний комплекс складається з понад 20 приміщень. Це печери, гроти, навіси, розміщені у чотири яруси у прямовисній скелі. Стіни приміщень та поруч з ними рясно всіяні наскельними зображеннями. Більшість належить до часу використання комплексу з культовою, християнською метою. Переважно це зображення хрестів різних модифікацій, виконаних у різних техніках.

Однак, окремі зображення можуть стосуватися і ранішого часу. У другому ярусі комплексу було знайдено петрогліф. Зображено постать лучника з трипалою кистю. Тулуб бітрикутний, над головою напівкруглий ряд округлих просвердлин. За своїми стилістичними ознаками наскельний рисунок може належати до кола старожитностей трипільської культури. Подібні антропоморфні зображення знаходять на керамічно-посуді та кістяних виробах цієї культури.



Ще один антропоморфний петрогліф було знайдено в залишках печерного монастиря у с. Стіна. Це крупніше зображення, нанесене на стелю печери. У зображеної людини по три пальці на кожній руці та нозі. Трипалість часто трапляється в наскельному мистецтві в різних регіонах світу. Три пальці на кінцівках давніх петрогліфів етнографи пояснюють намаганням надати зображуваному птахоподібності, сакральності, близькості до небесних сфер.

Біля с. Оксанівка автори досліджували печерний комплекс, що складається з понад двадцяти приміщень. Більшість із них штучні, вирубані у прямовисній скелі крейдоподібного мергелю, на значній висоті. Трапляються однокамерні приміщення, з'єднані між собою переходами. Для того, щоб потрапити всередину, мешканці цих печер вирубували спеціальні сходинки у вигляді заглиблень для рук і ніг, що нагадують сучасні скелелазні стенди.

У приміщеннях скельно-печерного комплексу збереглися десятки наскельних зображень. Переважна більшість — це хрести. Однак є складні сюжетні композиції. Одна з них намальована чорною фарбою. Зображені кінні та піші воїни, собаки. Передані елементи одягу, головні убори з плюмажами. У руках воїнів клинкова зброя, списи з прапорцями. Є й врізні зображення вершників з прапорцями на списах. Зважаючи на стилістику зображення, супутній археологічний матеріал, а також результати аналізу органіки, рисунок чорною фарбою датовано XVII століттям. У цей час з'являється нова хвиля інтересу до печерного чернецтва. Відроджуються старі пам'ятки, засновуються нові. Тоді ж у деяких печерних комплексах поселялись опришки або переховувалося міс-

*Композиція з війнами, нанесена чорною фарбою і зображення вершника зі скельно-печерного комплексу біля с. Оксанівка*



цеве населення під час набігів та воєнних кампаній. У масовій свідомості, опришки — суто карпатський релікт. Утім, маємо писемні свідчення про діяльність опришків на Поділлі і Буковині вже в середині XVII століття. Загони опришків контролювали доволі велику територію і навіть кілька разів брали в облогу Кам'янець-Подільський.

Ульріх фон Вердум, мандрівник з Фрисландії у 1670—1672 роках подорожував заходом України та Поділлям. Він залишив детальний опис облоги опришків польським військом у скельно-печерному комплексі біля с. Нагоряни. Інший опришківський осілок Ульріх фон Вердум спостерігав біля с. Василівка, на правому березі Дністра: *«Навпроти згаданої рівнини з молдавського боку над Дністром нависають незмірно високі і стрімкі скелі, найвищі і найстрімкіші верхівки яких вирубали і видовбали для себе безпечний [сховок] розбійники з Молдавії, звані опришками. Там вони залишили лише малі дірки з боку ріки і входять та заходять до них по драбинах, які втягають за собою, щоб ніхто не міг їх схопити, коли переслідує за убивства і розбій на дорогах».*

Із 2018 року печерний комплекс біля с. Василівка вивчає ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України та Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Дослідження стали можливі через те, що скелі потрапляли в зону будівництва і експлуатації Дністровської ГАЕС і їм загрозувало знищення. Частина приміщень була знищена вибухами ще у 1960-х роках. Частково збережені більше 10 приміщень змішаного походження.

Загальний вигляд  
скельно-печерного  
комплексу  
біля с. Василівка.  
Зйомка коптером  
І. Сівіцького





*Фрагмент напису з печерної церкви біля с. Василівка*

Це гrotи, навіси, природні та штучні печери. Встановлено, що скелі та печери біля Василівки використовували ще носії трипільської культури. Наступний етап використання припав на ранньоскіфську добу VII — перша половина VII ст. до н. е. Тут було знайдено фрагменти посуду, вогнища з робочими поверхнями, обмашченими глиною та типовий для цього часу наконечник стріли. Найактивніший етап використання скель біля Василівки відбувався в XII — першій половині XV ст. Найімовірніше, саме тоді було вирубано більшість штучних приміщень комплексу. Це було пов'язано з існуванням у Василівських скелях чернечої обителі. Численні, але досі не досліджені чернецькі печерні келії відомі у Розкопинському яру, що тягнеться від Василівки аж до Сокирян.

Виникнення монастиря можна пов'язувати із давньоруським часом. До давньоруського періоду належать знахідки лунниці скроневи́х кілець і фрагментів кераміки. Окремі предмети могли використовувати і в домонгольській, і в післямонгольській час. Це ключі до навісних замків, ножі, наконечники стріл, кільце кольчуги. Вістря стріл складають найбільшу кількість знахідок. Невідомо, які події зумовили їхню появу біля печер. Вони відображають загальну неспокійну ситуацію в Подністров'ї. Найпізнішими знахідками, що відносяться до існування тут чернечого осідку є два півгроша Ілляша I, воєводи і господаря Молдавського (1432—1442). За визначення монет дякуємо Ірині Хромовій. Вірогідно, до цього самого періоду належать і фрагменти напису в печерній церкві. Експедицією було досліджено два поховання біля печер. За визначенням антропологині Юлії Ушкової, вони належать чоловікам. Обидва мали проблеми із зубами і померли у відносно молодому віці (до 35 років). Поганий стан зубної системи можна пояснити частими постами і голодуваннями.



*Приклади дукачів і монет XVII ст. зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка: османські монети, ризькі соліди Густава II Адольфа (1611—1632), мідний солід Яна Казимира 1663 р., срібний орт Сигізмунда III 1623 р і солід Христини Вази (1632—1654)*



Судячи з особливостей поховань та похованих, вони могли належати ченцям. Матеріальні свідчення використання комплексу опришками відображені знахідками фрагментів горщиків, свинцевих куль, уламків зброї та прикрас. Біля печер було зібрано невелику колекцію монет. Серед знахідок значний відсоток займають дукачі. Це монети з отворами, які використовували для носіння на шії. Усі монети датовані XVII ст. Це монети Османської імперії та західноєвропейського карбування. Очевидно, це опришківська здобич, випадково загублена біля печер.

Серед приміщень найбільш цікавим і добре збереженим є об'єкт 2. Він складається з трьох кімнат, з'єднаних низькими переходами. Подібну ситуацію ми спостерігали і в Оксанівці. На підлозі приміщення 2.1. було вирізано рівнораменний хрест у колі. На торцевій частині вхідної стінки у приміщення 2.2. було вирізано тамгоподібний знак у вигляді тризуба.

Оскільки на момент обстеження печерам загрожувало знищення, було вирішено випилити фрагмент скелі з тризубом і передати його в експозицію Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Інші наскельні зображення Василівки на своєму місці. Зупинено руйнування скель та видобуток каменю. Є перспективи продовження досліджень пам'ятки.

За роки Незалежності описано та картографовано більшість скельно-печерних пам'яток Дністровського каньйону. Відкриті невідомі раніше скельно-печерні комплекси. Поглиблено вивчено ті, що були відомі лише за згадками. Знайдено матеріальні підтвердження використання окремих печер та комплексів ще в добу енеоліту, понад шість тисяч років тому. Проведена робота з фіксації, інтерпретації наскельних зображень. Окремі пам'ятки містять сотні рисунків на скелях. Та все ж кілька пам'яток цього типу залишаються ще недовивченими і, напевно, все ще не відкриті. На відміну від класичних об'єктів археології, печери зберігають об'єм, планувальну структуру. Вони є туристично привабливими об'єктами. Вивчення скельно-печерних комплексів каньйону Дністра збільшує їхню цінність як частини матеріальної спадщини людства. Вони цікаві як пам'ятки геології, історії, архітектури, релігії, мистецтва і з кожним роком досліджень лише відкриватимуть свій потенціал.

*Павло НЕЧИТАЙЛО*  
кандидат історичних наук,  
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна  
служба України» ІА НАН України

*Богдан РІДУШ*  
доктор історичних наук,  
Чернівецький національний  
університет імені Юрія Федьковича

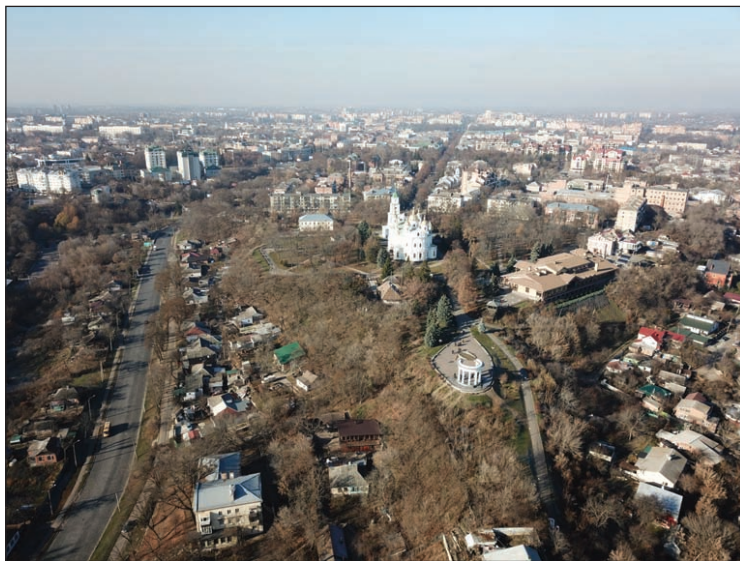


*Тамгоподібний знак і хрест на підлозі зі скельно-печерного комплексу біля с. Василівка*

## ПОЛТАВА, ВІДКРИТА АРХЕОЛОГАМИ

Літописні згадки, виразна топографія, притаманна середньовічним містам Русі, а також випадкові, але яскраві знахідки у Полтаві, зробили її перспективним об'єктом наукових досліджень. Археологічне вивчення міста триває понад століття. Втім, його епізодичність та невеликі обсяги мало сприяли повному відкриттю давньої історії цієї місцевості. З відновленням Україною Незалежності археологічне обличчя міста стало виразнішим. Відповідно до усталених думок, підкріплених розкопками ще 1940-х років, Полтава з'явилася на археологічній мапі як слов'яно-руське поселення на половецькому прикордонні, яке відоме за літописними згадками: *«Того ж року, на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за Ворсклою і стрів половців, які тут підстерігають язика. Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, по-*

*Місце розташування поселення раннього залізного віку, доби середньовіччя та ранньомодерного часу в Полтаві*





*чувши це, поїхав супроти половців і переїхав Ворскол коло Лтави, [йдучи] до Переяславля». Однак, його межі та хронологія лишалися ще мало вивченими. «Білими плямами» були більш ранні й пізні культурні нашарування міста, хоча матеріали цих епох час від часу потрапляли до рук дослідників.*

Починаючи з 1990-х років у Полтаві розгортаються охоронні дослідження. Серед них особливе значення мають розкопки 1997—1999 років. Вони й привернули увагу наукової спільноти до цієї пам'ятки, у зв'язку з відзначенням 1100-річчя міста за даними археологічних досліджень. Велика площа розкопів і багатий матеріал дали змогу визначити кілька етапів у середньовічній історії поселення та виділити ареал археологічної пам'ятки. Уже на початку 2000-х років завдяки дослідженням полтавських археологів у різних частинах історичного ядра Полтави вдалося дослідити не тільки матеріали середньовіччя, а й старожитності скіфської і ранньомодерної доби. Своєрідним підсумком цих пошуків стала поява унікальної серії видань, де вводилися до наукового обігу нововиявлені знахідки.

Зрештою, сучасний стан вивчення міста вказує на існування в його межах значного за площею або кількох синхронних поселень скіфського часу. Матеріальними доказами цього є рештки характерного глиняного посуду, вироби з кістки, заліза та кольорових металів. На сьогодні тут відомі місця розташування курганного та ґрунтового могильників, зольника та кількох жертвників епохи раннього заліза. За попередніми підрахунками, площа поселення цього часу складала 10 га, до його округи входили й менші селища, розташовані в межах сучасних мікрорайонів Полтави та навколишніх сіл.

На сучасному етапі досліджень стало відомо, що за доби середньовіччя полтавські пагорби займала потужна поселенська структура літописних сіверян, яка нині є однією з найдослідженіших в Україні.



*Ютуб-канал  
Полтавського  
регіонального  
підрозділу ВГО  
«Спілка археологів  
України»*

*Речі ранньої  
залізної доби  
з досліджень  
у Полтаві*





*Варіант реконструкції житла сіверян*

Засноване у IX ст. поселення поступово перетворилося у значний сіверянський центр регіону, що проіснував до першої третини XI ст. Археологічним відповідником цього літописного племені є носії роменської культури, матеріали якої добре відомі в стратиграфічних нашаруваннях міста. Розкопками 2000-х років вивчено житлово-господарські та ремісничі споруди цього часу. Простежено особливості садибної забудови кількох ділянок посаду. Виявлені знахідки добре репрезентують матеріальну культуру її мешканців. Отримано виразні колекції ювелірних прикрас, ліпленого та гончарного посуду, зна-



*Зразки ліпленого посуду сіверян*

рядь праці тощо. Особливий інтерес представляють знахідки, що розкривають світогляд сіверян у контексті вивчення слов'янського язичництва.

Етап інкорпорації сіверянських земель межиріччя Псла та Ворскли до Русі, відомий за писемними джерелами, знайшов підтвердження в археологічних знахідках з Полтави. Спалені житла та поховання мешканців розкривають непростий характер одержавлення місцевого населення. Довгий час вважалося, що після цих подій Полтава та більшість поселень по Ворсклі відновилися лише у XII ст. Однак, новітні археологічні знахідки вказують на продовження життя тут упродовж усього XI ст. Важливим етапом розвитку цього літописного граду стало правління Володимира Мономаха в Переяславі. За його княжіння літописна Лтава увійшла до складу Переяславського князівства як один з південних центрів. Археологічні свідчення цього періоду історії міста, отримані за роки Незалежності, досить різноманітні і представляють матеріальну культуру населення літописного граду на половецькому прикордонні. Як і для більшості археологічних пам'яток цього часу, основними знахідками є місцевий гончарний посуд та вироби імпортного походження, що вказують на розвинені торгові контакти з Візантійською імперією. Зокрема з розкопок походить амфорна тара, що виготовлялася на узбережжі Мармурового моря поруч із Нікеєю та в передмістях Константинополя. Імовірним свідченням торгових контактів є знахідки кісток верблюда. Також у великій кількості відомі різноманітні знаряддя праці, зброя, ювелірні прикраси та предмети християнського культу.

Охоронні дослідження Полтави в часи Незалежності почали давати вкрай важливі результати. Планування літописної Лтави як порубіжного граду в загальних рисах повторювало структуру сіверянського поселення. Провідне



*Залізні вироби роменської культури*



*Кістяні вироби з комплексів роменської культури*





*Під і нижня частина житла XI ст. у ході досліджень*



місце займало городище на Івановій горі, яке оточував посад, на підвищеннях надворсклинського плато. Особливістю планування граду можна вважати появу на протилежній від городища Інститутській горі великого, оточеного дерев'яним частоколом, «двору» посадника.

*«Скарб ювеліра». Речі другої половини XI — початку XII ст., пристосовані для повторного використання*



Історичні події, пов'язані з появою на Русі монголів, також відобразилися в археологічних матеріалах пам'ятки. Заселеність території «граду» зменшилась, однак панівна колись думка про перетворення південноруських степів у пустку після Батиевої навали наразі стала надбанням історіографії. Адже сучасні археологічні дослідження довели, що життя на полтавських пагорбах продовжувало існувати, що підтверджено культурними нашаруваннями та знахідками післямонгольського часу. На сьогодні такі об'єкти локалізовано в кількох пунктах літописного «гра-

ду». Матеріальна культура мешканців Полтавського поселення характеризується типовою житлово-господарською забудовою, місцевою та імпортною керамікою, побутовими речами, нумізматичними знахідками тощо. Зокрема, у 2020 році було досліджено житло-майстерню з обробки кістки та рогу другої половини XIII — XIV ст. В її заповненні виявлено сировину, відходи виробництва, напівфабрикати та готові вироби. Окрім цього, власник житла мав у вжитку тарний та столовий посуд з центрів Північного Причорномор'я, що вказує на його соціальний статус.

Існування Полтави на межі XIV—XV ст. довгий час було дискусійним питанням у зв'язку із незначною кількістю археологічних джерел. В історіографії переважала думка, що Полтавське поселення, як і частина населених пунктів Дніпровського Лівобережжя переважно у межиріччі Сули та Ворскли, було знищене після битви на Ворсклі 1399 року. Однак, останні археологічні дослідження вказують лише про скорочення чисельності населення. Саме поселення продовжувало існувати на Івановій горі та Миколаївській гірці. Про це, зокрема, свідчать матеріали розкопок 2020 року. Саме на Миколаївській гірці було виявлено кілька господарських об'єктів, що належать до XIV — середини XV ст. Надзвичайно цікавими виявляються нумізматичні джерела. До таких належать празький грош Вацлава IV, карбований після 1405—1407 років, та данг Золотої Орди часів хана Пулада (1407—1408 рр.), виготовлений при монетному дворі Кафи. Такі знахідки засвідчують міжкультурні контакти, перш за все торгові, які були б можливими лише за фізичної присутності населення. Населення регіону, яке відзначалося етнічною строкатістю за рахунок прикордоння, було активним учасником історичних подій не лише на західних околицях улуса Джучі, а й на південно-східному порубіжжі Вели-



*«Імпортні речі» з сіверянської Полтави, прикраси дружинної культури і серезка салтівської культури*

*Булла князя Ярополка Володимировича, 20-ті роки XII ст.*





*Речі мешканців Лтави XI — першої половини XIII ст.: хрестики, прикраси, пряслиця, зброя тощо*



*Прикраси та нумізматичні знахідки другої половини XIII — XV ст.*

кого князівства Литовського і Руського.

Сучасною особливістю археології Полтави є її ранньомодерне обличчя. Речі, які ще донедавна позбавлялися свого історичного контексту, зараз набули археологічного визнання в якості культурного індикатора модерного українського міста. На сьогодні археологічними дослідженнями вивчено територію передмістя та середмістя Полтави XVII—XVIII ст. Завдяки цим роботам здобуті важливі свідчення про історичну топографію, міську забудову, матеріальну культуру та господарство населення. В межах міста досліджені ділянки оборонних споруд, житла різних верств населення, господарські й виробничі споруди, локалізовано майстерню з виготовлення рушничних кременів, а також шинок. Великий масив знахідок становлять вироби з глини. Це різноманітний посуд, іграшки, люльки, свічники тощо. Крім цього, з розкопок походить виразна колекція металевих і скляних прикрас, деталей одягу, зброї та ін. Серед загалу речей виділяються предмети західноєвропейського походження, турецькі піали для споживання кави та люльки.

Такою строкатою, мультикультурною і перспективною для подальших досліджень Полтава постала саме в останні тридцять





років. Епізодичні та невеликі дослідження попередніх часів поступилися місцем сучасним планомірним розкопкам та міждисциплінарним студіям. Як показали сучасні дослідження, розкопки таких пам'яток є перспективним вектором, до якого має прагнути низка подібних українських міст незалежної України. Матеріали урбаністичної археології та щільна стратиграфія вкотре переконують у важливості вивчення міста як особливого кроскультурного феномену.

*Юрій ПУГОЛОВОК*  
кандидат історичних наук,  
ДП «НДЦ «Охоронна археологічна  
служба України» ІА НАН України

*Посуд полтавських  
містян XVII —  
XVIII ст.*

## НЕВІДОМИМИ СТЕЖКАМИ АРХЕОЛОГІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

З початку 1990-х років ми стали прокладати стежки у нові світи старої української історії. Здавалося, що ми знали її з дитинства... Знищена монголо-татарами Русь, державна та культурна прірва. Дикий степ, турки-османи. Бодай лише Богдан та Переяславська Рада як «спасіння»... Крок за кроком почали змінюватися уявлення, руйнуватися міфологічні конструкції.

Попри те, що дослідженнями 1970—1980-х років відкрито реалії спадкоємності Русі та України, попереду було занурення у неznані глибини її історії. Археологія почала відкривати міста улусу Джучі Монгольської імперії. Нарешті розгорталася неznана картина «темних століть» від Білого міста на Заході до міста Мамає на Сході. Товари та інформаційні потоки долали відстань зі швидкістю, яку дозволяли транспортні засоби. Торговельні шляхи перерізали суходіл та морський простір.

*Аккерманська фортеця*



У перші роки Незалежності керівництво Очакова запропонувало Інституту археології НАН України проводити дослідження цього історичного міста. Так, фортеці немає. Але територія, на якій вона була розташована та Старе місто вціліли наповнені будівельними залишками, численними артефактами: від початків грецької колонізації до XVIII ст. включно. Збираємо багатотисячні колекції, але потрібні консультації фахівців з османської матеріальної культури. Таких майже немає в Україні, контактів теж, бо діяла заборона на антикомуністичну країну... Кожного року по поверненню до Києва розгортаємо новітні знахідки перед Омеляном Прицаком та Ярославом Дашкевичем. Нарешті у 1996 р., за порадою тюрколога Віктора Остапчука, звертаємось до Посольства Республіки Туреччина з проханням до турецьких археологів про консультації. Відгукнулися. Приїхав турецький професор Боскурт Ерсой. А з 1997 р. розпочато спільні Українсько-Турецькі проекти: в Очакові; розвідки з пошуку та обстеження десятків пам'яток османського часу на Поділлі, Буджаку, Буковині, Північному Заході та Сході, понад сто ісламських пам'яток Криму. У 1999—2010 рр. розгорнулися розкопки османської лазні, барбакану в Аккермані (Білгороді-Дністровському). Тривали геодезичні, дендрохронологічні, петрографічні та інші види міждисциплінарних



*Очаківська експедиція, на розкопках Старого міста. З теодолітом М. Ієвлев*



*Аккерман, проф. Інжі Куйлу біля османської лазні*



*Аккерманська фортеця, Османська лазня*



досліджень Аккерманської фортеці у Білгороді-Дністровському за спільними проектами з Туреччиною, Британським Інститутом в Анкарі Британської академії наук, Фондом Макса ван Берчема (Швейцарія). У них брали участь учені Інституту археології НАН України, фахівці з Великобританії, Канади, Польщі, США, Туреччини. Працювали студенти-практиканти провідних вишів України та волонтери.

*Науковий польовий семінар під час досліджень Аккерманської фортеці. Зліва направо: д. і. н. С. Біляєва, м. н. с. І. Карашевич (Станкевіч), Україна; членкор. АН Молдови М. Шлапак, В. Шлапак; д. і. н. О. Фіалко, Україна; док. Дж. Метью, США; проф. В. Остапчук, Канада; архітектори А. Мартинюк-Медвецька, К. Присяжний, Україна*



Відкриття демонстрували на виставках в Археологічному музеї ІА НАН України за участі високих дипломатичних кіл, діячів науки та культури, широкої громадськості, висвітлювалися у засобах масової інформації, на міжнародних та вітчизняних наукових зібраннях.

Дослідження Кінбурнської фортеці у 2009—2013 рр. окреслили локалізацію пам'ятки османського часу, місцезнаходження її пірсу.

Поступово з'явилося розуміння особливостей співіснування слов'янських та тюркських світів, культурної інтерференції, участі козацького фактора на всіх етапах османської влади на теренах Південної України. Накопичувалася джерельна база історії, синкретизму культури її багатоетнічних земель. Відкривалася роль українського населення у господарському та поселенському засвоєнні Півдня. Постала тема збереження традиційного релігійного зв'язку та реалізації духовного простору православних християн за османських часів у Браїльській митрополії Константинопольського патріархату. Вона простягнулася від Браїли на Заході до фортеці Тягинь на Сході. Проте встановлення місць розташування храмів та монастирів XVI—XVIII ст. із заходу на схід ще попереду.

Наступний сюжет — історія Південної частини спільної держави середньовіччя Великого князів-



*Османська лазня приймає іноземних та українських гостей експедиції*



*Аккерманська фортеця, барбакан*



ства Литовського та Руського. На картах музеїв Литви це незораний простір. У нас на Одещині, Миколаївщині, Херсонщині — навпаки чимало місць, пов'язаних з ім'ям Литовського князя Вітовта. Одне з них знаходиться на південному схилі плато поблизу Дніпра на городищі, де залишалось населення колишнього великого міста доби Джучидів. Наприкінці XIV — на початку XV ст. Великий Литовський князь Вітовт тут побудував фортецю для забезпечення оборони та міжнародної торгівлі величезної держави від Балтії до Чорного моря. Перше дослідження деяких структур фортеці відбулося ще в 1914 р. зусиллями Віктора Гошкевича. Згодом мали місце неодноразові спроби подальших досліджень. Із 2016 р. тут продовжила роботи Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України. Завдяки геофізичним дослідженням, проведеним Ольгою Манігдою та Ольгою Грабовською, встановлено план фортеці: трикутна, Константинопольського типу. Її площа складає 0,73 га. Розкопки зовнішнього абри-

*Залишки вежі*



*Сельджуцький декор у стіні вежі*







су засвідчили: на сьогодні це перша відома кам'яна фортеця Східної частини Північного Причорномор'я. Контрафорси, подібні до тих, що на Трактайській фортеці Литви, додають міцності стінам. Дворянська вежа як у Литві, Білорусі, Польщі, поштукатурена та побілена. Прикрашена вставкою сельджуцького декору, знайомого за архітектурними пам'ятками широкого ареалу Східної Європи. Вежа оснащена бомбардою. Вздовж південної оборонної стіни фортеці знайдено численні арбалетні болти аналогічні литовським XIV—XV ст. Артефакти віддзеркалюють синкретизм культур Заходу та Сходу, торгові зв'язки: литовські накладки на шкіряні торби, можливо, литовських митників або торговців; польські монети Владислава Варненчика та Сигізмунда I, Джучидські монети з генуезькою контрамаркою, кримські монети карбування Орду Базар, монети Менлі Герая та османського султана Баязида II (за визначенням Георгія Козубовського). Посуд із кольорового скла, кераміка сграфіто широко відома від Балкан до Середньої Азії, і зовсім невідома із написом кирилицею... Дослідження тривають.

Нові й нові відкриття світу Південної України, а минуло лише 30 років свободи...

*Світлана БІЛЯЄВА  
доктор історичних наук,  
Уманський державний педагогічний  
університет ім. Павла Тичини*

*Південна середньовічна експедиція, 2020 рік*

## У ПОШУКАХ «СИНЬОЇ ВОДИ»

Географічний термін «Синя Вода» сьогодні уособлює одну з найзаплутаніших проблем середньовічної історії України. Далеке і «темне» XIV століття. Роздроблені землі Русі все ще залишалися васалами Золотої Орди, а сама монгольська держава вже скочувалась у провалля кривавих міжусобиць. Це був час стрімкого виходу на східноєвропейську арену молодого і сильного Великого князівства Литовського. Війна між Литвою і Ордою почалася, її фінал відомий: *«Ольгерд Синю Воду і Білобережжя повоював...»*. Південна Русь увійшла до складу Великого князівства Литовського.

Битва на Синій Воді згадується у кількох літописах та хроніках під різними роками, хоча традиційно цю подію датують 1362 роком. Лаконічність писемних джерел спричинила тривалі історичні дискусії. Де і коли відбулася ця баталія? Якими були маршрут руху військ, чисельність та диспо-

*Золотоординське місто біля с. Торговиця, вигляд на ґрунтовий могильник*



зиція сторін? Чи була взагалі ця Синьоводська битва?

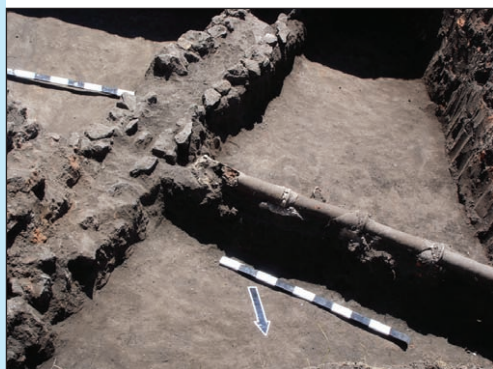
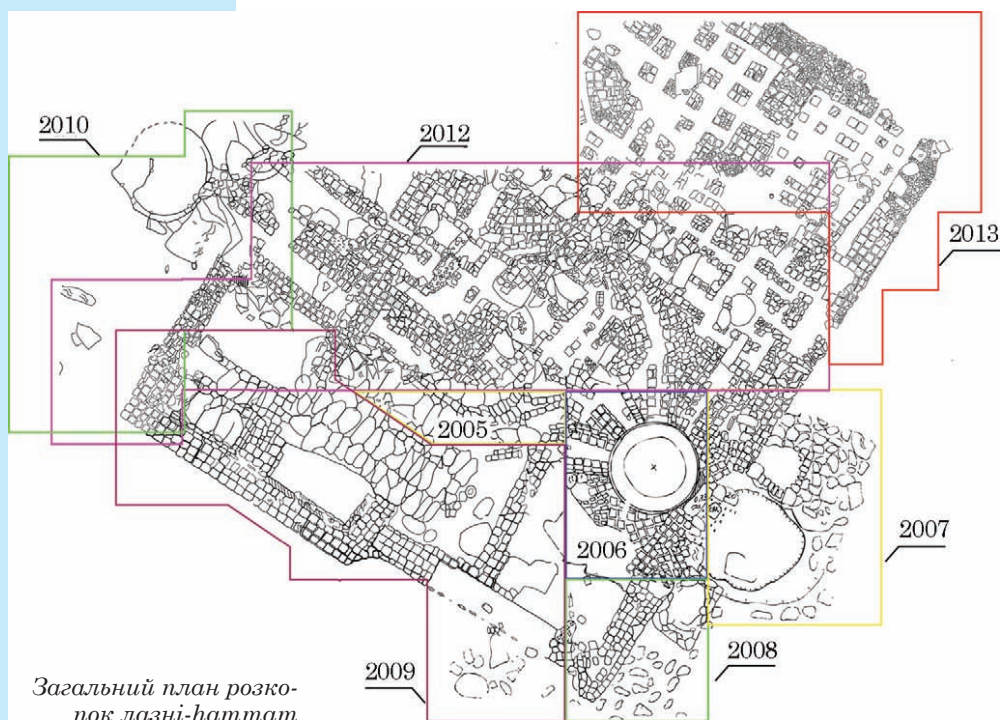
«Синя Вода» у писемних джерелах виступає як назва річки, урочища, міста. У польській хроніці Мацея Стрийковського 1582 року першим із визволених Ольгердом міст вказується Торговиця. На сучасній географічній карті України у межах Кіровоградської області розташована річка Синюха, а на її правому березі — село Торговиця. Таких збігів годі й шукати! Саме ця думка спонукала проректора Кіровоградського (нині — Центральноукраїнського) державного педагогічного університету Олексія Брайченка організувати у 1997 році першу археологічну експедицію до села Торговиці. Тоді все здавалося зрозумілим. Достатньо знайти місце битви — і проблему буде розв'язано. Як виявилось, простих відповідей на складні питання не буває.

Торговицька археологічна середньовічна експедиція ЦДПУ під керівництвом Нінель Бокій (до 2008 року) та Ірини Козир працює вже понад 20 років. А місце битви і по сьогодні залишається невідомим. Зате на території села Торговиці археологи відкрили поселення й ґрунтовий могильник. Уже перший польовий сезон подарував знахідки монет, які виявились... мідними джучидськими пулами ханів Узбека та Джанібєка. Так-так, це була Орда! Кожен новий розкоп, знайдені артефакти безперечно доводили, що перед нами — пам'ятка Золотої Орди з типовими рисами міської культури. Неймовірно, але тут у глибині причорноморських степів у XIV ст. існувала розгалужена система водопостачання міста.

*Поховання ґрунтового могильника і плити-кенотафи (внизу)*







Підлога й залишки стін парильного приміщення лазні-хаммам та лінія керамічного водогону

На березі Синюхи збудована лазня-хаммам. Від неї збереглися цегляні фундаменти, система обігріву, розташована під підлогою та нижні частини стін. Опалювалась лазня великою сферичною піччю, від якої відходили теплові канали — кани. Вода і пара подавалися глиняними трубами. Наш хамам був громадською лазнею. Його площа становила 340 м<sup>2</sup>. У вхідній частині будівлі, яка згоріла, знайдено понад 300 монет — залишки каси. Сюди приходили не лише за гігієнічними процедурами. Хамам був місцем спілкування, своєрідним клубом для місцевого населення.

На околиці міста розташована гончарна майстерня. Про

значні обсяги виробництва свідчить концентрація на 100 м<sup>2</sup> площі трьох великих печей та п'яти тандирів. Для їх спорудження майстри вдало використали рельєф місцевості, врізавши в крутий схил берега всі теплотехнічні пристрої. Це давало величезну концентрацію тепла і дозволяло економити паливо. Про високий рівень ремесла у місті на Синюсі свідчить і вузька спеціалізація майстерні. Тут виготовляли червоноглиняну кераміку: глеки, горщики, миски, мініатюрні посудинки.

Тандири на Сході з давніх часів використовувались для випікання хліба, приготування їжі, обігріву житлових приміщень. У Торговицькій майстерні майстри пристосували їх для виробничих потреб, адже конструкція дозволяла досягати високих температур. В одному з тандирів та біля нього були знайдені невеличкі глиняні ємності, які за незвичну округло-конічну форму називають сфероконусами. Існує маса версій щодо призначення цих виробів: світильники, «бомби», тара для транспортування ртуті, есенцій тощо.

Під час розкопок гончарної майстерні знову зафіксовані сліди пожежі. Чітко проступають сліди життєвої



Гончарна майстерня: погріб-схованка і піч-тандир



драми. Ось у печах і тандирах залишились не витягнуті гончарами посудини. Ось власник майстерні викопав у глині схованку, тісно склав туди цінні для нього речі. Думав, що скоро повернеться, але не судилось. Його начиння дісталось археологам. Поряд з майстернею, у шурфі знайшли обгорілі дерев'яні балки, серед яких виявили залізний наконечник стріли.

Неподалік від Торговиці в урочищі Сині Роси було відкрите ще одне місцезнаходження з культурним шаром золотоординського часу. Тут виявили заглиблене житло з обгорілим дерев'яним перекриттям, знайдено залізний наконечник стріли.

У різних місцях Торговиці знаходили мідні та срібні джучидські монети, фрагменти кераміки, скляних та залізних виробів. Особливо яскраво виглядають посудини, прикрашені барвистим полив'яним декором. За характерним візерунком можна визначити, які з них привозились із золотоординського Поволжя, які з Криму, які з Подністров'я. Навіть з далекої Середньої Азії сюди надходили тонкостінні сіроглиняні глеки з гарним штампованим орнаментом.

За межами міста був відкритий ґрунтовий могильник. Складається враження, що тут ховали про-

*Розкопки ґрунтового могильника біля с. Торговиці*





стих людей. Речові знахідки досить скромні: сережки, намисто, ножі, заклепки від взуття тощо. Як виняток — залишки тканини із золотним шитвом, начільна стрічка із орнаментованих срібних пластин, нашитих на шкіряну основу, гаманець із срібними дирхемами. Знайдені предмети християнської символіки: два натільні хрестики і один втульчастий хрест.



*Срібні дирхеми з одного з поховань ґрунтового могильника*

На окремій ділянці виявили 28 кам'яних плит, але поховань під ними не було. Такі місця називають кенотафами — порожніми символічними могилами тих, хто помер чи загинув на чужині. На кількох каменях були вирізьблені квіткові розетки та шестикутні стилізовані зірки. Подібні мотиви так званого сельджуцького стилю, інтернаціонального за суттю, у XIV ст. можна було побачити і в татарській мечеті, і в християнській церкві, і в єврейській синагозі.

Людмила Литвинова, яка детально вивчала антропологічний матеріал могильника, встановила, що населення міста було багатоетнічним. Це й не дивно, адже ханська адміністрація засновувала ординські міста практично у голому степу і їх наповнював строкатий люд із різних земель.

За знахідками монет можна достатньо ймовірно визначити час функціонування міста на Синюсі. Георгій Козубовський визначив їх належність до карбування ханів Токти (1290—1312), Узбека (1312—1342), Джанібека (1342—1357), Бердібека (1357—1359), Кульни та Навруза (1359—1360). Населений пункт існував в історичному вимірі зовсім недовго — кілька десятиліть. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення його життєдіяльності. Сліди пожежі чітко простежуються у більшості розкопів і шурфів. Тож ординське місто палало довго і сильно, палало навіть невеличке поселення на Синіх Росах. Знахідки наконечників стріл є свідченням військового характеру цієї катастрофи.



*Матеріали з розкопок золотоординського міста біля с. Торговиця в експозиції Археологічного музею імені Нінель Бокій*

Тож літописна «Синя Вода» — це сучасна річка Синюха, на берегах якої виникло і розрослося місто з яскравими рисами золотоординської культури та етнічно строкатим складом населення. На початку 60-х років XIV століття життя у золотоординському місті на Синій Воді припинилося, його мешканці змушені були залишити насиджені місця.

Чи було це результатом походу Великого литовського князя Ольгерда на трьох татарських ханів? А Ви як гадаєте?

*Ірина КОЗИР*  
кандидат історичних наук,  
Центральноукраїнський державний  
педагогічний університет  
імені Володимира Винниченка

*Кирило ПАНЧЕНКО*  
Центральноукраїнський державний  
педагогічний університет  
імені Володимира Винниченка

*Олександр ЧОРНИЙ*  
кандидат історичних наук,  
Центральноукраїнський державний  
педагогічний університет  
імені Володимира Винниченка

## ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ БАТУРИН

**Б**атурин — невеличке містечко на березі річки Сейм у Чернігівській області, відоме широкому загалу своєю героїчною історією. У листопаді 1708 року внаслідок штурму російськими військами, тодішня столиця та гетьманська резиденція за наказом Петра I була піддана вогню у покарання за перехід гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII. Населення міста та його оборонці були жорстоко винищені. Наслідки цієї події виявилися настільки катастрофічними, що Батурин у своїх розмірах зміг відновитися лише через понад пів століття за гетьмана Кирила Розумовського. Він і повернув місту статус столиці, який залишився за ним аж до ліквідації Гетьманщини у 1764 році.

Отожнення Батурина з опальним гетьманом Іваном Мазепою сприяло появі певного «ідеологічного прокляття», що у радянські часи змушувало дослідників обходити цю пам'ятку стороною. І саме здобуття Україною Незалежності дало початок проведеному перших археологічних робіт у 1995 році.

*Реконструкція  
Батуринської  
цитаделі XVII —  
початку XVIII ст.*





Як наслідок, на сьогодні вже майже за 25 років щорічних розкопок вдалося детальніше вивчити основні віхи історії міста, планування його складових частин, а також скласти уявлення про матеріальну культуру тогочасного суспільства.

На території сучасного Батурина та в його околицях найдавніші поселення виникли ще за доби неоліту. Пізніше тут перебували культури бронзової та ранньої залізної доби, зафіксовані й матеріали раннього середньовіччя та Давньої Русі. Останній етап завершився в другій половині XIII століття внаслідок монгольських погромів. Однак дослідженнями останніх трьох років встановлено, що життя на території Батурина не зупинилось і в іншій частині міста тривало аж до XIV століття.

Найяскравішою сторінкою історії Батурина є доба козаччини. Засноване Річчю Посполитою у 20-х роках XVII століття як форпост на кордоні з Московською державою, місто вже за пів століття, у 1669 р., стало другою столицею Гетьманщини. Але суттєвих культурних і соціальних зрушень Батурин зазнав за правління гетьмана Івана Мазепи у 1687—1708 роках.

*Батуринська цитадель: розкопки рову з рештками дерев'яних конструкцій (2008 р.) і реконструкція укріплень XVII — початку XVIII ст. (малюнок О. Терещенка)*



Загалом, у середині XVII — початку XVIII століть Батурин складався з цитаделі, укріпленої городнями та ровом фортеці, посаду, подолу, а також хуторів і замиських садиб козацької старшини. На сьогодні археологам вдалося провести розкопки на території майже кожної з цих структурних частин.

Перлиною міста XVII — початку XVIII ст. була цитадель — гетьманська резиденція, найбезпечніша частина міста, захищена потужними дерев'яними укріпленнями. У 2006—2008 роках під час розкопок рову, ближче до його дна, дослідники виявили залишки дерев'яних колод від обкладки рову та дерев'яні опори мосту, що вів через рів з фортеці до цитаделі. Біля опор на дні рову знайдено найбільше скупчення уламків керамічних люльок, що, вірогідно, належали охоронцям цитаделі. Центральним об'єктом, дослідженим на цитаделі, є гетьманський дерев'яний палац. Він мав значні розміри 21 × 25 м та опалювався вишуканими кахляними печами. У цій частині міста археологи в різні роки зафіксували залишки кам'яниці, дерев'яної наземної церкви із цвинтарем навколо, та безліч житлових споруд. Також у 2008 році на цитаделі проведено дослідження підземного ходу, що вів до гирла рову у бік заплави.

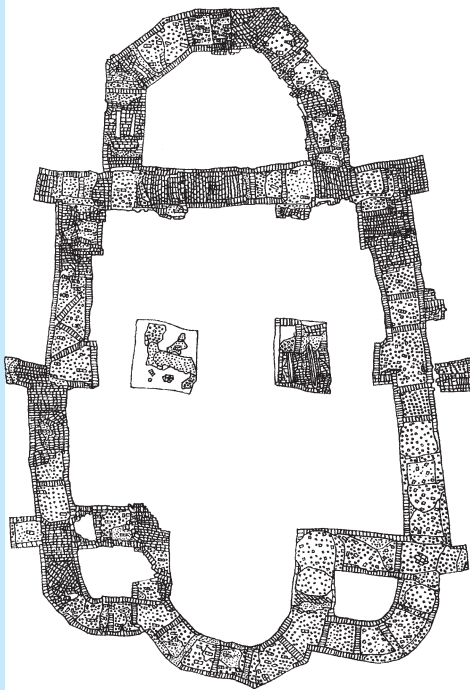
Фортеця, або власне місто, де проживала переважна більшість населення, впритул прилягала до цитаделі. Роки археологічних досліджень дали змогу визначити напрямки головних вулиць, розташування воріт та особливості укріплень. Розкопки житлових, господарських та виробничих споруд дозволили реконструювати розміри та особливості типових садиб жителів Батурина XVII — початку XVIII століть.

Яскравою домінантою фортеці варто вважати собор Живоначальної Трійці, досліджений у 2007—2009 роках. До нашого часу від



*Люльки другої половини XVII — початку XVIII ст. з території Батурина*





*Фундаменти собору Живоначальної Трійці на території фортеці і його графічний план*

собору залишилися лише потужні фундаменти розмірами  $38,7 \times 24,1$  м та значна кількість поховань навколо них. Частина з цих поховань містила залишки одягу, прикрас та предметів особистого благочестя. Певну частку похованих на цьому цвинтарі, а також дитячі поховання на цвинтарі Воскресенської Замкової церкви, можна віднести до жертв різанини, влаштованої восени 1708 року.

Найцікавішими й унікальними об'єктами, які дослідила Батуринська археологічна експедиція, були замські резиденції козацької старшини. Єдина серед них садиба, що не була зруйнована на початку XVIII ст., належала генеральному судді Василю Кочубею. На її території розташований досі вцілілий цегляний будинок останньої третини XVII століття.



Археологи встановили, яким були вигляд будинку на час його створення та розташування пізніших прибудов, зроблених за часів Кирила Розумовського.

Найвідомішою заміською садибою вважають резиденцію гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці, що знаходиться за 2 км від центру Батурина. Спалена у 1708 році, у наступні роки садиба стояла у запустінні. За період роботи експедиції археологам вдалося вивчити і графічно реконструювати укріплення гетьманської резиденції та розташування головних об'єктів. Окрасою садиби був гетьманський палац. Це була одноповерхова будівля розмірами 12,6—14 × 19 м із великим цокольным поверхом на чотири приміщення. Зовні палац містив декор із керамічних розеток та великих кахлів із особистим гербом гетьмана та абрєвіатурою його імені й титулу. Усередині будинок прикрашали кахляні печі, вишуканість яких підкреслювала високий статус господаря будинку.

У межах садиби були виявлені й досліджені флігель, дерев'яна церква, підземний льох і курінь-вартівня.

Тривалий час увагу археологів привертала пошуки садиби ще однієї знакової особистості для української історії — Пилипа Орлика

*Пічні кахлі, у різному масштабі: з гербом гетьмана Івана Брюховецького, три типові кахлі з палацу Івана Мазепи, реконструкції зображення герба Пилипа Орлика (здійснив Сергій Дмитрієнко) і кахлі з гербом Івана Мазепи*



*Дослідження флігеля палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці*



лика, автора першої у світі Конституції. Спроби дослідників мали успіх восени 2015 року. І хоч роботи на цій ділянці ще тривають, однак велика кількість кахлів з гербами Пилипа Орлика та гетьмана Івана Мазепи, вже дозволяє точно локалізувати місце розташування будинку генерального писаря.

Як бачимо, 25 років досліджень за часів Незалежності — значний період, упродовж якого здійснено безліч цікавих та інтригуючих відкриттів, і ще стільки ж чекає на майбутні покоління. Однак найголовнішим здобутком і результатом багаторічної праці археологів є відтворення у 2008 році Батуринської цитаделі в натуральному вигляді та палацового комплексу гетьмана Кирила Розумовського, що зробило Батурин одним із найпопулярніших і найбільш відвідуваних туристичних об'єктів регіону та України загалом.

*Юрій СИТИЙ,  
Національний університет  
«Чернігівський колегіум»  
імені Т. Г. Шевченка*

*Людмила МИРОНЕНКО  
кандидат історичних наук,  
Інститут археології НАН України*

## АРХЕОЛОГІЯ ДОЛОКАЦІЙНОГО ЛЬВОВА

**А**рхеологічні дослідження — чи не єдине джерело для вивчення найдавнішого періоду історії міста — долокаційного <sup>1</sup> Львова, про який до нашого часу не дійшло писемних джерел. Адже початки заселення Львова сягають значно давніших часів, ніж перша літописна згадка 1256 року. Перші сліди перебування людей на території міста відносяться ще до пізнього палеоліту. Матеріали цього часу відомі не лише з околиць, але й зафіксовані в історичній частині.

Історія археологічних досліджень Львова сягає другої половини XIX ст. і триває до сьогодні. Активізації археологічних робіт посприяли включення історичного центру міста до списку Світової спадщини ЮНЕСКО та пам'яткоохоронне законодавство.

Про історичну тяглість та безперервне заселення території міста можна говорити лише від середи-

<sup>1</sup> Цим терміном позначаємо період, що передував розбудові нового середньовічного міста, заснованого на магдебурзькому праві, наданому Львову в 1356 р.



*Розкопки по вул.  
Весела, 5 у 2014 р.,  
робочий момент*





*Вул. Весела, 5, розчистка житла  
празької культури і фрагмент  
горщика VII ст., 2015 р.*

ни I тис. н. е. Саме в цей час на правому березі р. Полтви виникає поселення, яке згодом стало підосною для зародження в цьому місці міського осередку. Ранньослов'янські матеріали на території історичного ареалу вперше досліджено у 1992 році на місці будівництва готелю «Золотий Лев», де працювала експедиція Науково-дослідного центру «Рятівної археологічної служби» Інституту археології НАН України під керівництвом Володимира Петигирича та Михайла Филипчука. У результаті виявлено заглиблене житло з пічкою-кам'янкою в північно-західному куті. На підставі аналізу матеріалу з

житла та його конструктивних особливостей, комплекс віднесено до раннього етапу празької культури та датовано кінцем V — VI ст. Також тут досліджено кілька господарських ям райковецької культури IX—X ст.

Матеріали цих робіт дали можливість висловити тезу про безперервність заселення історичного ареалу Львова принаймні з V ст. Проте, це твердження деякий час було досить умовним, оскільки існувала прогалина в матеріалах VII—VIII ст. Ситуація змінилася, коли у 2014—15 роках експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник — Микола Шніцар) провела археологічні розкопки по вул. Весела, 5. Результатом робіт стали дослідження заглибленого житла з пічкою-кам'янкою та двох господарських ям з



комплексом керамічного посуду празької культури VI—VII ст. Також виявлено господарські ями з матеріалами райковецької культури VIII—IX ст., із заповнення яких походять фрагменти посуду і керамічне пряслице. У 2015 році інша експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник робіт — Остап Лазурко) на розі вул. Краківської і Вірменської виявила керамічні матеріали VIII ст. Таким чином, здобуті відомості заповнили прогалину і підтвердили тезу про безперервність заселення території та поступовий розвиток від сільського поселення ранніх слов'ян до заснування міста. Оскільки між обома ділянками порівняно невелика відстань, що не перевищує і ста метрів, досліджені об'єкти належали до одного поселення.

Ще одне поселення празької культури VI—VII ст. виявлено в 2021 році по вул. Лемківській, 9. Тут досліджено один об'єкт, із заповнення якого походять фрагменти ліпленого від руки посуду. Судячи з його віддаленості від попереднього поселення, що складає близько одного кілометра, вони належать до одного гнізда поселень ранньослов'янського часу.

*Дослідження об'єктів слов'яно-руської доби, вул. Лемківська, 9 та камеральне опрацювання ранньослов'янської кераміки у 2021 р.*

*Фрагмент горщика VIII ст., вул. Краківська-Вірменська (2015 р.)*





Незважаючи на відсутність матеріалів XI ст. у дослідженнях останніх десятиліть, вони відомі з розкопок Романа Багрія у підніжжі Замкової гори, що проводились у 1980-ті роки. Археологічні роботи, проведені в останнє десятиліття експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України за участі Назарія Войтовича, Остапа Лазурка, Євгена Ткача, Володимира Шишака та Миколи Шніцара на низці земельних ділянок в історичній частині Львова, дали змогу встановити, що у XII ст. поселення збільшилось і займало вже більше території між Замковою горою та Полтвою.

*Розчистка об'єктів княжої доби, вул. Краківська-Вірменська (2015 р.)*



Це поселення стало основою для виникнення в середині XIII ст. на його місці міста Львова. Імовірно, його заснування відбулось у 1240-ті роки, оскільки саме на той час припав занепад Звенигорода — великого міського осередку неподалік Львова. Також археологічними дослідженнями зафіксоване значне зростання заселеної території у декілька разів саме в середині XIII ст. Не суперечить цьому твердженню і хронологічна близькість першої письмової згадки (1256 р.). Завдяки проведеним археологічним роботам вдалося окреслити загальні контури просторового розвитку княжого міста, яке засновувалося на традиціях, характерних для більшості давньоруських міст з деякими особливостями, реалізованими під впливом загальноєвропейських містобудівних тенденцій. Він мав типову планувальну структуру, до якої входили дитинець (адміністративний центр міста) та посад (населена територія за межами укріплень, де відбувалася торгово-ремісничка діяльність).



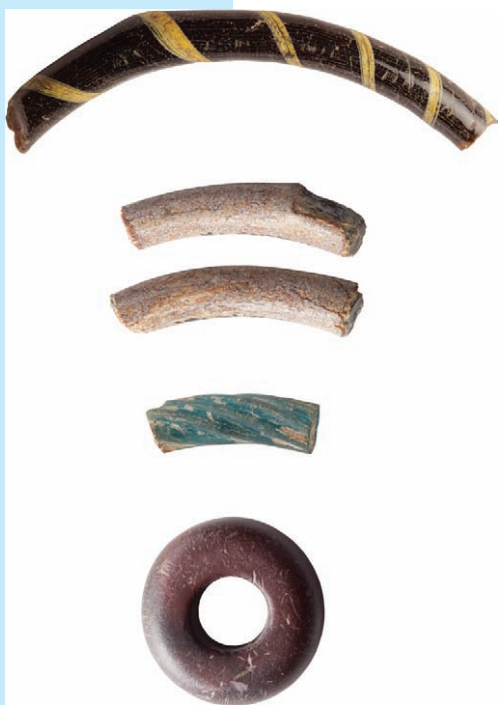


*Господарські ями XIII ст., вул. Б. Хмельницького (2014 р.)*

*Фрагменти амфор, вул. Л. Українки (2012 р.) та Краківська-Вірменська (2015 р.)*

Дитинець височів на Замковій горі (Високий замок) і на відміну від традиційних для давньоруських міст дерево-земляних укріплень, був мурованим замком. На превеликий жаль, руїни замку були майже повністю зруйновані при будівництві насипу на честь 300-річчя Люблінської унії. Розкопками, що проводились тут у 2005, 2017—2018 роках вдалося зробити деякі уточнення до раніше ustalених тверджень стосовно замку. Вкотре поставлено під сумнів тезу про заселення гори та появу тут укріплень у X—XI ст., яку висловив Олексій Ратич після розкопок, проведених тут у 1950-ті роки. Встановлено, що найдавніші матеріали, не враховуючи знахідок періоду енеоліту та ранньозалізного часу, датовані XIII ст. також спонукають переглянути концепцію планувальної структури замку, зокрема щодо його наріжної південно-західної вежі. Крім цього вдалося виявити





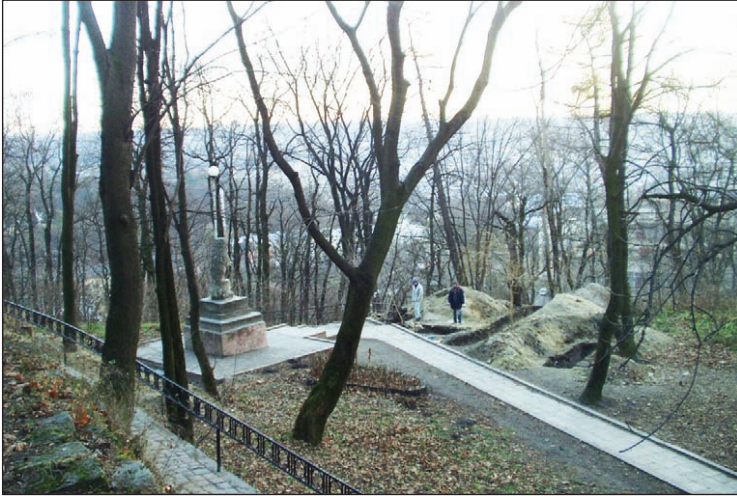
*Фрагменти скляних браслетів та пряслице з розкопок в історичній частині Львова*

ділянки збереженого культурного шару в південно-східній частині гори.

Ще однією відмінною особливістю стало будівництво Низького замку, як нового адміністративного центру на противагу Високому замку, якому відвели роль головної твердині міста. Писемна традиція побудову замку відносить до 1270-х років. На жаль, він, як і Високий замок, не зберігся до наших днів. На початку ХІХ ст. його було розібрано на будівельний матеріал, а територію забудовано. Єдині на сьогодні невеликі за обсягами археологічні дослідження Низького замку проводилися лише 2017 року. Тоді вдалося виявити збережені рештки мурованих конструкцій замку, а також куль-

турний шар княжої доби з потужним будівельним горизонтом ХІІІ ст. Незвичними також є топографічні умови розташування замку. Його було збудовано в незручному, з огляду на природні умови місці — у заплаві Полтви, але вигідному для здійснення адміністративних функцій — близько центру тогочасного міста та на перехресті торгових шляхів.

Територія поширення культурного шару і об'єктів ХІІІ ст. локалізує посад княжого міста на терасах західного схилу Замкової гори та пологому правому березі р. Полтви, що тягнеться вузькою смугою (близько 1,5 км у довжину і 0,3 км в ширину) вздовж річки з півночі на південь. Станом на сьогодні південну межу поширення матеріалів визначають дослідження, проведені на пл. Галицькій, а північну — на вул. Лемківській, 9. Західна межа оконтурена нині засклепченим руслом Полтви, яке на зазначеному відрізьку проходило по пр. Свободи та пр. Чорновола. Східна межа поширення окреслена в північній частині — вул. Долинського, а на півдні середньою частиною пл. Ринок. Достовірних



*Дослідження на  
Замковій горі:  
загальний вигляд  
системи траншей  
у південно-східній  
частині (2005 р.)  
і робочий момент  
(2018 р.)*



даних поширення матеріалів княжої доби на території так званого Підзамча та на схід від площі Ринок, попри достатню інтенсивність проведених робіт в зазначених районах, немає. Натомість, матеріали княжого періоду зафіксовані на Святоюрській горі на лівому березі Полтви, де вони творять окремий анклав, пов'язаний, імовірно, із заснуванням там монастиря.

*Микола ШНІЦАР, Остап ЛАЗУРКО  
Науково-дослідний центр  
«Рятівна археологічна служба»  
Інституту археології НАН України*



## ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ЛЬВОВА

**М**іські укріплення Львова у процесі свого існування постійно вдосконалювалися і посилювалися. Завдяки цьому збільшувався оборонний периметр міських укріплень, які розросталися у передпілля для кращої можливості захисту ядра міста. Розвиток львівських оборонних укріплень можна розділити на кілька періодів.

У другій половині XIV ст. навколо міста починає споруджуватися перша оборонна лінія — Високий мур. Вона складалася з муру, посиленого вежами та оточувала всю територію міста, творячи «місто в мурах». Високий мур споруджували з розрахунку на використання металевих машин і холодної зброї. Рештки оборонної стіни неодноразово були відкриті в ході археологічних робіт у місті. Найдовшу частину оборонної стіни за весь період досліджень було відкрито на пл. Міцкевича 9, де водночас розкрито 27 метрів. Невеликі частини муру виявлено на вул. Братів Рогатинців неподалік вежі гончарів (Євген Ткач) та вежі «Пустої 2» (Микола Шніцар). На вул. Підвальной було досліджено частину муру обабіч вежі мулярів. Також у ході реконструкції вул. Лесі Українки вдалося натрапити на вісь муру та скоригувати її щодо історичних джерел. За останніми, Високий мур проходив під житловою забудовою. Але результати археологічних досліджень показали, що Високий мур лежить не під фасадами будинків, а розташований під проїжджою частиною





*Високий мур із дорогою та ескарпованим ровом на пл. Міцкевича, 9 і розчистка рову (вгорі й справа) та Високий мур на вул. Лесі Українки (внизу)*

та тротуаром. За підсумками робіт встановлено, що ширина муру в середньому складає 1,8 м. Він споруджений з вапнякового каміння невеликих розмірів на вапняно-піщаному розчині. Краї муру викладені лицьовою кладкою тоді як середина просто заповнювалася камінням та заливалася розчином. Як на внутрішньому, так і на зовнішньому лиці муру, в нижній його частині існує фундаментний виступ, так звана «губа» шириною до 0,2 м. Як ззовні, так і з середини на окремих ділянках був виявлений тиньк. Подібні тиньковані частини неодноразово спостерігалися в різних місцях стіни, відкритої на території Львова. Хоча фрагменти тиньку не дають однозначної відповіді — чи був мур тинькований.

З історичних джерел відомо, що на початку XV ст. Високий







*Обміри третьої лінії оборони Львова на вул. Підвальної та ескарп валу на пл. Д. Галицького*

мур був зміцнений квадратними у плані баштами. У 1445 році вони були закріплені за ремісничими цехами, які зобов'язувалися їх утримувати. За різними картографічними матеріалами, вежі виступали назовні з муру або частково заходили в середмістя. Одні з перших досліджень із вивчення веж проводили на Руській вежі (Володимир Шишак, Юрій Лукомський, Олег Осаульчук). На її місці було виявлено ряд різночасових мурів підпрямокутної в плані форми. Хронологічно вони належать до середини XV ст., що збігається з будівництвом Руської брами. Проріз її був виявлений у пряслі Високого муру.

Подальшими роботами по вул. Лесі Українки розкрито дві вежі. Вежа пивоварів є найкраще вивченою з планіграфічного погляду. У ході її розкриття встановлено, що вона прибудована до прясла Високого муру з перев'язуванням кладки лише в нижній частині. З середмістя будь-яких решток вежі виявлено не було. Згідно обмірів розмір вежі склав  $3 \times 8$  м з аналогічною товщиною стін як у Високому мурі.

Від сусідньої вежі сідлярів залишились лише окремі фрагменти підмурків. Хоча згідно віцілілих частин можемо стверджувати, що внутрішній простір вежі практично аналогічний попередній  $4 \times 2$  м. Товщина стін та характер будівництва теж вказує, що спорудження вежі відбулось одночасно з Високим муром або незадовго після нього. Далі по вулиці розташувалася вежа ткачів, фрагменти якої виявлено в ході досліджень будинку № 29.



Усі наступні розкриття оборонного муру по вул. Лесі Українки вказали на те, що вежі у середмістя не заходили, а зараз розташовані під будинками.

Подальший розвиток укріплень Львова зумовлений тим, що на початку XV ст. місто укріплено другою оборонною лінією — Низьким муром. Вона складалася з невеликих півкруглих у плані бастей, об'єднаних муром. Перед бастеями і муром була влаштована заводнена фоса — рів. Мур починався від Краківської брами, пролягав паралельно до першої лінії оборони, формуючи північне, східне та південне прясла укріплень, і закінчувався на Галицькій брамі. Комплекс укріплень Низького муру споруджено у розрахунку на використання вогнепальної зброї невеликих калібрів. Друга лінія оборони в порівнянні з іншими є найменш вивченою. Це пов'язано з тим, що прясло Низького муру переважно знаходиться під житловою забудовою. Дослідженнями були розкриті дві ділянки

муру: одна на вул. Валовій, 15 (Володимир Шишак), інша на вул. Підвальной. В обох випадках для огляду розчищено зовнішнє лице Низького муру. Нижня частина стіни змурована з різногабаритного рваного каміння в поєднанні з вирівнювальними рядами. На лиці муру спостерігалися отвори — «пальці» від риштування. У випадку на вул. Валовій кам'яне мурування переходило в класичну цегляну готичну



*Низький мур на вул. Підвальной і його лице на вул. Валовій, 15*

*Фрагмент муру  
Королівської  
бастей*



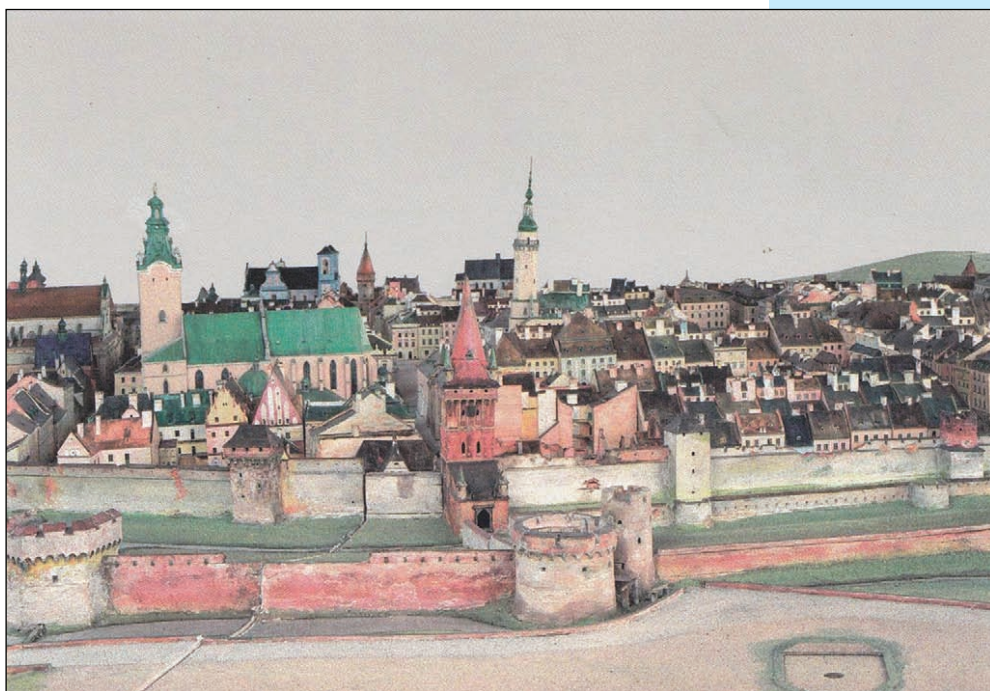
*Дослідження Руської вежі та вежа пивоварів (внизу)*



кладку, яка зведена з брускової цегли-пальцівки.

У кінці XV — XVI ст. виникла третя оборонна лінія, яка протяглася паралельно до укріплень першої і другої. Вона складалася з системи бастіонів, об'єднаних куртинами, перед якими був заводнений рів. У 1476 р. розпочато спорудження барбаканів Краківської і Галицької брам. Загалом, укріплення третьої лінії споруджено для протидії вогню ворожої артилерії середніх калібрів. У 2002 р. на розі вулиць Підвальна і Винниченка було розкрито частину Королівської бастей (Володимир Шишак). Ширина кам'яного муру складала 2,5 м, а її діаметр становив до 30 м. Вперше збережений фрагмент ескарпу третьої лінії був виявлений на проспекті Свободи. Тут зафіксовано кам'яний ескарп,





який зовні облицьований цегляною кладкою. У подальших дослідженнях на пл. Д. Галицького та на вул. Підвальної було виконано перетини третьої лінії. Зафіксовано розріз земляного валу з мурованим ескарпом та ровом. Зазначимо, що ескарп на вул. Підвальної зберігся на висоту 7,5 м.

У XVIII ст. міські укріплення Львова перебували у занедбаному стані. Їх не ремонтували і вони поступово зазнавали руйнації. З розвитком тактики і стратегії ведення війни, укріплення міст стають неспроможними до протидії мобільним ворожим арміям. За наказом австрійської влади в останній чверті XVIII ст. розпочато роботи з демонтажу львівських міських укріплень. На початку XIX ст. оборонна роль укріплень старого Львова закінчилась.

*Фрагмент  
пластичної  
панорами Львова  
Я. Вітвіцького*

*Остан ЛАЗУРКО, Микола ШНІЦАР  
Науково-дослідний центр  
«Рятівна археологічна служба»  
Інституту археології НАН України*



## САКРАЛЬНИЙ ЛЬВІВ

З часу заснування міста Лева його невід'ємною частиною є культові споруди. З плином віків вони виникали, змінювалися, розвивалися або зникали з міського терену. Вигляд храмів завжди зачаровував та викликав захоплення. На історичних гравюрах вежі храмів виступають домінантами міської забудови. Недарма на туристичному логотипі Львова серед п'яти веж чотири належать храмам. Але мова піде про невидиму історію храмів, приховану під землею поверхнею.

*Давні церкви на плані Губера 1777 р.: план латинської катедрі та церква св. Теодора*



Невід'ємною частиною християнського храму в період середньовіччя було кладовище. Захоронення покійників здійснювалося на освяченому місці навколо споруди. В ході капітального ремонту пл. Катедральної, при костелі Успіння Пресвятої Богородиці виявлено рештки кладовища (Володимир Шишак). Окрім кількох десятків поховань, у північно-східному куті площі було досліджено фундаменти двох склепів. Останні, як і межі кладовища, обнесені парканом, досить чітко позначені на рукописному плані Львова 1777 р. Серед значної кількості артефактів на особливу увагу заслуговує хрест-енколпійон датований XIV ст.

Ще одне велике кладовище відкрито при одній із найстаріших церков Львова — св. Миколая на вул. Б. Хмельницького (Микола Шніцар). Під час спорудження підпірної стіни на подвір'ї та на прицерковній території виявлено понад 60 поховань. Найдавніші

захоронення синхронні за-  
снуванню святині та дату-  
ються княжою добою. В ході  
досліджень при притворі  
храму не вдалося досягти  
одностайної думки про час  
заснування церкви.

Наступний храм, чи  
скоріше місце його розташу-  
вання, визначено за допомо-  
гою історичних карт. Ідеться  
про неіснуючу церкву св. Тео-  
дора, яка розташовувалася  
на однойменній площі та  
припинила своє існування  
в ході касації храмів у кінці  
XVIII ст. Завдяки археоло-  
гічним дослідженням ви-  
явлено кілька поховань та  
простежено північну межу  
кладовища біля храму.

Останніми роками вда-  
лося натрапити на фунда-  
менти храмів, які до сього-  
дення викликали дискусії  
щодо їх місцезнаходження.

Безперечно одним із  
найкращих зразків баро-  
кової архітектури Львова є  
собор св. Юрія. З історичних  
джерел відомо, що на місці  
сучасного храму на Свято-  
юрській горі існувало ще  
два. Найраніший був побу-  
дований за князя Лева та  
згорів у середині XIV ст. На  
його місці постав готичний  
храм, що проіснував до середини XVIII ст. Остан-  
ній був зорієнтований на схід і лежав на скелястій  
материковій породі, знівельованій внаслідок по-  
дальшої перебудови. Під час заміни покриття нав-  
коло церкви, з підмурків сучасного храму виступала  
низка кам'яних фундаментів, що не співпадали з



*Кладовище при  
церкві св. Миколая*



*Поховальний інвентар із церкви св. Миколая*

напрямами стін сучасної церкви. Окремі фундаментні елементи чітко припасовані до скелястої породи. А з західної частини вихід скельної породи утворює невеликий майданчик перед входом у готичний храм. Прослідковуючи планувальну структуру виявлених підмурків, встановлено, що вони належать попередньому готичному храму. При порівнянні планів церков стало зрозуміло, що готичний храм був ширший, але коротший за бароковий. Під час земляних робіт із південної сторони собору виявлено значну кількість людських кісток у перевідкладеному стані та одне ціле поховання. Це підтверджує існування кладовища з південного боку собору в XIV—XVIII ст.

У ході досліджень були відібрані проби будівельних розчинів та матеріали мурування, для визначення перебудов фундаментів. Результати виявилися досить несподіваними. Вони засвідчили наявність залишків ранніх споруд під сучасним собором, будівельні розчини яких відрізняються за технологією приготування. Також наявність цем'янкових розчинів може свідчити про залишки мурованої споруди в межах XII—XIII ст., оскільки пізніше ця технологія не застосовувалася на території Київської Русі і Галицько-Волинського князівства.

Історичні святині, що зникли з краєвиду Львова на зламі XVIII—XIX ст., не є обділені увагою дослідників. На думку австрійського уряду, кількість хра-



мів та монастирів у Львові в цей час була надмірною. Тож невдовзі розпочався процес Йосифінських касат, коли були ліквідовані десятки споруд. Серед них припинив своє існування і костел Воздвиження Чесного Хреста, що стояв проти Галицької брами. Його поява припадає на першу половину XVI ст. Археологічні дослідження проведені на його місці засвідчили, що споруда збереглася практично на рівні першої верстви наземних стін. У плані вони промальовують правильний восьмигранник — октагон — із довжиною кожної грані 4,7 м. На пізньому етапі функціонування восьмигранного храму, орієнтовно у XVIII ст., до нього з півночі прибудували прямокутний притвір. Підмурки притвору досить масивні, шириною до 1,6 м. Перед притвором виявлено квадратну в плані потужну фундаментну конструкцію. Вона служила основою для малої архітектурної форми, швидше за все — фігури Божої Матері. До археологічного розкриття більшість дослідників ідентифікувала цей об'єкт на картах як криницю. Навколо храму існував мурований паркан, рештки якого були розкриті у східній частині розкопу, а внутрішній простір, обмеже-



*Розчистка murів і фундаментів костелу Воздвиження Чесного Хреста*



*Фундаменти готичного храму при соборі св. Юра*



*Енколпіони зі Львова: з костелу Воздвиження Чесного Хреста і виявлений у гробівці при латинській катедрі*



*Брускова цегла з графіті, виявлена при домініканському монастирі*

ний ним, використовувався як кладовище. На сьогодні за результатами археологічних досліджень ведуться роботи з відзнакування храму, адже восьмигранні святині трапляються не так часто.

Окремою частиною сакральних досліджень стало вивчення синагог. На території єврейського кварталу проведено роботи на трьох об'єктах. На місці Великої міської синагоги виявлено ряд кам'яних мурів, які відповідають планувальній структурі синагоги, збудованої в 1801 р. Досліджено фрагменти зовнішніх мурів, виявлено фундаментні основи колон молитовного залу та біми. Цікавим відкриттям стало виявлення кам'яних конструкцій попередньої синагоги, що існувала тут у 1555—1801 рр. Розчищено плитове мощення, яке слугувало долівкою, фрагменти арок, щоки дверних прорізів, елементи сходинок тощо.

Невід'ємним елементом юдейської ділянки кожного галицького містечка був Бет Мідраш. Це — будинок мудрості, який складався з бібліотеки талмудичної літератури та навчального залу, а також молитовного залу з Арон га-Кодешом та бімою, через що Бет Мідраші часто називали синагогами. У процесі його досліджень



*Гробівець на пл. Катедральній і дослідження мурів готичного храму при соборі св. Юра*

було виявлено кілька елементів планувальної структури, які відповідають синагогам. Розкрито північний та південний мур молитовного залу, фрагменти колон та підмурки біми. Виявлено прибудову за рахунок якої Бет Мідраш був розширений у напрямку до синагоги Золота Роза. Остання стала однією з найкращих пам'яток львівської ренесансової архітектури XVI—XVII ст. Археологічні дослідження дозволили простежити повний процес забудови цієї території. Найраніші матеріали на ділянці датовані кінцем XIV ст. коли ця територія була подвір'ям парцелі, яку викупив Нахманович для побудови синагоги. Під час робіт були розчищені конструктивні елементи внутрішньої частини божниці, чи краще сказати — те, що від неї залишилося. Як відомо, усі синагоги Львова спіткала однакова доля — вони були зруйновані в період німецької окупації.

*Остап ЛАЗУРКО, Микола ШНІЦАР  
Науково-дослідний центр  
«Рятівна археологічна служба»  
Інституту археології НАН України*



## КОМУНІКАЦІЇ ЛЬВОВА У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

*Розкриття об'єктів XV—XVIII ст. у внутрішньому дворі будинку, вул. Федорова, 28 (2009 р.)*



**К**омунікації відігравали важливу роль у житті середньовічних міст. Їхній розвиток напряду залежав від добробуту і розвитку самого міста, адже розбудова та утримання вимагали значних видатків. Складовими комунальної мережі, що забезпечувала життєдіяльність та благоустрій давнього Львова, були водопостачання, каналізація та заощення вулиць.

Археологічні дослідження об'єктів, пов'язаних із давніми комунікаціями міста, розпочалися лише зі здобуттям Незалежності України. До цього вони мали радше випадковий характер. Річ у тім, що у попередні роки роботи проводилися на території найстарішої частини міста, яка початково входила до давньоруського граду, натомість середмістя меншою мірою привертало увагу дослідників. Упродовж останніх трьох десятиліть ситуація суттєво змінилася. Роботи, у процесі яких фіксувались елементи давньої інфраструктури, в різні роки проводили Володимир Петегірч, Святослав Терський, Володимир Шишак, Олег Осаульчук, Юрій Лукомський, Остап Лазурко, Назарій Войтович, Євген Ткач та Микола Шніцар.

**Водопостачання.** На ранніх етапах потребу населення у воді забезпечувала безпосередня близькість поселення до р. Полтви, а також численні потічки й джерела, що впа-



дали в неї. Однак з плином часу стрімкий розвиток міста, що спричинив збільшення його у розмірах та розбудову фортифікаційних споруд, вимагав безперервного забезпечення водою «міста в мурах», і як наслідок, нових підходів до водопостачання. Безпосереднє черпання води з річки вже не могло в повній мірі задовольнити потреб. Попит міста у великій кількості придатної до споживання води спричинив появу у Львові водогону, одного з найдавніших в регіоні.

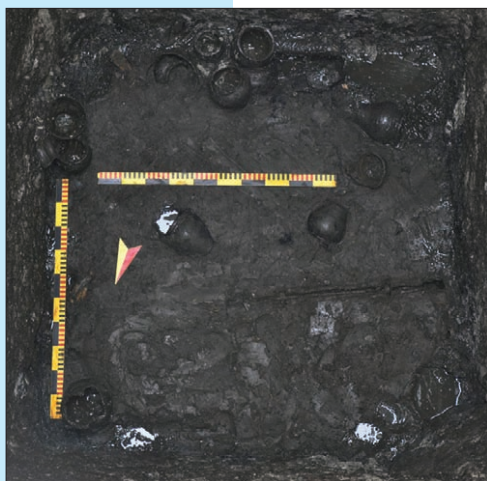
У писемних джерелах про будівництво водогону у Львові вперше згадують 1404 р., хоча, не виключено, що він міг з'явитися дещо раніше. Характерно, що у місті до кінця XIX ст. діяла лише гравітаційна система водопостачання (з джерел, розташованих на навколишніх узгір'ях, вода трубами з певним ухилом надходила у міські водозбірники). У цьому Львів за інноваційністю технології поступався іншим великим європейським містам, де водопроводи з механічною подачею води з'явилися ще на зламі XIII—XIV ст. Такий стан речей можна пояснити відсутністю поблизу давнього Львова великої ріки та достатньою кількістю джерел

*Фрагмент керамічного водогону, вул. Б. Хмельницького (2013 р.) і трубка водогону XV ст., вул. Л. Українки, 27 (2012 р.)*

*Дерев'яний водогін XVIII—XIX ст., пл. Осмоисла (2010 р.)*







*Дерев'яні колодязі XIV—XVII ст., вул. І. Федорова, 23, 28 (2011, 2018 рр.) та керамічні горцики XV ст. на дні одного з них*

до тих, що використовувалися в містах Золотої Орди в Північному Причорномор'ї. Однак, на відміну від міст на півдні України, через високу ціну та ненадійність, вони не прижились у Львові. Вже у тому ж таки XV ст. нові гілки почали будувати здебільшого з дерев'яних труб.

Попри коротку історію керамічних водогонів у Львові, їхні фрагменти часто траплялися архео-

на сусідніх пагорбах, з яких під дією земного тяжіння можна було доправити необхідну кількість води до міста.

Ще однією особливістю перших водогонів у місті є використання для будівництва глиняних труб. Вони мали довжину близько 30 см і з'єднувалися між собою за допомогою вапняного розчину. У цей самий час у Центральній Європі, зазвичай, використовували дерев'яні водопроводи. Львівські керамічні труби за зовнішнім виглядом дуже схожі



логам в процесі досліджень. Зокрема, такі знахідки були під час досліджень на пл. Старий Ринок (1997 р.), пл. Ринок (2004, 2006 рр.), вул. Лесі Українки, 29 (2012 р.), вул. Богдана Хмельницького (2013 р.).

В рази більше було виявлено дерев'яних водогонів. Труби виготовляли зі стовбурів дерев. В них висвердлювали отвори діаметром 10 см і з'єднували між собою за допомогою залізних муфт. Розміри труб різні і залежали в основному від наявної сировини.

Проте, незважаючи на досить ранню історію Львівського водопроводу, на ранніх етапах він не міг забезпечити місто необхідною кількістю води, оскільки спочатку вода по трубах надходила лише до водозбірника, розташованого на ринковій площі під ратушею, а розбудова мережі водогонів у місті затягнулася в часі.

Через обмежені можливості перших водогонів на ранніх етапах розвитку міста важливу роль у водопостачанні відігравали колодязі. Станом на сьогодні їх зафіксовано близько п'ятдесяти. Найбільше їх досліджено на ділянках втраченої забудови по вул. Федорова і Краківській-Вірменській, а також у внутрішніх дворах будинків по вул. Шевській. Колодязі були квадратної в плані форми з викладеними з дерева стінками. Відмінність певних елементів у їхніх конструкціях дають можливість виділити декілька типів, які різняться між собою також хронологічно. У цілому хронологія досліджених колодязів на території середмістя визначається XIV—XVIII ст. На передмістях їх продовжували використовувати і в XIX ст. Різняться колодязі також і за розмірами — ширина сторін коливається від 1,3 до 2,2 м, а глибина від 1,5



Скарби з колодязів по вул. Федорова: культові речі XIII—XIV ст. (2011 р.) та монети першої половини XV ст. (2018 р.)

до 12 м. Вивчення заповнення колодязів свідчить про вторинне їх використання як смітників. Особливо цікавим заповнення колодязів є через наявність багатого речового матеріалу, серед якого цілі форми посуду, а також різні індивідуальні знахідки.

**Каналізація.** Розбудова каналізаційної мережі у Львові також відноситься до початку XV ст., а перші документальні підтвердження датуються 1405 р.

Найдавніші каналізаційні колектори мали вигляд дерев'яних коробів U-подібної в перерізі форми, які

згори поздовж мали покрішку, як правило у вигляді довгої дошки, рідше використовувалися короткі квадратної форми дощечки. Фрагменти такої каналізації трапляються досить часто під час досліджень, окремо слід відзначити знахідки під час робіт на вул. Руській (2006 р.) та пл. Галицькій (2007 р.). Тут окрім самих коробів також зафіксовано доглядові колодязі. Варто вказати, що гілки дерев'яної каналізації були у використанні по XIX ст. включно, хоча із розбудовою розвинутої мережі мурованих кам'яних колекторів із кінця XVIII ст., вони вже не відігравали помітної ролі.

Крім центральної каналізації, у Львові також існувала індивідуальна — для окремих будинків, наявність якої археологічно підтверджена з XVII ст. Вона виглядала таким чином. У внутрішніх дворах розміщувалися вигрібні ями, які за своєю конструкцією подібні до колодязів. Головна їхня конструктивна відмінність — це наявність підведених до них та врізаних у стінки дерев'яних коробчастих каналів U-подібної форми, по яких нечистоти доправлялись у вигрібну яму.

*Дерев'яний каналізаційний колектор XVIII ст., вул. Руська (2006 р.)*



Також, як уже зазначалося, всі колодязі після забруднення вторинно використовувалися як смітники, куди скидали різні побутові відходи. Крім цього, зафіксовано випадки, коли у старих, вже засипаних колодязях, вибирали верхню частину заповнення і після зведення надбудови використовували під туалет.



*Вигрібна яма  
XVII ст., вул. Федорова, 28 (2010 р.)*

Загалом, найбільша насиченість культурного шару в місті фіксується у внутрішніх дворах будинків, натомість публічний простір (вулиці та площі) менш насичений. Це є свідченням того, що в середньовіччі та ранньомодерному часі містяни значну кількість побутових відходів викидали за будинки у сміттеві ями. Тверді відходи також могли виконувати роль підсишки заболочених ділянок двору. На меншу засміченість публічного простору також вплинуло його прибирання. А вже з 1408 р. була впроваджена посада двірника, обов'язки якого, як і в інших європейських містах, тривалий час виконував кат. Він за допомогою помічників (міського сторожа та в'язнів) мав прибирати вулиці й площі та вивозити нечистоти і сміття з міста.

**Вулиці й дороги.** Складні кліматичні умови та вологість ґрунту у Львові негативно впливали на здатність доріг здійснювати свої функції і змушували городян постійно дбати про стан їхньої поверхні. З цією метою у пізньому середньовіччі поверхні львівських доріг замощували. Як і в багатьох інших середньовічних містах, дороги у Львові спочатку вкривали настилом з дерев'яних дошок та брусів. Згодом поверхні міських вулиць почали замощувати камінням. Широкому використанню деревини в будівництві епохи середньовіччя та нового часу сприяли географічні умови — розташування Львова у смузі лісів. За період Незалежності вдалось дослідити кілька невеликих відрізків вулиць, замощених деревом, і в межах колишнього середмістя, і поза ним. Залишки мостових зафіксовано під час досліджень на території ринку «Добробут» (будівництво





*Дерев'яні дороги XVI ст. на пл. Осмомисла (2010 р.) і XVII ст. на вул. Городоцькій (2013 р.)*

готелю «Золотий Лев» 1992 р.), пл. Катедральній (2006 р.), пл. князя Ярослава Осмомисла (2010 р.), вул. Лесі Українки (2012 р.), вул. Богдана Хмельницького та Городоцькій (2013 р.).

Згідно археологічних матеріалів, час використання дерев'яного настилу на вулицях Львова припадає практично на весь період пізнього середньовіччя та ранні етапи нового часу. Проте, зафіксовано деякі просторові відмінності у часі його застосування. Зокрема, на території середмістя мостові були в експлуатації лише до кінця XV ст. На відміну від «міста в мурах», на передмістях дороги, вкриті дерев'яним настилем, ще довго виконували свої функції — їхнє використання фіксується аж по XVIII ст. Особливо цікавими є відрізки доріг, пов'язані з долокаційним періодом Львова, що розкривають особливості його планувальної структури. Давній шлях, який сполучав Львів з Галичем та Белзом, був головною планувальною віссю міста в XIII — першій половині XIV ст. Він

пролягав по вул. Б. Хмельницького, далі прямував у бік вул. Театральної, по якій проходив дугою, з деяким відхиленням повторюючи контури рельєфу. В наступний локаційний період (з середини XIV ст.), коли нове місто, засноване на магдебурзькому праві, розбудовувалося, цей шлях у межах середмістя залишився головною планувальною віссю міста, про що свідчить розташування на ньому двох міських брам: Галицької та Краківської. Проте зазнав коригування, відбулося його вирівнювання і тепер він проходив прямою лінією по трасі сучасних вулиць Краківської та Галицької, перетинаючи із західної сторони ринкову площу.



*Кам'яне мощення XV—XVI ст. на пл. Міцкевича, 9 (2019 р.)*

У XV ст. відбулася заміна дерев'яного настилу на кам'яний брук. Про це свідчать залишки кам'яних мощень, виявлених на території середмістя. Окремі з них датуються XV—XVI ст. Залишки такого бруку досліджено на пл. Ринок (2006 р.) та пл. Міцкевича, 9 (2013, 2020 рр.). Відомості про час заміни дерев'яного настилу на кам'яну бруківку донесла до нас історична традиція. Писемні джерела свідчать, що у Львові почали брукувати дороги з середини XV ст. Спочатку бруківку було покладено на площі Ринок та головних вулицях міста, а до кінця сторіччя вже було забруковано всі вулиці на середмісті.

*Микола ШНИЦАР, Остап ЛАЗУРКО  
Науково-дослідний центр  
«Рятівна археологічна служба»  
Інституту археології НАН України*

## РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, С. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: Стародавній світ.

Архипова, Є. І. 2021. *Іконки X—XIII століть з каменю, кістки та кераміки з України. Каталог*. Київ.

Багрій, Р. 1995. Особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруського Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 6, с. 250—258.

Баран, В. Д. 1996. *Давні слов'яни*. Україна крізь віки, 3. Київ: Альтернативи.

Баран, В. Д., Козак, Д. Н., Терпиловський, Р. В. 1991. *Походження слов'ян*. Київ: Наукова думка.

Біляева, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».

Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е.)*. Кам'янець-Подільський: Оіум.

Винокур, І., Горішній, П. 1994. *Бакота: столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства.

Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ: ІА НАН України.

Возний, І. П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. У двох частинах*. Чернівці: Золоті литаври.

Володарець-Урбанович, Я. 2018. Свастика у славян (по матеріалам археологічних культур другої половини I тис. н. е.). *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 27—50.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Про один тип прикрас голови у слов'ян: за матеріалами Малоржавецького та Мартинівського скарбів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 201—217.

Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А. (ред.). 2020. *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. Київ: Наукова думка.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Гупало, В. Д. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів.

Дегтярьов, М. Г., Реутов, А. В. 1997. *Михайлівський Золотоверхий монастир*. Київ: Техніка.

Єльніков, М. В. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.



Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ: ІА НАН України.

Іванченко, Л. І. 2017. Скарб 1993 р. із розкопок літописного Возвягля. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 27—33.

Іоаннісян, О. М., Елшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. 2009. Десятилетняя церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005—2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света, с. 330—366.

Ісаевич, Я. Д. (ред.). 2001. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть*. Історія української культури у 5 томах, 2. Київ: Наукова думка.

Капраль, М. (ред.). 2014. *Атлас українських історичних міст*. 1: Львів. Київ: Картографія.

Коваленко, В., Ситий, Ю. 2008. Батурин, відкритий археологами. В: Коваленко, О. Б., Коваленко, В. П., Когут, З. (ред.). *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*. Київ: Видавництво Олени Теліги, с. 97—145.

Коваленко, В., Скороход, В. 2009. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*, 73 (6): Серія історичні науки, с. 66—82.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика.

Козир, І. А., Чорний, О. В. 2012. Локалізація битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел. *Український історичний журнал*, 2, с. 11—27.

Козюба, В. К. 2014. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис). *Український історичний журнал*, 3, с. 116—127.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Моця, О. П. 1993. *Населення Південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.

Моця, О. П. (ред.). 1997. *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.

Моця, О. П. (ред.). 2003. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях.

Моця, О. П. 2007. *Південна «Руська земля»*. Київ: Корвін-прес.

Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: ІА НАН України.

Моця, О. П., Ричка, В. М. 1996. *Київська Русь: від язичництва до християнства*. Київ: Глобус.

Моця, О., Скороход, В. 2018. *Виповзів на Десні*. Подесення в контексті європейської історичної і природничої спадщини, 1. Чернігів: ІА НАН України.

Нечитайло, П. О. 2018. Керамічні вироби з розкопок закритого комплексу кінця XVII ст. у Кам'янці Подільському (Польський ринок, яма 2). *Археологія і давня історія України*, 4, с. 254—268.

Нечитайло, П. О. 2022. *Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському*. І: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Превентивна археологія в Україні, 1. Київ; Кам'янець-Подільський: Охоронна археологічна служба України.

Нечитайло, П. О., Горбаненко, С. А. 2017. Мідний посуд та рис з Кам'янця-Подільського. *Археологія*, 2, с. 65—75.

Оногда, О. В. 2008. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55—63.

Петегирич, В. 2006. Село над Полтвою. В: Ісаєвич, Я., Литвин, М., Стеблій, Ф. (ред.). *Історія Львова*. 1. Львів: Центр Європи, с. 34—37.

Петраускас, А. В., Рябцева, С. С. 2017. Новый клад древнерусских ювелирных украшений из окрестностей летописного Возвягеля. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягель — Звягель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 34—47.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М., 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ; Чернівці: Прут.

Приходнюк О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Пуголовок, Ю. О. 2005. *Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві)*. Полтава: Археологія.

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.

Пуголовок, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ; Полтава.

Синиця, Є. 2012. *Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку середньовіччя*. Київ: Темпора.

Ситий, Ю. М. 2008. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. В: Смолій, В. А., Ковалевська, О. О. (ред.). *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ: Інститут історії України, с. 257—268.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2015. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. Частина 1. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2015. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. Частина 2. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2016. *Дослідження передмість Полтавської фортеці*. Київ: О. Філюк.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное*. Киев: Аграр Медіа Груп.

Тараненко, С. П. 2017. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*. Київ: ІА НАН України.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: навчальний посібник*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.

Терпиловський, Р. В., Шекун, О. В. 1996. *Олександрівка 1 — багатощарове слов'янське поселення біля Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка.

Тесленко, И. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Киев: ИА НАН Украины.

Толочко, П. П. (ред.). 1994. *Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць на пошану М. Ю. Брайчевського*. Київ: Київська академія євробізнесу.

Толочко, П. П. (ред.). 2000. *Давня історія України. 3: Слов'яно-руська доба*. Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. (ред.). 2001. *Історія культури давнього населення України*. Історія української культури у 5 томах, 1. Київ: Наукова думка.

Толочко, П. П. (ред.). 2003. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка.

Черкас, Б. 2012. *Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис*. Київ: Київський університет.

Шабульдо, Ф. М. (ред.). 2005. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України.

Шніцар, М., Ткач, Є. 2016. Слов'яно-руські старожитності з археологічних досліджень на території колишнього Краківського передмістя м. Львова. *Вісник рятівної археології*, 2, с. 101—124.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

Puholovok, Yu. O. 2020. Ceramic Toys and Spare Time Items of Townspeople in Hetman Ukraine in the 18<sup>th</sup> Century: on Materials from an Excavation in Poltava. *Europa Postmediaevalis*, 2, p. 153—162.

Wojcieszczuk, N. (ed.). 2016. *Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy*. Lwów: Galicyjska Spółka Wydawnicza.



# ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА .....	3
-----------------------	---

## **НАЙДАВНІШЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ: ЕПОХА КАМЕНЮ** .....

---

<i>Гортаючи перші сторінки історії: давні збирачі та мисливці</i> .....	9
Перші етапи освоєння території сучасної України давньою людиною .....	27
Крим часів палеоліту .....	34
Найдавніші мешканці Центральної України .....	46
Амвросіївка — пам'ятка палеолітичних мисливців на бізонів .....	58
Гінцівська стоянка: сучасні розкопки та відкриття .....	66
Споконвічне перехрестя культурних шляхів .....	72
<i>Рекомендована література</i> .....	78

## **ЕНЕОЛІТ — ДОБА БРОНЗИ** .....

---

<i>Пам'ятки давніх скотарів, землеробів і металургів</i> .....	83
Перші кроки землеробів на сучасних українських землях .....	94
Поселення-гігант Тальянки — перлина енеолітичного світу .....	98
Ожеве — «острів скарбів» .....	106
Таємниці печери Вертеба .....	111
Майстерня прадавніх металургів на річці Смотрич .....	120
Курган Сура-Оба .....	124
Картамиський гірничо-металургійний комплекс доби бронзи .....	131
<i>Рекомендована література</i> .....	137

## **ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА (від кіммерійців до сарматів)** .....

---

<i>Слідами перших кочовиків та їхніх осілих сусідів</i> .....	141
Більське городище — загадкове місто Гелон Геродота .....	152
Лита Могила. Хто влаштував найбільше поховальне вогнище? .....	161
Кургани аристократії скіфського часу на Харківщині .....	173
Великий Рижанівський курган скіфської еліти .....	183
Скіфський царський Олександропольський курган .....	190
Пізнні скіфи у пониззі Дніпра. Червоний Маяк. Хто такі пізні скіфи? .....	198
Могила сарматського «царя» неподалік Ольвії .....	203
<i>Рекомендована література</i> .....	209

<b>МІСТА І ДЕРЖАВИ АНТИЧНОСТІ</b>	211
<i>Давні греки на півдні України</i> .....	213
Борисфен .....	217
Ольвія Понтійська .....	223
Херсонес — Херсон — Корсунь .....	229
Давнє місто Тіра .....	238
<i>Рекомендована література</i> .....	244
<b>ВІД ВЕНЕДІВ ДО АНТІВ</b>	247
<i>На східних кордонах європейського Барбарікуму</i> .....	249
Малокопанський археологічний комплекс .....	257
Дружинний могильник на Сеймі .....	266
Поховання свєбського «князя» у Карові .....	274
Поселення германців на Стирі .....	280
За 200 римських миль від лімесу: загадки майстрів .....	288
За 200 римських миль від лімесу: римляни на Дністрі .....	299
Війтенки — перехрестя шляхів пізньоримського часу .....	304
<i>Рекомендована література</i> .....	313
<b>ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО РАННЬОГО МОДЕРНУ</b>	315
<i>Від союзів племен до національної держави</i> .....	317
Скарб срібних прикрас VIII ст. з Андріяшівки на Сулі .....	333
«Скарби» давньоруського Виповзова на Десні .....	337
Скарби ювелірних виробів із літописного Возв'язя .....	341
Археологічні дослідження Київського Подолу .....	344
Середньовічні старожитності балтів у Пороссі .....	349
Десятинна церква — перший кам'яний храм Русі .....	355
Михайлівський Золотоверхий монастир — нові сторінки історії Києва .....	361
Кам'янець-Подільський: татарський, польський, османський... ..	369
Скельно-печерні пам'ятки Дністровського каньйону .....	378
Полтава, відкрита археологами .....	388
Невідомими стежками археології Південної Русі .....	396
У пошуках «Синьої Води» .....	402
Гетьманська столиця Батурина .....	409
Археологія долокаційного Львова .....	415
Оборонні укріплення Львова .....	422
Сакральний Львів .....	428
Комунікації Львова у світлі археологічних досліджень .....	434
<i>Рекомендована література</i> .....	442

*Науково-популярне видання*

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ  
ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ  
«СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ»

## АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Коректура, редагування:  
*І. В. Черновол, Т. М. Шевченко*

Оформлення, верстка:  
*С. А. Горбаненко*

Обкладинка:  
*А. В. Панікарський*

Підписано до друку 15.08.2022.  
Формат 70 × 100/16. Гарн. Шкільна. Ум.-друк. арк. 36,4.  
Обл.-вид. арк. 30,7. Тираж 1000 прим. Зам. №

---

Інститут археології Національної академії наук України  
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12  
[www.ianau.org.ua](http://www.ianau.org.ua)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів  
видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018

---

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир,  
вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,  
email: [bookovych@gmail.com](mailto:bookovych@gmail.com)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців, виготівників  
і розповсюджувачів видавничої продукції України  
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.